2025 Turizm Başkenti Erzurum Üzerine Anlatılar:

Diyaloglar Deneyimler Yansımalar

Editör
Prof. Dr. Serap DURMUŞ ÖZTÜRK

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

Eser Adı
2025 Turizm Başkenti Erzurum Üzerine Anlatılar:
Diyaloglar Deneyimler Yansımalar

Editör
Prof. Dr. Serap DURMUŞ ÖZTÜRK

Bilimsel Değerlenedirme
Doç. Dr. Zafer TÜRKMENDAĞ

Tashih
Dilara Sena GEZMİŞ

Yayınlar Yönetmeni
Prof. Dr. Serhan ALKAN İSPİRLİ

Yayın Kurulu
Prof. Dr. Ahmet SARI, Prof. Prof. Dr. Haci Ömer ÖZDEN, Prof. Dr. Hakan Hadi KADIOĞLU, Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ, Prof. Dr. Nilüfer SABUNCUOĞLU ÇOBAN, Prof. Dr. Yavuz GÜNAŞDI, Dr. Öğrt. Üy. Nurullah AYDIN

Dizgi ve Tasarım: Abubekir KALE

Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 1422

ISBN: 978-625-6983-78-6

Erişim Adresi: https: //ekitap.atauni.edu.tr

Atatürk Üniversitesi Yayınevi Koordinatörlüğü
Sertifika No: 42021
Adres: Kampüs. Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi
Okuma Salonları Binası Zemin Kat Yakutiye/ERZURUM
E-posta: atayayinevi@atauni.edu.tr
Telefon: 0442 231 62 80

atayayinevi

Erzurum 2026 © Copyright Atatürk Üniversitesi Yayınevi
Bu kitapta yer alan tüm yazıların ve görsellerin dil, bilim ve hukuk açısından sorumluluğu yazarlarına aittir. Eserin her hakkı anlaşmalı olarak Atatürk Üniversitesi Yayınevi Koordinatörlüğüne aittir. İzinsiz yayımlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ATATURK UNIVERSITY PUBLICATIONS

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....7
SUNUŞ 10

BÖLÜM I
Erzurum'un Turizm Potansiyelleri
Fatma Zehra ÇAKICI, Bahar Ayça POLAT.....13

BÖLÜM II
Erzurum'un Somut Olmayan Kültürel Mirasından Bir Ritüel Kesit: "Herfene"
Neslihan DEMİRCAN 41

BÖLÜM III
Erzurum'un Somut Olmayan Kültürel Mirasının Turizm Deneyimlerine Dönüştürülmesi İçin Tasarım Önerileri
Şölen KÖSEOĞLU 57

BÖLÜM IV
Geçmişten Geleceğe Erzurum Ticaret Mirası: Hanların Çok Yönlü Değerlendirilmesi
Doğuşcan ÖZTAŞ 75

BÖLÜM V
Toplumsal Cinsiyetin Söylem ve Pratik Arayüzünde Mekânsal Yansımaları: Erzurum Kahvehanelerinde Kadın Algısı ve Deneyimi
Hatice ÖZLER, Sema KIZILELMA.....91

BÖLÜM VI
Kolektif Hafızanın Yeniden İnşası: Erzurum Kenti Tarihi Çekirdeğinde Varlığını Yitirmiş Mimari Mirasın Temsili
Emriye KAZAZ, Tuncer Çağrı ÇAKMUR.....103

BÖLÜM VII
Zamansal Bir Palimpsest Olarak Erzurum: Mekânda Hafıza ve Yansıma
Sibel MAÇKA KALFA, Umay BEKTAŞ.....117

BÖLÜM VIII
Yaşayan Bir Organizma Olarak Erzurum Kent İmgesi ve Belleği: Yoğunlaşmalar, Dallanmalar, Simetri Bozulmaları
İrem KARADENİZ DÜNDAR, Abdullah Yasin DÜNDAR, Kübra SAĞLAM KALKIŞIM 137

BÖLÜM IX
Lynch'in İzinde Algısal Bir Kent Okuması: Erzurum'un Kolektif Zihin Haritası
Ecem EROL HACIALİEFENDİOĞLU 149

BÖLÜM X
Kartpostalın Ardındaki Anlatılarda Erzurum Kentinin Retorik Temsili
Serap DURMUŞ ÖZTÜRK, Muhammet Enes ÖKSÜZ.....163

BÖLÜM XI
Dijital Hikâyeleştirme İle Bir Kenti Anlatmak: Erzurum Lala Paşa Camii ve Çevresi Üzerine Katmanlı Bir Anlatı Denemesi
Fulya ÜSTÜN DEMİRKAYA, Elif Merve GÖNENÇ 183

BÖLÜM XII
Trencadís'le Haritalamak: Erzurum Mozaik Anlatıları (Tremap)
Melis YAZICI, Oğuz KIRCI 201

BÖLÜM XIII
Görünenin Ötesi: Yerel İzler, Karşı Haritalar
Edanur FETTAHOĞLU, Asude BALİ, Tuğçe KULA.....217

ATÖLYE GÖRÜNTÜLERİ 231

ÖN SÖZ

"Yaşam öykülerinin de bir coğrafyası vardır; bir çevreleri, doğrudan mekânsal bağlamları, düşünceyi ve eylemi etkileyen kışkırtıcı yerleşimleri bulunur. Tarihsel hayal gücü asla bütünüyle mekândan bağımsız değildir."

Soja, E. W. 1989, Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory, s. 10.

Kent, yalnızca fiziksel bir yerleşim biçimi değil; zamanın, hafızanın ve deneyimin kesişiminde sürekli yeniden üretilen bir söylemsel alandır. Mekânın toplumsal üretimi, bireysel ve kolektif anlatılarla beslenir; bu anlatılar, kentin görünmeyen katmanlarını oluşturarak onun kimliğini biçimlendirir. Bu bağlamda, karşılaşma mekânları olarak kentler; kullanıcısı ile diyaloğa girer, deneyimlere açıktır ve düşünsel-fiziksel ilişkileri yansıtıcıdır. Doğu'nun kadim kenti Erzurum, tarih boyunca sadece bir geçiş noktası değil; aynı zamanda kültürlerin buluştuğu, mimarisi, gündelik yaşamı ve coğrafyasıyla çok sesli anlatıların taşıyıcısı olarak hikâyelerin yoğrulduğu bir yer olmuştur. 2025 yılında Türkiye'nin Turizm Başkenti ilan edilen Erzurum, yalnızca sahip olduğu doğal güzellikleri ve somut/somut olmayan tarihi mirasıyla değil, aynı zamanda kültürel çeşitliliği ve çok katmanlı kentsel hafızasıyla da dikkat çeken özgün bir kent kimliğine sahiptir.

Moderatörlüğünü üstlendiğim Atatürk Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi ev sahipliğinde 22-25 Mayıs 2024 tarihleri arasında düzenlemiş olduğumuz "DİYALOGLAR / DENEYİMLER / YANSIMALAR: 2025 Turizm Başkenti Erzurum İçin Anlatılar" adlı atölyede Erzurum kentine; yaşayan, dönüşen, hikâye anlatan bir organizma olarak bakmaya çalıştık. Dört gün süren etkinlikte katılımcılar, Diyalog, Deneyim ve Yansıma temaları üzerinden kentin çok katmanlı yapısını, gündelik yaşam pratiklerini ve mimari hafızasını eleştirel ve yaratıcı yöntemlerle ele aldılar. Diyaloglarla kurduğumuz ilişkiler, deneyimlerle şekillenen bakışlarımız ve bu süreçte ortaya çıkan yansımalarla Erzurum için yeni olasılıkların potansiyelini hep birlikte düşünmeyi denedik. Bu bağlamda Erzurum, bizler için hem bir çalışma alanı hem de bir düşünce laboratuvarı işlevi gördü. Bu laboratuvar ortamı, mimarlıkta eleştirel pedagojinin ve sahaya dayalı öğrenmenin üretken kesişimini deneyimleme fırsatı sundu. Bu yaklaşım, mimarlığın yalnızca üretimsel bir eylem değil, aynı zamanda bir düşünme, okuma ve anlatma pratiği olduğunu hatırlatmaktadır.

Atölye sürecinde üretilen akademik çıktıları bir araya getiren bu kitap, 2025 yılı Turizm başkenti temasına dair Erzurum'a bir iz bırakmak niyetiyle oluşturulmuştur. Kitapta yer alan çalışmalar, Erzurum'un 2025 Turizm Başkenti kimliğini, mekân, kültür ve hafıza arasındaki etkileşimler bağlamında yeniden yorumlayan atölye sürecinin düşünsel ve görsel izdüşümleridir. Katılımcılar, kenti gözlemlemiş, onunla etkileşime geçmiş, onu yeniden üretmiş ve farklı temsiller aracılığıyla Erzurum'un alternatif anlatılarını kurgulamışlardır. Bu bağlamda kitaptaki tüm yazıların hem akademik hem de mimarlık pedagojisi düzeyinde başarılı örnekler sunduğunu ayrıca belirtmek gereklidir.

Atölye, grup başkanlığını yürüttüğüm Karadeniz Teknik Üniversitesi bünyesinde faaliyet gösteren "Mimarlık Kuramı ve Düşünce Araştırmaları Grubu (CORE)" içinde yer alan genç araştırmacıların ve lisansüstü öğrencilerimin fikri ve iştiraki desteği ile gerçekleştirilmiştir.

Atatürk Üniversitesi ev sahipliğinde olmak üzere Atatürk Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Atatürk Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü ve İç Mimarlık Bölümü, Artvin Çoruh Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Avrasya Üniversitesi Mimarlık Bölümü öğretim üye ve elemanlarının yürütücülüğünde gerçekleştirilen atölye çalışması; Erzurum'un sahip olduğu zengin kültürel mirası, yerel deneyimleri ve kolektif-bireysel anlatıları merkeze alarak, kentin mekânsal kimliğini ve turizm potansiyelini mimarlık disiplini ekseninde yeniden düşünmeye yönelik eleştirel ve yaratıcı bir zemin sunmayı amaçlamıştır.

Atölye çalışmasının ilk günü, Atatürk Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Mehmet Akif IRMAK'ın ve atölye moderatörü Prof. Dr. Serap DURMUŞ ÖZTÜRK'ün açılış konuşmaları ile başlamıştır. Ardından "Erzurum'un Turizm Potansiyelleri" adlı semineri ile Atatürk Üniversitesi Mimarlık Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Fatma Zehra ÇAKICI, "Dünden Bugüne Erzurum" adlı semineri ile Araştırmacı Yazar ve emekli Tarih öğretmeni Abdurrahman ZEYNAL, "Erzurum'un Morfolojik Gelişimi ve Kültürel Mirası Üzerine Bir Değerlendirme" adlı semineri ile Atatürk Üniversitesi Mimarlık Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Emriye KAZAZ sunumları ile düşünsel ortamı zenginleştirmek üzere önemli kapılar aralamışlardır. Yoğun seminer dizisinin ardından Erzurum kentine yönelik alan gezisi, yürütücüler ve öğrencilerle birlikte keyifli bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Atölye çalışmasının 2. ve 3. günlerinde ise kısa saha gezileri ve yoğun grup içi çalışmalar ile üretimler gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda atölye çalışmalarının en öğretici yanının sunduğu 7/24 süren çalışma ortamının mimarlık eğitimine sağladığı güçlü enformel katkı burada yeniden hatırlanmalıdır. Atölye çağrı metninde belirtilen çalışma takvimine uygun olarak yürütülen bu sürecin ardından 4. gün grup sunumları yapılarak jüri ortamında ortak değerlendirmeler yapılmıştır. Bu durum da öğrencilerin farklı grupları dinleme, öğrenme, sonraki çalışmaları için kente dair düşünsel zemin oluşturmaları açısından kıymetlidir. Gruplara ait çıktılar arasında maket, pafta, poster, çizim, dijital sunum vb. farklı tekniklerin yer alması da öğrenciler açısından zengin bir ortam sunmuştur. Gün sonunda soru-cevap-değerlendirme oturumu, sertifika töreni ve kapanış yapılarak atölye sonlandırılmıştır.

Atatürk Üniversitesi Mimarlık, İç Mimarlık, Şehir ve Bölge Planlama ile Peyzaj Mimarlığı Bölümü öğrencilerinden oluşan 86 kişilik öğrenci grubu, dört gün boyunca Erzurum kentini Diyalog, Deneyim ve Yansıma temaları üzerinden inceleyerek yeni anlatılar üretmiştir. Öğrencilerimize eşlik eden 12 grup özverili çalışmaları ile önemli bir rehberlik görevi üstlenmişlerdir. Bu kapsamda KTÜ Mimarlık Bölümü'nden Prof. Dr. Serap DURMUŞ ÖZTÜRK, Doç. Dr. Fulya ÜSTÜN DEMİRKAYA, Doç. Dr. Sibel MAÇKA KALFA, Arş. Görevlisi Asude BALİ, lisansüstü öğrencilerimizden Ecem EROL HACIALİEFENDİOĞLU, Muhammet Enes ÖKSÜZ, Elif Merve GÖNENÇ, Tuğçe KULA; KTÜ İç Mimarlık Bölümü'nden Arş. Görevlisi Edanur FETTAHOĞLU, Arş. Görevlisi İrem KARADENİZ DÜNDAR, Arş. Görevlisi Umay BEKTAŞ; Atatürk Üniversitesi Mimarlık Bölümü'nden Doç. Dr. Emriye KAZAZ, Doç. Dr. Neslihan DEMİRCAN, Dr. Öğr. Üyesi Şölen KÖSEOĞLU, Arş. Görevlisi Tuncer Çağrı ÇAKMUR, Arş. Görevlisi Sema KIZILELMA, Arş. Görevlisi Hatice ÖZLER; Atatürk Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nden Doğuşcan ÖZTAŞ; Artvin Çoruh Üniversitesi Mimarlık Bölümü'nden Arş. Görevlisi Melis YAZICI ve Arş. Görevlisi Kübra SAĞLAM KALKIŞIM; Avrasya Üniversitesi Mimarlık Bölümü'nden Dr. Öğr. Üyesi Oğuz KIRCI; Delft Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü doktora öğrencisi ve araştırmacı Abdullah Yasin DÜNDAR yürütücü olarak görev almışlardır.

Bu bağlamda atölyenin kurgulanmasındaki tüm düşünsel yükü üstlenen CORE araştırma grubu üyelerine, atölye seminerlerini veren değerli hocalarımıza, atölyenin yürütülmesinde canla başla çalışan yürütücülerimize ve atölyeye katılan Atatürk Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi öğrencilerine teşekkür ederim.

Atölyenin temasına uygun olarak hazırlanan afiş, yaka kartları ve katılım belgelerinin grafik tasarımları için lisansüstü öğrencilerim Mimar Evinay Elif TULUK ve Yüksek İç Mimar Zeynep Nilsun ÇUVALCIOĞLU'na, atölyenin görünen yüzünü tamamlayan katkılarından dolayı içtenlikle teşekkür ederim.

Atölyenin yürütülmesindeki teknik sorunların çözümünde ve öğrenci başvurularının alımında-değerlendirilmesinde destek olan Arş. Gör. Sema KIZILELMA ve Arş. Gör. Hatice ÖZLER'e; organizasyon ekibinde yer alan sevgili öğrencilerim Münevver Dilruba KOÇ, Nisa SÖNMEZ, Oğuzhan TUNÇ, Selen Yağmur KAHRAMAN, Alper KAYA, Burak BİNGÖL, Gülistan Sena KOÇAK ve Ahmet METE'ye fotoğraf arşivi ve gönüllü destekleri için yürekten teşekkür ederim. Katkılarıyla sürece değer katan öğrencilerimizin ev sahipliği kusursuz olmuştur. Ayrıca atölyenin gerçekleştirilmesinde beni yüreklendiren dostlarım Fulya ÜSTÜN DEMİRKAYA ve Sibel MAÇKA KALFA'ya içten bir teşekkür borçluyum.

Atölyenin gerçekleştirilmesinde gerekli izinlerin alınmasında, atölyenin duyurulmasında desteğini esirgemeyen Atatürk Üniversitesi'ne, açılış ve seminer programı için mekânsal destek sunan Biyoçeşitlilik Bilim Müzesi Konferans Salonu yöneticilerine ve çalışanlarına, atölye için sınıf ortamlarının kullanımındaki izinleri için Atatürk Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Dekanlığı'na ve Mimarlık Bölüm Başkanlığı'na destekleri için teşekkür ederim. Kurumum adına Karadeniz Teknik Üniversitesi ile iş birliğinizin daimî olmasını dilerim.

Atölye süresi boyunca maddi destekleri için Erzurum Yakutiye Belediyesi'ne, Mimarlar Odası Erzurum Şube Temsilciliği'ne ve sponsorlarımıza mimarlık eğitimine ve Erzurum turizm kentine yaptıkları katkılar için teşekkür ederim. Ayrıca, tüm süreç boyunca gösterdiği manevi destek ve sağladığı olanaklar için eşim Mimar Berat ÖZTÜRK'e içten bir teşekkür borçluyum.

Bu kitap bir sonuç değil; aksine yeni soruların, yeni yaklaşımların ve yeni kent okumalarının başlangıcı olarak değerlendirilmelidir. Erzurum'un Turizm Başkenti kimliğine eleştirel, yaratıcı ve çoğulcu bir katkı sunan bu kitabın, Erzurum'un anlatılarının gelecek kuşaklara taşınacağı düşünsel bir arşiv niteliği taşıyacağına inancım tamdır.

SERAP DURMUŞ ÖZTÜRK

Erzurum, Aralık 2025

#erzurum2025_tourismcapital

SUNUŞ

2025 Turizm Başkenti Erzurum Üzerine Anlatılar: Diyaloglar, Deneyimler, Yansımalar adlı bu kitap, Erzurum'un 2025 Turizm Başkenti ilanıyla görünür hâle gelen kültürel, tarihsel ve mekânsal potansiyelleri mimarlık disiplini bağlamında yeniden düşünmeye davet eden bütüncül bir çalışma olarak kurgulanmıştır. Anadolu coğrafyasının en köklü yerleşimlerinden biri olarak Erzurum, tarih boyunca farklı uygarlıkların izlerini taşıyan, ticaret yollarının şekillendirdiği, dini, kültürel ve toplumsal etkileşimlerin yoğunlaştığı çok katmanlı bir kent dokusu geliştirmiştir. Kervan yollarından Osmanlı kent örgütlenmesine, Cumhuriyet dönemi modernleşme hamlelerinden günümüzün kültürel miras tartışmalarına uzanan bu tarihsel süreklilik, kenti mimarlık araştırmaları açısından zengin bir laboratuvar niteliğine kavuşturmaktadır. Bu bağlamda kitap, Turizm Başkenti üst temasını yalnızca tanımlayıcı bir başlık olarak değil; mimarlık, kültürel miras, toplumsal bellek, yerel pratikler, cinsiyet, anlatı ve dijital temsil gibi çok boyutlu eksenlerde ele alan eleştirel ve çağdaş bir çerçeve sunmaktadır.

Kitapta yer alan çalışmalar, "Diyaloglar/Deneyimler/Yansımalar: 2025 Turizm Başkenti Erzurum İçin Anlatılar" adlı atölye çalışmasında üretilen sonuç çıktılarından hareketle geliştirilmiş; bu çıktılar her yazar tarafından kuramsal ve analitik düzeyde derinleştirilerek bağımsız akademik katkılara dönüştürülmüştür. Mimarlık temel alanı için deneyim temelli bir öğrenme ortamında yürütülen saha gözlemleri, sözlü tarih çalışmaları, mekânsal okumalar ve temsile dayalı üretimler, bu metinlerin düşünsel arka planını oluşturarak Erzurum'un çok katmanlı yapısının görünür kılınmasına katkı sağlamıştır.

Kitaptaki bölümler, atölye temasına farklı düzeylerde temas eden teorik ve pratik içeriklerin olgunlaştırıldığı toplamda on üç bölümden oluşmaktadır ve bu bölümler Erzurum'a dair üretilen anlatıları üç ana tematik eksen doğrultusunda yapılandırılmıştır. Bu tematik örgütlenme, kitabın başlığında yer alan Diyaloglar-Deneyimler-Yansımalar üçlemesinin düşünsel arka planını yansıtarak, kente ilişkin farklı ölçeklerdeki okumaların birbirini tamamlayan bir bütünlük oluşturmasını sağlamaktadır. Her bölüm, Erzurum'un Turizm Başkenti kimliğini farklı bir kavramsal çerçevede ele almakta; kentin kültürel ve mekânsal belleğine ilişkin çoğulcu bir anlatı evreni ortaya koymaktadır.

İlk tematik eksen, kentin kültürel pratiklerini, toplumsal dinamiklerini ve geleneklerini; Turizm Başkenti kimliğinin sosyal boyutlarını ele alan çalışmalardan oluşmaktadır. Bu kapsamda kitabın "Erzurum'un Turizm Potansiyelleri" adlı birinci bölümü, kentin doğal ve kültürel değerlerini turizm bağlamında değerlendirirken; "Erzurum'un Somut Olmayan Kültürel Mirasından Bir Ritüel Kesit: Herfene" adlı ikinci bölümü ve "Erzurum'un Somut Olmayan Kültürel Mirasının Turizm Deneyimlerine Dönüştürülmesi İçin Tasarım Önerileri" adlı üçüncü bölümü kültürel pratiklerin yerel gelenekler ve toplumsal hafıza ile ilişkisini somut olmayan kültürel miras kavramı üzerinden tartışmaktadır.

İkinci tematik eksen, Erzurum'un mekânsal belleğini, mimari mirasını ve kentsel yapısının tarihsel dönüşümünü kavramsal ve analitik bir çerçevede ele alan çalışmalardan oluşmaktadır. "Geçmişten Geleceğe Erzurum Ticaret Mirası: Hanların Çok Yönlü Değerlendirilmesi" adlı dördüncü bölüm, kentin ticaret dokusunu çok katmanlı bir miras bileşeni olarak incelerken; "Toplumsal Cinsiyetin Söylem ve Pratik Arayüzünde Mekânsal Yansımalar: Erzurum Kahvehanelerinde Kadın Algısı ve Deneyimi" adlı beşinci bölüm toplumsal cinsiyetin kamusal mekândaki görünürlüğünü mekânsal bellek açısından eleştirel bir yaklaşımla

incelemektedir. "Kolektif Hafızanın Yeniden İnşası: Erzurum Kenti Tarihi Çekirdeğinde Varlığını Yitirmiş Mimari Mirasın Temsili" adlı altıncı bölüm, kaybolmuş yapıların bellekteki izdüşümünü tasarım önerileri yoluyla sorgulamaktadır. "Zamansal Bir Palimpsest Olarak Erzurum: Mekânda Hafıza ve Yansıma" adlı yedinci bölüm, kenti zaman-mekân ilişkisi içinde bir palimpsest olarak ele almaktadır. "Yaşayan Bir Organizma Olarak Erzurum Kent İmgesi ve Belleği: Yoğunlaşmalar, Dallanmalar, Simetri Bozulmaları" adlı sekizinci bölüm ve "Lynch'in İzinde Algısal Bir Kent Okuması: Erzurum'un Kolektif Zihin Haritası" adlı dokuzuncu bölüm, bilişsel haritalama yöntemleriyle kentsel belleğin nasıl kurulduğunu ve algılandığını tartışmaktadır.

Üçüncü tematik eksen ise Erzurum'un temsil biçimlerine, dijital anlatı yöntemlerine ve alternatif mekânsal okumalara odaklanan yenilikçi araştırmaları içermektedir. "Kartpostalın Ardındaki Anlatılarda Erzurum Kentinin Retorik Temsili" adlı onuncu bölüm, kentin görsel anlatı tarihini metinsel ve retorik düzeyde sorgularken; "Dijital Hikâyeleştirme ile Bir Kenti Anlatmak: Erzurum Lala Paşa Camii ve Çevresi Üzerine Katmanlı Bir Anlatı Denemesi" adlı on birinci bölüm, dijital araçların kentsel temsildeki olanaklarını tartışmaktadır. "Trencadís'le Haritalamak: Erzurum Mozaik Anlatıları (Tremap)" adlı on ikinci bölüm, parçalı ve çok katmanlı anlatı biçimlerini mozaik üzerinden üretirken; "Görünenin Ötesi: Yerel İzler, Karşı Haritalar" adlı on üçüncü bölüm, kentin görünmeyen veya bastırılmış mekânsal izlerini alternatif haritalama teknikleriyle görünür kılmaktadır.

Sonuç olarak, "2025 Turizm Başkenti Erzurum Üzerine Anlatılar: Diyaloglar, Deneyimler, Yansımalar" adlı bu kitap, anlatı kavramı perspektifinden Erzurum kentine ilişkin yeni düşünme biçimlerinin kapısını aralamaktadır. Tarih boyunca kültürel etkileşimler, ticaret yolları ve toplumsal pratiklerle biçimlenen bu kadim kent, çok katmanlı belleğiyle mimarlık ve kent araştırmaları için benzersiz bir bağlamsal zemin sunmaktadır. Bu kitapta yer alan çalışmalar, Erzurum'un tarihsel süreklilikleri ile güncel dönüşümleri arasındaki ilişkileri tartışarak mekân, kültür, bellek ve temsil etkileşimlerini yeni kavramsal çerçevelerle değerlendirmektedir. Bölümler, mimarlık disiplininin kuramsal araçlarını sahaya dayalı yöntemlerle buluşturarak Erzurum'u yalnızca fiziksel bir yerleşim olarak değil, aynı zamanda anlatılar, pratikler ve temsiller aracılığıyla yeniden kurulan dinamik bir düşünsel alan olarak ele almaktadır. Böylelikle kitap, çok katmanlı okuma, deneyim temelli analiz ve eleştirel temsil yaklaşımlarının Turizm Başkenti bağlamında uygulanışını görünür kılarken; kentin kültürel kimliğinin çağdaş araştırma ortamında yeniden konumlanmasına katkı sunmaktadır.

Ayrıca bu kitap, Erzurum'un Turizm Başkenti kimliğini tekil bir söylemle değil, farklı disiplinlerden beslenen çoklu bakış açılarıyla ele alarak literatüre özgün bir katkı sunarken; mimarlık pedagojisi ve kent araştırmaları için uygulanabilir bir model ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, kentin Turizm Başkenti kimliğini eleştirel, yaratıcı ve çoğulcu bir bakışla yeniden düşünmeye olanak tanımış; gelecekteki kent okumalarına ve mimarlık araştırmalarına ilham verecek kalıcı bir düşünsel üretim alanı oluşturmuştur. Sonuç olarak bu kitap, Erzurum'un geçmişi ile geleceği arasında kurulan düşünsel bir köprü işlevi görerek, kente ilişkin çok yönlü değerlendirmeleri akademik ve kültürel bir bütünlük içinde bir araya getirmektedir. Kitabın içerdiği anlatılar, araştırmacılar, öğrenciler, tasarımcılar ve kent çalışmalarıyla ilgilenen tüm okuyucular için kalıcı bir referans niteliği taşımakta; Erzurum'un özgün kentsel kimliğinin geleceğe taşınmasına katkı sağlayacak bir bilgi ve düşünce altyapısı sunmaktadır.

SERAP DURMUŞ ÖZTÜRK, Editör

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

BÖLÜM I

ERZURUM'UN TURİZM POTANSİYELLERİ

Fatma Zehra ÇAKICI[1], Bahar Ayça POLAT[2]

[1]Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Erzurum

fzehra.cakici@atauni.edu.tr

[2]YL Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum

baycaplt@gmail.com

Özet

Türkiye, doğal ve beşerî kaynaklar bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden biridir. Tarih boyunca sayısız medeniyete ev sahipliği yapmış olan Anadolu, farklı kültürlerin izlerini bünyesinde barındırmış; bu çeşitlilik mimarisinde, gastronomisinde, sanatında ve geleneklerinde açıkça görülebilir hale gelmiştir. Bu bağlamda, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en geniş yüz ölçümüne sahip ili olan Erzurum, köklü tarihi, kültürel mirası ve doğal güzellikleriyle öne çıkan şehirlerden biridir. Kent, özellikle kış turizminin önemli merkezlerinden biri olmasının yanı sıra; kırsal turizm, kültür turizmi, gastronomi turizmi, ekoturizm ve sağlık turizmi gibi farklı turizm çeşitlerini destekleyebilecek potansiyele sahiptir. Ancak, bu zengin turizm çeşitliliğine rağmen Erzurum, turizm faaliyetlerinde beklenen düzeyde başarıya ulaşamamıştır. Bunun en önemli nedenleri arasında yetersiz turizm planlaması, tanıtım eksiklikleri, altyapı ve ulaşım sorunları ile turizm yatırımlarının sınırlı kalması gösterilebilir. Oysaki sahip olduğu doğal çekicilikler, tarihi yapılar, kış sporları imkânları ve özgün mutfak kültürü, Erzurum'u ulusal ve uluslararası ölçekte cazibe merkezi haline getirebilecek güçlü bir potansiyel sunmaktadır. Bu çalışma, Erzurum'un sahip olduğu doğal ve beşerî değerleri inceleyerek kentin turizm potansiyelini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada nitel araştırma yaklaşımları çerçevesinde şekillenen ve Erzurum ili özelinde kurgulanan bütüncül bir durum incelemesidir. Araştırma kapsamında, kentin turizm arzını oluşturan unsurlar metodolojik bir yaklaşımla analiz edilmiş; mevcut potansiyelin stratejik bir değere dönüştürülmesine yönelik öneriler geliştirilmiştir. Böylece, Erzurum'un turizm alanında daha etkin bir şekilde değerlendirilmesi için ihtiyaç duyulan planlama ve tanıtım stratejilerine katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Erzurum, Turizm, Kış Turizmi, Alternatif Turizm.

Giriş

Sanayi devrimi ve teknolojik ilerlemeler sonrasında bireylerin yaşam standartları ile gelir seviyelerinin yükselmesi, küreselleşmenin sağladığı seyahat özgürlüğü ve insanların boş zamanlarını değerlendirme isteği, yaşam tarzlarında meydana gelen değişimlerle birleşerek turizmin gelişiminde yeni bir dönemin başlamasına zemin hazırlamıştır (Milne & Ateljevic, 2001). Turizm; ekonomik, sosyo-kültürel ve çevresel boyutlarda hem yerel ve bölgesel kalkınma hem de ülkelerin gelişimi için büyük önem taşıyan, çok yönlü katkıları olan bir sektördür. Özellikle doğru planlama ve sürdürülebilirlik ilkeleri çerçevesinde yönetildiğinde, turizmin katkıları daha da belirgin hale gelmektedir. Günümüzde ülkelerin ekonomik kalkınmasında lokomotif görevi gören turizm sektörü, en hızlı büyüyen ve en önemli gelir kaynaklarından biri

olarak kabul edilmektedir. Uluslararası ticarette en geniş hacmi oluşturarak birçok ülke için en önemli ihracat kaynağı ve en fazla döviz sağlayan sektör konumundadır (Şebin vd., 2010).

Nüfus, fiziki yapı, konuşma, giyinme, kültürel yaşam tarzı gibi faktörler sosyal yapıyı oluşturur. Turizmin aktif olduğu bölgelerde turizm, belirli sosyal yapıya sahip olan yerel halkı da kaçınılmaz bir şekilde etkilemektedir (Yakut, 2019). Bu etkileşim sadece turistlerin yerel halk üzerinde etki etmeyip çift yönlü işlemektedir. Turistler bir yandan gittikleri yerleri, burada yaşayan insanları sosyal açıdan etkilerken, doğal olarak kendileri de bu yerlerden etkilenmektedir. Dolayısıyla turizm, ekonomik olduğu kadar aynı zamanda sosyal ve kültürel bir alışveriştir (Gürbüz, 2002). Kırsal turizm gibi alternatif turizm türleri, kadının ekonomiye katılmasına ve genç nüfusun girişimcilik ruhu kazanmasına destek vererek toplumsal statüyü güçlendirir (Soykan, 2003; Çetin vd., 2017). Turizm faaliyetleri, aynı zamanda sağladığı iş olanakları ile kırsal alanlardan kentlere doğru olan göç akımlarını dengelemeye ve azaltmaya yardımcı olabilir (Üzümcü vd., 2017).

Turizm çevresel katkılar ve sürdürülebilirlik ilkesi, turizmin uzun vadeli başarısı için kritik öneme sahiptir. Sürdürülebilir turizm politikaları, ekonomik ve sosyo-kültürel konularla birlikte çevresel sürdürülebilirlik arasında bir denge kurulmasını gerektirir (Kaypak, 2012). Çevre, turizm faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Turizmle birlikte çevrede farklı ölçeklerde olumlu ya da olumsuz değişimler meydana gelebilmektedir. Çevreye verilen atık madde ya da çevrenin turizmden kaynaklı çarpık yapılaşma ve betonlaşması olumsuz etkileri olarak sayılabilir. Ancak tarihi ve kültürel öneme sahip yerlerin korunması ve gelişmesi bakımından da olumlu etkileri mevcuttur (Durgun, 2006). Genel olarak bakıldığında turizm, dikkatli planlandığında, yaşam kalitesinin iyileştirilmesine ve insanların refah seviyesinin artmasına katkıda bulunur.

Turizm, insanların seyahat etme amaçları, süreleri, sosyolojik nitelikleri ve katıldıkları aktivitelerin çeşitliliğine göre birçok farklı türe ayrılmaktadır. Kitle turizmine (deniz-kum-güneş) olan rağbet alternatif turizm ile düşüşe geçmiştir. Alternatif turizm ise günden güne yaşam koşulları ve istekleri ile çeşitlenerek yaygınlaşmaktadır. Baykan (2006) tarafından alternatif turizm, belli bölgeler üzerindeki yoğunlaşmayı azaltmayı ve turizmi tüm yıla yaymayı amaçlayan bir turizm çeşidi olarak tanımlanmıştır. Tekdüze kalıplardan çıkarıp özel ilgi alanlarına yönlendirmeyi amaçlayan bir anlayıştır. Albayrak (2013) ise alternatif turizmin temel amacını, insanların değişen seyahat beklentilerine uygun yanıtlar sunmak, ülkelerin turizm potansiyelini daha etkin kullanmak ve bu sayede ekonomik, sosyal ve kültürel faydaları artırmak olarak belirtmektedir. Refah düzeyinin artması, teknolojik ilerlemeler, sanayileşme ve bireyselleşen seyahat anlayışıyla da alternatif turizmin gelişmesine zemin hazırlamıştır (Arslaner & Günay, 2017). Bahsedilen gelişmeler doğrultusunda çeşitli turizm türleri ortaya çıkmış ve her geçen gün farklılaşarak yaygınlaşmıştır. **Kış sporları turizmi, sağlık ve termal turizm, inanç turizmi, kültür ve tarih turizmi, akarsu sporları olan kano, rafting su sporları turizmi** gibi birçok turizm çeşidi bulunmaktadır. Bunun yanında ülkemizde özellikle Doğu Anadolu gibi göç veren metropol şehirlerden uzak bölgelerde **eğitim turizmi, kırsal turizm** veya fabrikaların olduğu bölgelerde **alış-veriş turizmi** gibi turizm çeşitleri de oldukça rağbet görmektedir. Daha az duyulan **mağara turizmi, çiftlik turizmi, hüzün turizmi, kuş gözlemciliği turizmi** gibi toplum temelli turizm türleri de bulunmaktadır (Yılmaz, 2024).

Türkiye, farklı iklim tiplerine sahip olması, doğal güzellikleri ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olması sayesinde zengin bir kültürel mirasa sahiptir ve bu yönüyle her tür turizme cevap verebilen ender ülkelerden biridir. Bölgelere göre değişen iklim özellikleri, termal kaynaklar, göller, şelaleler, dağlar, mağaralar ve yaylalar gibi doğal unsurlar, ülkenin turizm

çeşitliliğini artırmaktadır. Ancak Türkiye'de turizm uzun yıllar boyunca Ege ve Akdeniz bölgelerindeki deniz-kum-güneş odaklı faaliyetlerle sınırlı kalmış, bu da turizm potansiyelinin yalnızca %3'ünün değerlendirilmesine yol açmıştır (Örmecioğlu & Er Akan, 2022). Son dönemlerde ise turistler yalnızca deniz tatiliyle yetinmeyip, gittikleri ülkenin doğal, kültürel ve sosyal değerlerini de deneyimlemek istemektedir (Çetinel, 2001; Kaypak, 2012). Bu sayede Türkiye'nin farklı bölgeleri de alternatif turizmden payını almaktadır.

Doğal güzelliklerin yanı sıra pek çok medeniyetin kültürel mirasını barındıran Anadolu da mimarisi ve gastronomisiyle yeni turizm kültürleri ile dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, Doğu Anadolu Bölgesi'nde turizm bakımından öne çıkan Erzurum, farklı turizm türlerine ev sahipliği yapmaktadır. Yüksek rakımda konumlanan ve karasal iklime sahip Erzurum'un en belirgin turizm türü **kış turizmi**dir. Ulusal ve uluslararası organizasyonlara ev sahipliği yapan Palandöken, Konaklı ve Kandilli kayak merkezleri kış turizmi bakımından büyük önem taşımaktadır (Arınç, 2020). Bu merkezler, kar kalitesi, pist uzunlukları ve tesislere ulaşım kolaylığı gibi avantajlarıyla öne çıkmaktadır (Şebin vd., 2010; Korgavuş, 2017). Bununla birlikte Erzurum, alternatif turizm türleri için de birçok potansiyele sahiptir. Coğrafi yapısı; dağ yürüyüşü (trekking), rafting, zirve tırmanışı, kamp ve yamaç paraşütü turizmi gibi doğa sporlarına elverişlidir. Özellikle Çoruh Nehri, rafting için önemli bir merkezdir. Ayrıca, Aziziye ve Pasinler ilçelerinde bulunan termal su kaynakları, **sağlık-termal turizm** için önemli bir potansiyel oluşturmaktadır (Çetinkaya, 2022). Yüksek rakımı ve iklim koşulları, **spor-kamp turizmi** için Erzurum'u cazip bir merkez haline getirmektedir (Koca vd., 2007). Elmas ve diğerleri (2013) Erzurum'un **akarsu turizminin,** çevrenin tarihi, arkeolojik ve kültürel değerleriyle bütünleşmesi açısından elverişli olduğunu ifade etmiştir. Zengin mutfak kültürü ve geleneksel ürünleriyle **gastronomi turizmi** de kentin öne çıkan bir diğer potansiyelidir (Turan & Akoğlu, 2019). Yeraltı kaynaklarına bakıldığında, Erzurum'un Oltu ilçesinde çıkarılan ve doğal bir taş olan Oltu taşından üretilen tesbih, takı ve aksesuar ürünleri kentin turizm ve ticaret faaliyetleri bakımından oldukça kıymetlidir (Toy vd., 2017). Pek çok firmanın Doğu Anadolu bölge bayiliklerine ev sahipliği yapan Erzurum, **alış-veriş turizmi** açısından da önemli bir pazar payına sahiptir. Ancak Erzurum sahip olduğu bu çok yönlü potansiyele rağmen turizmden hak ettiği payı alamamaktadır. Tanıtım eksikliği, altyapı ve planlama yetersizlikleri ve turizm faaliyetlerinin ağırlıklı olarak kış aylarıyla sınırlı kalması gibi nedenler, kentin turizm gelirlerinin istenen seviyeye ulaşmasını engellemektedir (Külekçi vd., 2019; Mutlu & Başer, 2020). Bu doğrultuda, Erzurum'un turizme açık doğal ve beşerî güzelliklerinin tanıtılması, tanıtımı zayıf kalmış güzelliklerin ön plana çıkarılmasına yönelik stratejiler oluşturulması ve buna göre turizm planlaması yapılması önem taşımaktadır. Bu çalışma, Erzurum'un zengin turizm potansiyelini analiz ederek kentin turizmde daha rekabetçi konuma gelmesi ve turizm faaliyetlerini yılın tamamına yayabilmesi için bir tartışma platformu oluşturmayı hedeflemektedir.

Erzurum İlinin Genel Özellikleri

Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümünde, Palandöken Dağları'nın kuzey eteklerinde, geniş bir ovanın güneydoğusunda kurulmuştur. Yüzölçümü; yaklaşık 25.000 km² ile Türkiye'nin dördüncü büyük ilidir (URL-1). TÜİK verilerine göre 2024 yılında 745.005 nüfusa sahip olan Erzurum 2007 yılından bu yana nüfus sayısında sürekli bir düşüş sergilemektedir (URL-2). Denizden 1959m yükseklikte konumlanan şehrin rakımı iklimini belirleyen en önemli faktör olması sebebiyle, karasal iklim özelliklerine sahip olan Erzurum,

iklim şartları nedeniyle de yıldan yıla göç vermektedir. Şehrin yıllık ortalama sıcaklığı 6 derece ve yağış ortalaması 460.5 m^2 olarak kaydedilmiştir (URL-3).

Erzurum'un jeolojik yapısına bakıldığında, kuzeyde Dumlu, güneyde Palandöken dağları ile çevrilmiştir. Bölgede Ilıca, Hasankale, Soğuk çermik kaplıcaları başta olmak üzere birçok kaplıca mevcuttur (URL-4). Bu iklim özellikleri ve jeolojik yapısı, her ne kadar göç verse de Erzurum'u kış turizmi için Türkiye'nin en önemli merkezlerinden biri yapmıştır. Palandöken Dağları, kaliteli kar yapısı ve uzun kayak sezonu ile uluslararası alanda tanınmaktadır. Aynı zamanda yüksek rakımı, spor takımlarının kamp yapması için şehri cazip kılmaktadır (Koca vd., 2017). Bu dağlık yapı; kış turizmi, dağ yürüyüşü (trekking), zirve tırmanışı ve yamaç paraşütü gibi doğa sporları için elverişli bir ortam sunmaktadır. Ayrıca rafting ve kano gibi akarsu sporlarına uygun olan **Çoruh Nehri**, **Tortum Şelalesi**, **Narman Peri Bacaları** ve **İspir'deki Yedigöller** gibi doğal güzellikler de önemli çekim merkezleridir (Yılmaz, 2024).

Erzurum'un geniş ve verimli ovaları, İpek Yolu'nun da bölgeden geçmesiyle tarih boyunca yerleşim alanı olarak seçilmesindeki önemli faktörlerden olmuştur. "Anadolu'nun doğudaki kilidi ve anahtarı" olarak kabul edilen şehir, onu elinde tutanın Anadolu'ya egemen olacağı bir konumdaydı. Bu stratejik önemi nedeniyle birçok devlet ve imparatorluğun egemenliğine girmiş, sık sık el değiştirmiş ve sayısız medeniyete ev sahipliği yapmıştır (Özden, 2024). Hititler, Urartular, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular, İlhanlılar ve Osmanlılar gibi birçok medeniyet şehre izlerini bırakmıştır (Zaman vd., 2018). Bu durum, şehre hem beşerî hem de doğal açıdan zengin bir turizm potansiyeli kazandırmıştır.

Erzurum, Anadolu'nun Türkleşmesinde kilit bir rol oynamıştır. 1048 Pasinler Zaferi ile Türk hakimiyetine giren şehir, 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Saltuklular zamanında tam anlamıyla bir Türk yurdu olmuştur. Şehir, daha sonra Anadolu Selçukluları, İlhanlılar ve diğer Türk hanedanları arasında el değiştirmiştir (Özden, 2024; Gündoğdu, 2018). Tarihi İpek Yolu güzergahı üzerinde bulunması, kenti tarih boyunca önemli bir ticaret ve konaklama merkezi yapmıştır.

1534 yılında Osmanlı yönetimine geçen Erzurum, imparatorluğun doğu sınırında stratejik bir serhat şehri olarak önemini korumuştur. Şehir, 19. ve 20. yüzyıllarda Rus işgallerine maruz kalmış, ancak 12 Mart 1918'de bu işgallerden kurtarılmıştır. Millî Mücadele döneminde ise **23 Temmuz 1919**'da **Erzurum Kongresi**'ne ev sahipliği yaparak yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atıldığı bir merkez olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, "şekl-i hükûmet, zamanı gelince Cumhuriyet olacaktır" sözünü ilk defa Erzurum'da dile getirmiştir. Ülkemizdeki ilk tarih derneği olan **Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği**, şehrin tarihini aydınlatmak amacıyla 1955 yılında kurulmuştur (Özden, 2024). Tüm bu tarihsel süreçler, Erzurum'un kültürel belleğini zenginleştirerek kenti özgün bir kimliğe kavuşturmuştur. Bu birikim, bugün Erzurum'un turizm potansiyelini besleyen en önemli unsurlardan biridir.

Erzurum'un coğrafi, kültürel ve tarihsel nitelikleri kadar, kentin toplumsal algısını anlamaya yönelik çalışmalar da turizm potansiyelinin değerlendirilmesinde önemli bir göstergedir. Bu doğrultuda Temel (2025), "Erzurum denilince akla gelen kelimeler" ifadesi üzerinden MAXQDA programında gerçekleştirdiği nitel analiz, kente ilişkin zihinsel çağrışımları ortaya koyarak Erzurum'un turistik imajını anlamaya katkı sağlamıştır (Şekil 1).

Şekil 1. Erzurum Denince Akla Gelen İlk Üç Kelime Nedir? (Temel, 2025)

Analiz sonucunda en sık tekrar eden kavramların "soğuk", "Palandöken", "kayak", "misafirperverlik", "tarih" ve "Cağ kebabı" olduğu görülmüştür. Bu durum, Erzurum'un hem doğal hem kültürel değerlerinin halkın zihninde güçlü bir şekilde yer ettiğini göstermektedir.

Erzurum'un Turizm Potansiyelleri

İpek Yolu üzerinde önemli bir konuma sahip olan Erzurum, tarih boyunca ticaret merkezi olmasının yanı sıra savaşlar ve yıkımlar nedeniyle inişli çıkışlı dönemler yaşamıştır (Temel, 2025). Ancak bu süreçlerin her biri kente iz bırakmış, Erzurum'un kültürel mirasını zenginleştirmiştir. Birçok medeniyete, doğal güzelliklere ve farklı kültürlere ev sahipliği yapan şehir, çok boyutlu yapısıyla dikkat çekmektedir. Bu zenginlik, turizm açısından Erzurum'u önemli bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Özellikle **kış turizmiyle** öne çıkan kent, **adalet, kültür, inanç, gastronomi, sağlık, eğitim, spor ve doğa turizmi** gibi birçok alternatif turizm türü için de önemli olanaklar sunmaktadır.

Doğu-batı ekseninde kurulan Erzurum, doğusunda tarihi yapıları, çarşısı; batısında eğitim kurumu ile Palandöken'in eteklerinde yer almaktadır. Şehir daha sonra kuzey-güney ekseninde de genişleyerek batıya doğru da eğitim kurumlarını geliştirmiştir. Şehir merkezinde bulunan tarihi ve kültürel noktaların birbirine yakın olması ve ulaşımın kolaylığı, kısa fakat verimli bir turizm rotası oluşturmayı mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda, Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı (KUDAKA) tarafından hazırlanan şehir merkezi gezi güzergahları alternatifleri de yerli ve yabancı turistlerin değerlendirmesine sunulmaktadır (Şekil 2).

Şekil 2. Erzurum Şehir Merkezindeki Turizm Noktaları (URL-5)

Şehir merkezinde konumlanan Erzurum Kalesinin etrafında İlhanlılar, Saltuklu ve Osmanlı dönemlerine ait medrese, cami, kümbet gibi dini ve eğitim yapıları bulunmaktadır. Farklı dönemlerden miras kalan bu kıymetli eserlerin bir arada olması şehrin kültürel ve tarihi zenginliğini göstermektedir. Kültür ve tabiat varlıkları sadece Erzurum şehir merkezi ile sınırlı kalmamakta, ilçelere yayılmış çok sayıda ziyaret noktası bulunmaktadır. Bu bağlamda, yine KUDAKA tarafından hazırlanan farklı gezi güzergahları yerli ve yabancı turistlere çeşitli alternatifler sunmaktadır (Şekil 3).

Şekil 3. Erzurum'un İlçelerindeki Turizm Noktaları (URL-5)

Erzurum, ilçelerindeki doğal ve tarihi güzellikleriyle önemli bir zenginliğe sahiptir. Rafting yapmak isteyenlerin ilgisini çeken Çoruh Nehri, ihtişamlı manzarası ile Tortum Şelalesi ve Narman Peri Bacaları ile **doğa-spor turizmine** açık bir şehirdir. Tortum ilçesine yaklaşık 38 kilometre uzaklıkta yer alan ve III. David döneminde (976–1001) inşa edilen Haho Manastırı, günümüzde **tarih ve kültür turizmi** açısından önemli bir çekim noktasıdır (Özkan, 2006). Bunun yanı sıra, Oltu ve Pasinler kaleleri de bölgenin kültürel mirasını yansıtan ve turizm potansiyelini destekleyen önemli tarihî yapılar arasında yer almaktadır.

Kış Turizmi

Erzurum, iklimi, coğrafi konumu ve dağlarının özellikleri sayesinde Türkiye'nin önde gelen kış turizmi merkezlerinden biri haline gelmiştir. Türkiye'de bulunan kayak merkezlerinden, uluslararası turizm açısından da ilgi çeken kayak pistlerine sahiptir. Kent, özellikle Palandöken Dağı ile özdeşleşmiş olsa da Konaklı ve Kandilli gibi uluslararası standartlara sahip tesislere de ev sahipliği yapmaktadır (Selçuk, 2004). 1991 yılında hazırlanan Kış Sporları ve Turizm Master Planı kapsamında, Palandöken Dağlarının kuzey eteklerinde yer alan üç ana kayak merkezi alanı belirlenerek yatırım yapılmıştır.

Türkiye'nin en önemli kış turizmi merkezlerinden biri olan **Palandöken Kayak Merkezi** 3176 m zirveye sahip Palandöken dağlarının kuzey eteklerinde şehir merkezine sadece 5 km uzaklıkta yer alır (URL-6). Bu bakımdan, dünyada şehir merkezine en yakın kayak merkezlerinden biri olma unvanına sahiptir. Havaalanına yaklaşık 14km (20-30 dakikalık) mesafede olması, ulaşımı son derece kolaylaştıran önemli bir avantajdır. Palandöken Kayak Merkezi, dünyanın en uzun ve en dik pistleri arasında sayılan, farklı zorluk derecelerinde toplam 27 adet piste sahiptir (KUDAKA, 2012). Pistlerin toplam uzunluğu 70 km'yi bulmaktadır. Slalom ve Büyük Slalom yarışmaları için Uluslararası Kayak Federasyonu (FIS) tarafından tescilli **Ejder** ve **Kapıkaya** adında olimpik pistleri de vardır. Kayak merkezinde, kayakçılar için 5 adet telesiyej, 1 adet teleski, 2 adet baby lift ve 1 adet gondol lift gibi modern mekanik tesisler hizmet vermektedir. Kayak sezonu yaklaşık 150 gün sürer ve Aralık'tan Nisan ayı sonuna kadar devam eder (Korgavuş, 2017). Bunun yanında Palandöken Kayak Merkezi'nde yamaç paraşütü yapmak için de imkân vardır.

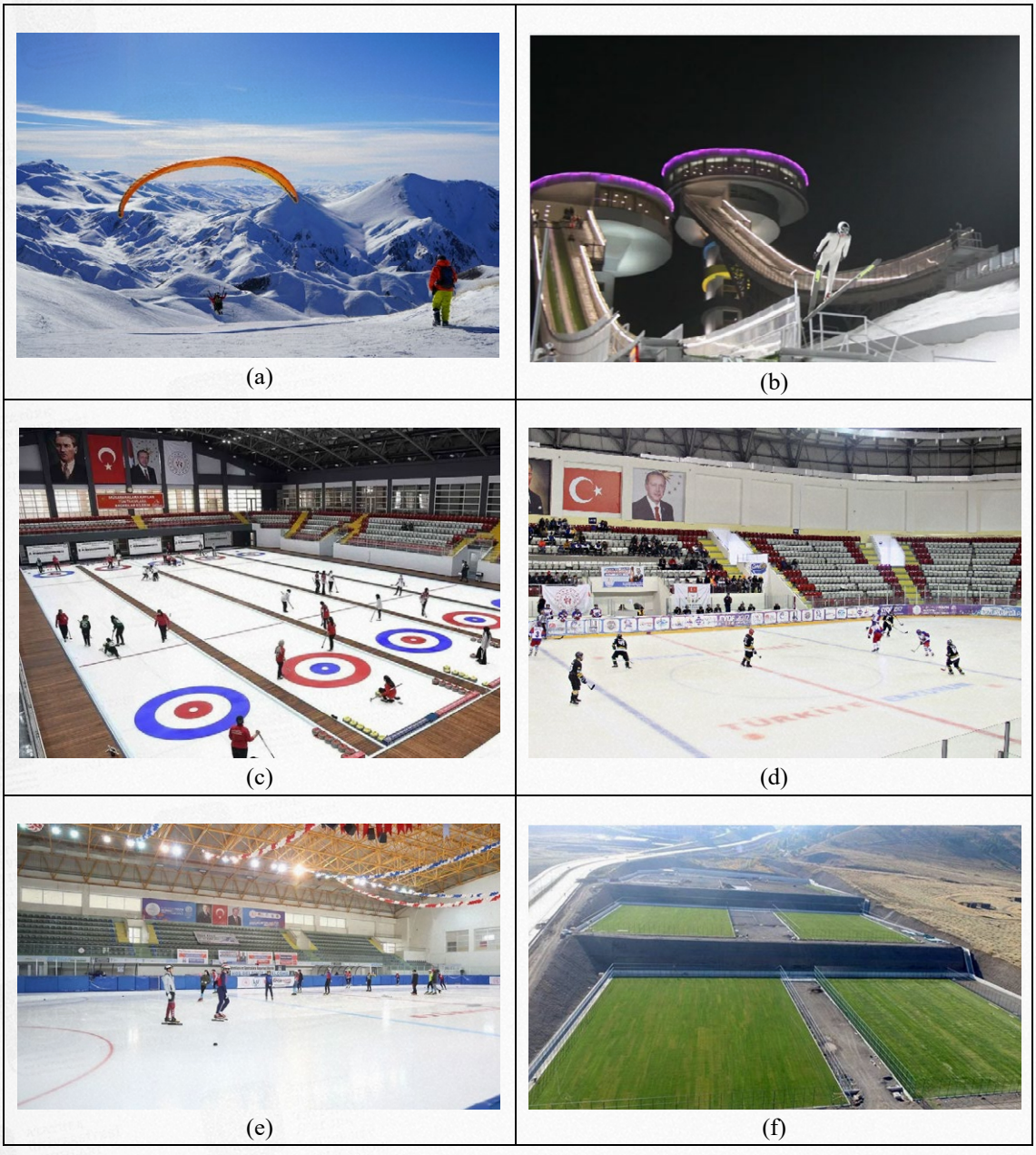
Tablo 1. Palandöken ve Konaklı kayak merkezleri ile Türkiye'deki diğer kayak merkezlerinin karşılaştırması (KUDAKA, 2010)

Merkez	Kent merkezine uzaklık (km)	Kayak Alanı yüksekliği (m)	Kayak Sezonu (gün)
Palandöken - Konaklı	4 - 18	2.200 – 3.176	150
Erciyes	25	2.200 – 3.100	150
Uludağ	36	1.750 – 2.547	120
Kartalkaya	40	1.800 – 2.634	120
Sarıkamış	55	2.200 – 2.634	120

Konaklı Kayak Merkezi, Erzurum şehir merkezine 18 km mesafede, Palandöken Dağlarının kuzey eteklerinde yer almaktadır. Pistlerin alt kotu 2315 metre, üst kotu ise 3143 metre seviyesindedir. 830 metrelik yükseklik farkı bulunan pistler kuzeydoğu ile kuzeybatı yönleri arasında değişen eğimlerle uzanmaktadırlar. Çeşitli eğim değerlerine sahip olması, farklı

seviyelerdeki kayakçılara uygun kayma olanakları sunması önemli avantajlarından biridir. Kuzey ve kuzeybatı yönelimli pistler ise kar kalitesinin yüksek olmasına katkı sağlayan olumlu özelliğidir (Altaş vd., 2015; Doğanay ve Doğanay, 2005).

160 hektar arazi üzerine, şehir merkezine 38 km uzaklıkta kurulan Kandilli Kayak Merkezi, 25. Dünya Üniversitelerarası Kış Oyunları kapsamında özellikle kayaklı koşu ve biatlon yarışmalarına ev sahipliği yapan kış oyunlarıyla dikkat çekmiştir. 1713-1767 metre yüksekliğe sahip pistler ile hizmet vermektedir (Koşan, 2014). Ayrıca şehrin 7 km doğusunda yer alan Gez Yaylası da serbest kayak için elverişli bir diğer kayak merkezidir (URL-6).

Şekil 4. (a) Palandöken Kayak Merkezi Pisti (URL-7) (b) Kayakla Atlama Kuleleri (URL-8) (c) Curling Salonu (URL-9) (d) Buz Hokeyi Salonu (URL-12) (e) Palandöken Buz Pisti (URL-11) (f) Yüksek İrtifa Kamp Merkezi (URL-10)

Erzurum, kış sporları bakımından sadece kayak merkezleriyle sınırlı kalmamaktadır. 2011 Dünya Üniversiteler Kış Oyunları Erzurum'da gerçekleştirilmiş olup bu etkinlik kapsamında FISU standartlarında çok sayıda yeni tesis inşa edilmiştir. 2011 Kış Oyunlarının sembol yapılarından biri hiç kuşkusuz Kayakla Atlama Kuleleridir. 125 ve 95 metrelik atlama kulelerinin yanında eğitim amaçlı 5 adet atlama kulesi daha bulunmaktadır. Yabancı sporcular tarafından da sıklıkla kullanılan atlama kuleleri, Türkiye'de ilk olmakla birlikte 125 metrelik yüksekliğiyle dünyada da oldukça dikkat çeken bir kış sporu merkezidir (Çelik vd., 2021).

Buz sporları için yapılan kapalı buz pistleri kış sporlarının yılın tüm aylarına yayılmasını sağlamıştır. 3000 ve 500 kişilik buz hokeyi salonları ile **Cemal Gürsel Spor Kompleksi** buz hokeyi için kullanılırken **Palandöken Buz Pisti**'nde kısa mesafe sürat pateni ve figür pateni gibi kış sporları yapılabilmektedir. 1000 kişilik oturma kapasitesi ve 5 curling yarışma alanına sahip **Erzurum Curling Salonu** da kış sporlarına hizmet veren önemli adreslerdendir. Ayrıca Erzurum iki farklı **Yüksek İrtifa Kamp Merkezi** ve **Kazım Karabekir Stadyumu** ile UEFA, Süper Lig gibi futbol maçlarına da ev sahipliği yapmıştır (URL-10).

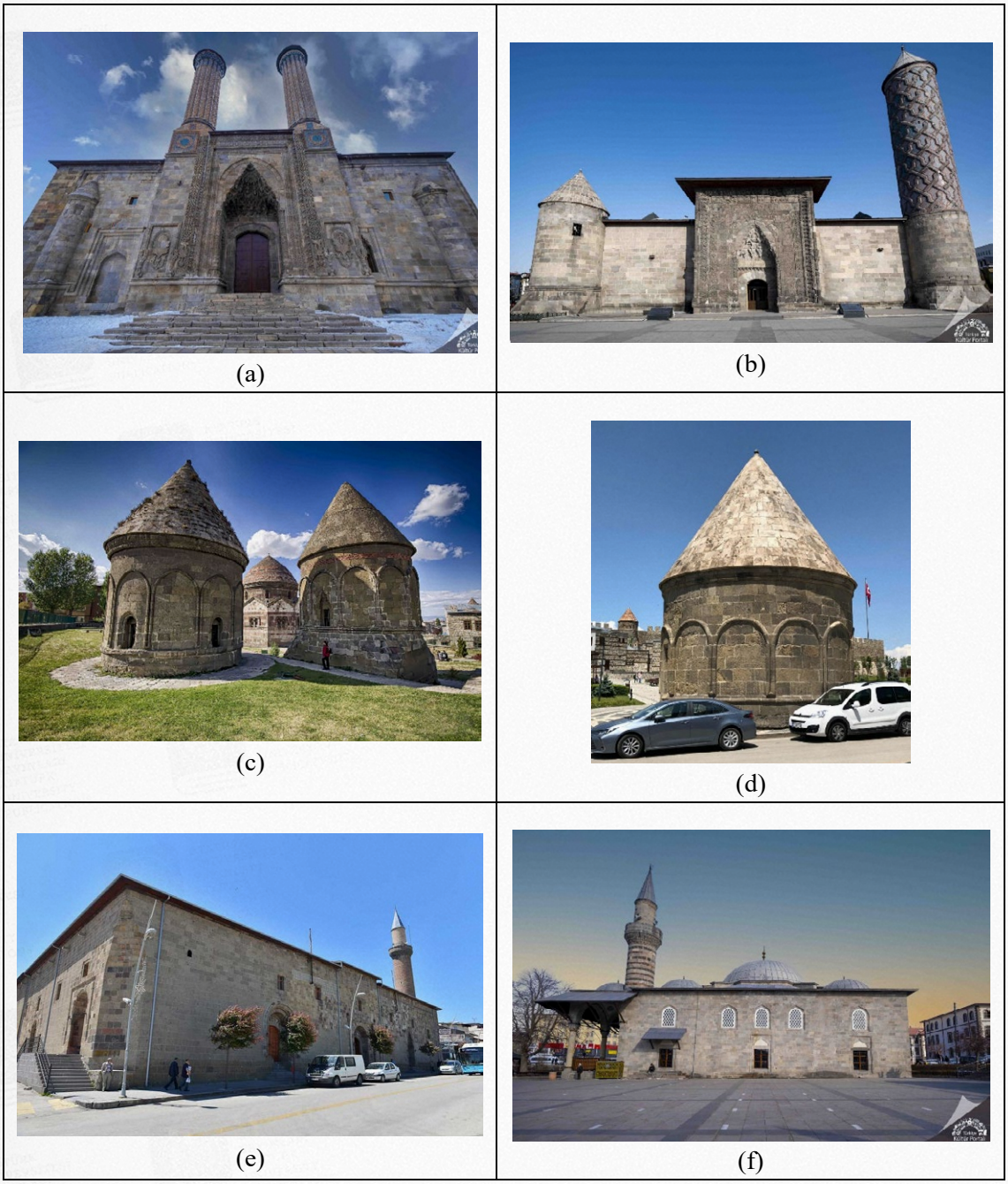
Palandöken ve Konaklı örneklemi üzerinden yapılan bu inceleme, kış turizminin Erzurum'un marka değerindeki baskın rolünü teyit etmektedir. Ancak bu baskınlık, turizm faaliyetlerinin yılın geneline yayılması önünde metodolojik bir engel teşkil etmekte ve stratejik bir çeşitlendirmeyi zorunlu kılmaktadır.

Kültür, Tarih ve İnanç Turizmi

Erzurum, zengin kültürel, tarihi ve inanç değerleriyle alternatif turizm türleri açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Kültür turizmi kapsamında literatürde on dört başlık incelenmektedir. Bunlar; mimari çeşitlilik, inanç merkezleri, tarihsel olaylar, miras değeri taşıyan çekicilikler, sanatsal faaliyetler, modern kültür unsurları, festivaller ve özel etkinlikler, endüstri ve ticaret ögeleri, yerel el sanatları, sportif ve boş zaman etkinlikleri, özel ilgi seyahatleri, temalı geziler, yerel içecek kültürü ve tanınmış kişilerdir (Kızılırmak & Kurtuldu, 2005). Erzurum açısından değerlendirildiğinde, mimari çeşitlilik, inanç merkezleri, tarihsel olaylar yerel el sanatları ve ünlü insanlar gibi çeşitlilik göstermektedir (Elmas vd., 2013). Erzurum'a gelen ziyaretçiler için en önemli seyahat amaçlarından biri tarihi ve turistik yerlerdir (%32,6). İnanç turizmi ise kış turizminden sonra ikinci sırada yer almaktadır (Dizlek, 2019).

Erzurum, Selçuklu, Saltuklu, İlhanlı ve Osmanlı dönemlerine ait çok sayıda mimari esere ev sahipliği yapmaktadır. Kültür, tarih ve inanç turizmine hizmet eden başlıca yerler; medreseler, bedestenler, camiler, kiliseler, kümbet ve türbeler, tabyalar, kaleler, hamamlar, Cumhuriyet dönemi yapıları ile geleneksel Erzurum Evleri olarak sıralanabilir.

Erzurum'da **Çifte Minareli Medrese** ve **Yakutiye Medresesi** başta olmak üzere toplam 6 medrese yer almaktadır. **Abdurrahman Gazi Türbesi, Üç Kümbetler, Cimcime Hatun Kümbeti, Habib Baba Türbesi** ile 13 türbe ve kümbet daha bulunmaktadır. Erzurum şehir merkezindeki **Ulu Cami, Lala Mustafa Paşa Cami, Narmanlı Cami** ve **Kurşunlu Cami** gibi gözde camilerle birlikte şehir merkezinde toplam 48 cami bulunmaktadır (URL-13). Erzurum Büyükşehir Belediyesinin 'Kültür Yolu' isimli projesi kapsamında Yakutiye Medresesi, Çifte Minareli Medrese, Üç Kümbetler ve Ulu Cami gibi çok sayıda tarihi ve kültürel miras yapısı yer almaktadır (URL-14).

Şekil 5. (a) Çifte Minareli Medrese (b) Yakutiye Medresesi (c) Üç Kümbetler (URL-15) (d) Cimcime Hatun Türbesi (URL-16) (e) Ulu Cami (f) Lala Mustafa Paşa Cami (URL-15).

Geleneksel hamam kültürünün korunduğu Erzurum'da, turizme hizmet eden 14 tarihi hamam bulunmaktadır. Osmanlı dönemine ait 16. ve 18. yüzyıllarında inşa edilmiş olan **Gümrük Hamamı**, **Murat Paşa Hamamı** ve **Saray Hamamı** gibi önemli hamam eserleri, Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından onarılmıştır (Yurttaş vd., 2011; Zaman vd., 2018). Hamamlar gibi onarılmış, Erzurum'un tarihi çarşılarından **Taşhan** olarak bilinen Rüstem Paşa Bedesteni de şehrin merkezi bir konumunda yer almaktadır. Yerli ve yabancı turistlerin en çok

rağbet ettiği yapılardan Taşhan, Erzurum'un Oltu ilçesinde çıkarılan ve doğal bir taş olan Oltu taşından üretilen tesbih, takı ve aksesuar ürünlerinin satıldığı tarihi bir yapıdır.

Cumhuriyet Dönemi tarihi yapılarına bakıldığında, bu döneme ait en önemli yapılar arasında **Atatürk Evi** ve **Kongre Binası** yer almaktadır. Millî Mücadele döneminin önemli olaylarına sahne olan bu yapılar her yıl çok sayıda ziyaretçi ağırlamaktadır (Zaman vd., 2018). Osmanlı dönemi savunma yapılarından Erzurum'da 21 adet Tabya mekânı bulunmaktadır. Bunlardan 7'si 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından önce yapılmıştır. 93 Harbi'ne konu olan **Aziziye Tabyaları**, Sultan Abdülmecit tarafından yaptırılan ve en eski tabyalardan **Mecidiye Tabyası** ve Erzurum'un en büyük tabyası **Büyük Palandöken Tabyası** başta olmak üzere şehirde bulunan toplam 21 tabya tarihi değerleri büyük yapılardır (URL-17).

Tarihi değerleri yansıtan bu yapıların yanında Erzurum kültürünü yansıtan sivil mimarlık örnekleri de turistlerin ilgisini çekmektedir. Bu bağlamda ziyaret edilen ilk kültür turizm noktası **Geleneksel Erzurum Evleri** olmaktadır. Erzurum Evleri, sahip olduğu geleneksel mimarisiyle ve otantik dokusuyla kademeli tavanlı baş odaları, haremlik odaları ve kırlangıç tavanlı tandır evleri ile Erzurum'un kültürel turizmine birincil olarak hizmet eden yapılar arasındadır. Ayrıca Erzurum'da İslam dini eserlerinin yanı sıra Hıristiyanlık dinine ait manastır ve kiliseler de bulunmaktadır (Erdoğan, 2021). Erzurum Tortum ilçesinde bulunan Bagrat Kralı III. David tarafından, 976-1001 yılları arasında yaptırılan, Haho diğer adıyla **Hahuli Manastırı** (Küçük, 2015), 963-973 yılları arasında, Uzundere ilçesinde yapılan **Öşvank Manastırı** (Kavali vd., 2023) ve 18. yüzyılda inşa edilip 1998 yılından itibaren cami olarak işlevine devam etmekte olan **Demirciler Kilisesi** bugünkü adıyla Fetih Cami bunlar arasındadır (Yurttaş vd., 2008). Tüm bu mekanları ile Erzurum kültür, tarih ve inanç turizmine cevap verebilecek zenginlikte bir şehirdir.

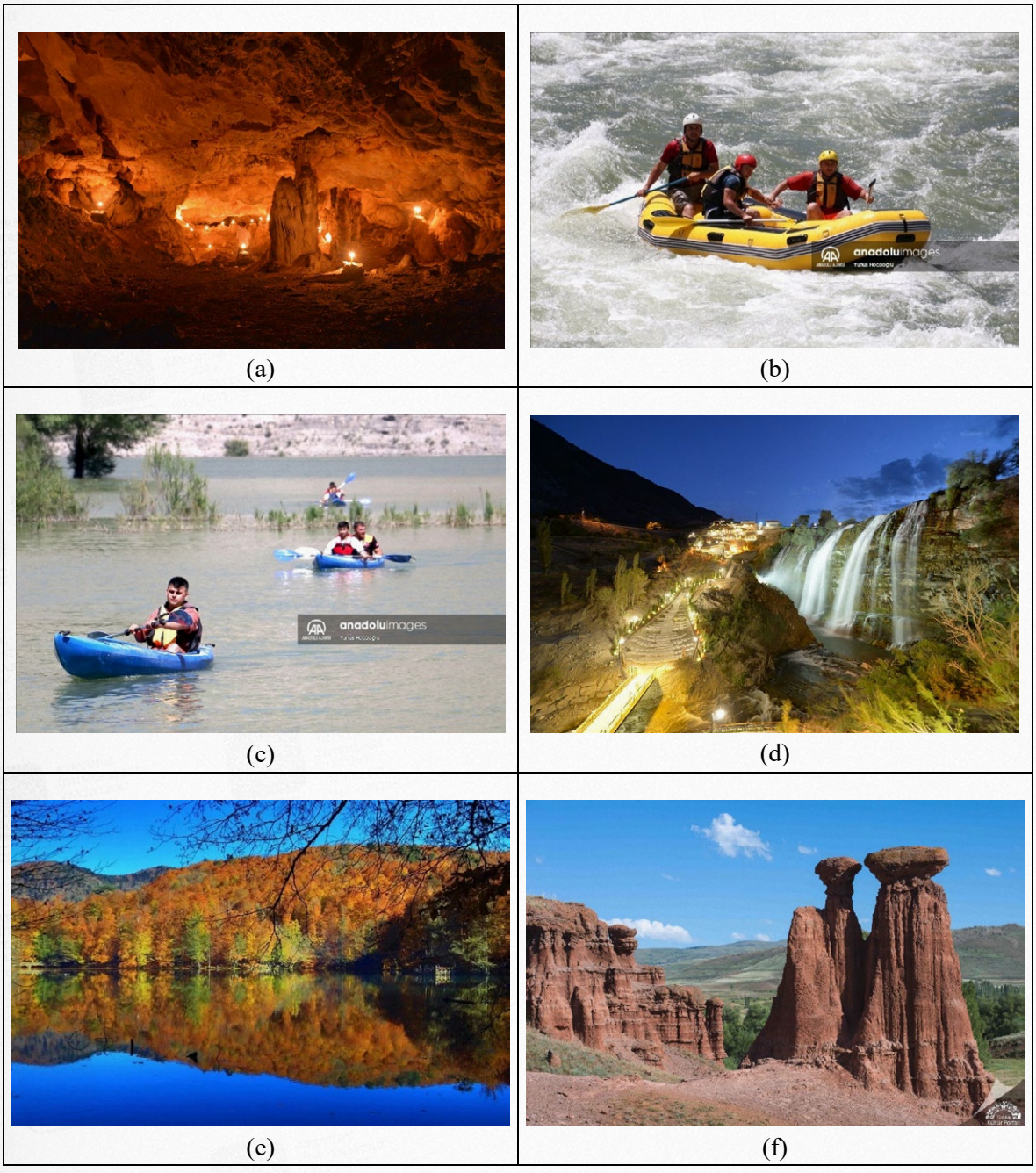
İncelenen tarihi doku ve mimari miras, kentin sadece bir spor merkezi değil, aynı zamanda bir 'kültür destinasyonu' olarak tanımlanabileceğini göstermektedir. Bu kültürel envanter, kış turizmine entegre edildiği takdirde destinasyonun çekicilik katsayısını artıracak potansiyele sahiptir.

Doğa ve Spor Turizmi

Erzurum, turizm kapsamında kış turizmiyle öne çıkmasına rağmen, kış sporları dışındaki doğa ve spor turizmi alanlarında da önemli bir potansiyele sahiptir. Coğrafi konumu ve doğal kaynakları sayesinde; rafting, trekking, zirve tırmanışı, mağara turizmi, kuş gözlemciliği, av turizmi, botanik turizmi, dağ bisikleti ve atlı safari gibi pek çok ekoturizm ve doğa sporu aktivitesine imkân sağlamaktadır (Akpınar Külekçi vd., 2019; Akpınar Külekçi & Sezen, 2018; Elmas vd., 2013).

Erzurum'un doğal zenginlikleri, kırsal turizm faaliyetlerine uygun bir yapı sunmaktadır. Mağara turizmi, akarsu turizmi, biyoçeşitlilik ve botanik turizmi ya da yayla turizmi gibi birçok turizmi içerisinde barındıran zengin doğa turizmi potansiyeline sahiptir. Şehir merkezinden çok ilçelerine dağılmış bu güzellikler arasında; ilginç jeolojik ve jeomorfolojik yapısıyla dikkat çeken **İspir Elmalı Mağarası**, Olur ilçe merkezine 45 km mesafede yer alan toplam iç mekânı 4500 m^2'yi bulan **Yıldızkaya (Kivi) Mağarası** ve Anadolu'daki ilk Türklerden Oğuz boylarına ait damgaları ve işaretleri barındıran **Karayazı Cunni Mağarası** gibi önemli mağaralar, turizm potansiyeline sahiptir **(**Akpınar Külekçi & Sezen, 2018; Bekdemir vd., 2004; Özgül, 2015).

Akarsu sporları turizmine hizmet edebilecek Dünya Rafting Şampiyonasına 1993 yılında ev sahipliği yapan Çoruh Nehrinde **rafting** ve **kano** sporları ileri düzey parkurları bulunurken, Tortum Çayı'nda ise her yaşa ve seviyeye uygun rafting parkurları ve gölünde de kano yapılabilmesi sayılabilir (URL-18). Ayrıca Çoruh Havzası'nda yer alan Tortum ve İspir Vadileri de **yürüyüş, dağcılık, dağ bisikleti** ve **atlı safari** gibi macera aktiviteleri için önemli potansiyele sahiptir (Ağğer, 2011).

(a) (b) (c) (d) (e) (f)

Şekil 6. (a) İspir Elmalı Mağarası (URL-27) (b) Çoruh Nehri Rafting Sporu (c) Tortum Gölü Kano Sporu (URL-28) (d) Tortum Şelalesi (e) Yedigöller (URL-29) (f) Narman Peri Bacaları (URL-30).

Turizm potansiyeliyle ilçe ekonomisini oldukça hareketlendiren **Tortum Şelalesi** ve **Tortum Gölü** Erzurum'un kırsal turizme elverişli önemli doğal çekiciliklerinden biridir (Cengiz & Akkuş, 2012). Şelale, Asya ve Avrupa kıtaları arasında en yüksek şelale, oluşumu bakımından ikinci, yüksekliği bakımından ise dünya üçüncülüğüne sahiptir (Akça, 2004). 11 gölden oluşan **Yedigöller Bölgesi** ise kampçılık, piknik ve her türlü yürüyüş aktivitesi için elverişlidir. Ayrıca **Narman Peri Bacaları** da önemli doğal çekicilikler arasındadır (Cengiz & Akkuş, 2012). Zengin soğuk su kaynaklarına sahip olan İspir ilçesinde doğal ortamlarında bol miktarda bulunan **kırmızı benekli alabalığın** da bulunması Erzurum'un zengin kaynaklarının bir diğer göstergesidir (Gündoğdu, 2008).

Doğal cazibe unsurlarının mekânsal çözümlemesi, kentin merkez dışında yer alan ilçelerinde de kayda değer bir turizm arzının varlığını ortaya koymaktadır. Bu kapasite, bütüncül bir turizm planlaması aracılığıyla Erzurum'un bölgesel kalkınma modeline nitelikli bir katkı sağlayabilecek düzeydedir.

Medikal Sağlık ve Termal Turizmi

Erzurum, medikal turizm, termal turizm ve ileri yaş-engelli turizmini kapsayan genel sağlık turizmi açısından bölgenin merkezi konumundadır; yakın çevredeki şehirlerden ve ülkelerden gelecek turistlere hizmet verebilecek kapasiteye sahiptir (Ağğer, 2011) (Şekil 7). Medikal Turizm kapsamında aşağıdaki hastanelerde hizmet vermektedir:

- Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Hastanesi
- Atatürk Üniversitesi Eğitim ve Araştırma Hastanesi
- Atatürk Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Hayvan Hastanesi
- Erzurum Bölge Eğitim ve Araştırma Hastanesi (Onkoloji Hastanesi)
- Erzurum Şehir Hastanesi
- Mareşal Çakmak Devlet Hastanesi
- Nene Hatun Kadın Doğum Hastanesi
- Özel Buhara Hastanesi

Şehrin sağlık turizmindeki trafiğinin büyük çoğunluğu yakın/komşu şehirlerden olmakla birlikte Azerbaycan başta olmak üzere ülke dışından da yoğun talep görmektedir. Sağlık imkanlarına erişimin kolaylığı; Şehir Hastanesi gibi yeni ve çok kompleksli merkezlerin varlığı; hasta kabul sayısının yüksek kapasitesi; ortopedi, cerrahi, kadın hastalıkları, çocuk yan dalları başta olmak üzere çok sayıda anabilim dalının mevcut olması sebebiyle tercih edilmektedir (Çavuş & Gönenbaba, 2020).

Türkiye, Alp-Himalaya deprem kuşağında yer alması nedeniyle termal kaynaklar açısından zengin bir ülkedir. Erzurum ise bu potansiyelin Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki önemli merkezlerinden biridir. Erzurum ve çevresindeki termal su kaynakları; sıcaklıkları, fiziksel ve kimyasal özellikleri ile debileri açısından incelendiğinde, bu kaynakların hem termal turizm açısından önemli bir potansiyele sahip oldukları hem de çeşitli hastalık ve rahatsızlıkların tedavisinde kullanılarak insan sağlığına katkı sağlayabilecek nitelikte oldukları görülmektedir (Çetinkaya vd., 2022). Erzurum'daki termal turizm potansiyelini ortaya koyan ana termal kaynaklar başta il merkezine en yakın konumda olan eski ismiyle *Ilıca* olarak anılan **Aziziye Kaplıcaları, Pasinler (Hasankale) Kaplıcaları** ve **Köprüköy Kaplıcaları** olmak üzere toplamda **55 termal kaplıca** bulunmaktadır. Bunlardan turizm açısından en yoğun olan Aziziye Kaplıcaları ile Pasinler Kaplıcalarıdır (URL-19).

1964 yılından itibaren çeşitli dönemlerde onarımı yapılan Aziziye Kaplıcalarının 2005 yılında kapsamlı onarımı yapılıp termal tesise çevrilmiştir (URL-20). Aziziye Kaplıcalarının suyunun sinir sistemi, göz hastalıkları, metabolizma bozuklukları, beslenme yetersizlikleri ve romatizmal rahatsızlıklar gibi pek çok sağlık sorununa iyi geldiği bilinmektedir (Bastem, 1997). Günümüzde deri hastalıkları üzerindeki olumlu etkileriyle de anılan bu kaplıcalardan XVII. yüzyılda Erzurum'a gelen Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde Aziziye Kaplıcalarının, "uyuza karşı gayet faydalıdır" diyerek söz etmiştir. Ayrıca Pasinler Kaplıcaları için de insan sağlığı üzerindeki olumlu etkilerini "Ilıcaların suyundan develerle götürüp, uyuz ve cüzzam hastalığına yakalananlar içerek sağlıklarına kavuşurlar. Herkesçe meşhur ılıcalardır" sözleriyle dile getirmiştir (Balcıoğulları, 2014). Deliçermik ismiyle anılan şifalı su ve çamura sahip, Köprüköy Kaplıcaları ve sıcak kükürtlü sularıyla Pasinler Kaplıcaları birçok hastalık ve rahatsızlığın tedavisinde kullanılmaktadır. Aynı zamanda Pasinler Kaplıcaları içme kürü olarak da tercih edilmektedir. Şeker hastalığı, mide, karaciğer ve safra kesesi rahatsızlıklarına iyi gelen bu kaplıcaların, nörolojik ve ortopedik sorunlar ile dermatolojik hastalıklar, böbrek (nefrolojik) ve solunum sistemi rahatsızlıkları üzerinde de olumlu etkiler gösterdiği bilinmektedir (Bastem, 1997; URL-36).

(a)

(b)

(c)

(d)

(e)

(f)

Şekil 7. (a) Atatürk Üniversitesi Eğitim ve Araştırma Hastanesi (URL-31) (b) Buhara Hastanesi (URL-32) (c) Erzurum Şehir Hastanesi (URL-33) (d) Aziziye (Ilıca) Kaplıcaları (URL-34) (e) Pasinler (Hasankale) Kaplıcaları (URL-35) (f) Köprüköy Kaplıcaları (URL-36).

Termal kaynaklardan yararlanma, çoğunlukla günübirlik ve/veya hafta sonu ziyaretleri şeklinde gerçekleşmektedir. Bu tesisler, özellikle yaz aylarında başka şehirlerde yaşayan yerli turistler tarafından dinlenme amacıyla kullanılmaktadır (Çetinkaya vd., 2022).

Sağlık ve termal turizm imkânlarının bu doğrultudaki çeşitliliği, Erzurum'un "doğal iyileşme merkezi" olarak konumlandırılabilmesini mümkün kılmaktadır. Söz konusu bulgular, kentin kış turizmi dışındaki dönemlerde de ziyaretçi çekme kapasitesine yönelik metodolojik bir zemin oluşturmaktadır.

Bilim ve Eğitim Turizmi

Türk-İslam kültüründe medreseler eğitim-öğretim yeri olarak hizmet vermekteydi. İlin üniversitesi, lisesi ve ortaokulu medreselerdi. Muzaffer Taşyürek, Erzurum'da 129 medrese, 106'sı Müslüman 13'ü Hıristiyan olan 119 mektep olduğunu; 'Beş Şehir' adlı Ahmet Hamdi Tanpınar'ın eserinde ise Erzurum'da 1913 yılında 38 medrese bulunduğunu belirtilmiştir (URL-21). Erzurum'da 13. yüzyılın sonlarında Selçuklu döneminde yapılmış olan ilk medresenin Çifte Minareli Medrese olduğu bilinmektedir (Sipahi & Yalçın, 2022). Ardından 1310 yılında yapılmış olan Yakutiye Medresesi ile eğitim-öğretim başlamıştır (URL-22). 13. yüzyıldan itibaren Erzurum'da faaliyet gösteren **Çifte Minareli (Hatuniye), Yakutiye, Ahmediye** ve **Sultaniye** gibi medreseler, dönemin en ileri eğitim kurumları arasında yer almış; tıp, astronomi, tasavvuf, matematik ve fen bilimleri gibi birçok alanda öğrenci ve alim yetişmesine olanak sağlamıştır (URL-23). Eğitime oldukça önem veren Erzurum, o dönemin okumuşluk derecesinde yüksek seviyelerde olan molla ve alimlerle dolu bir şehirdir.

Mustafa Kemal Atatürk Cumhuriyet döneminde Doğu Anadolu'da büyük üniversite kurulmasının gerekliliğinden bahsetmesi ile 1957 senesinde **Atatürk Üniversitesi** kurulmuştur. Doğu'nun ve Erzurum'un ilk üniversitesi olan Atatürk Üniversitesi günümüzde 23 fakülte, 9 enstitü, 12 meslek yüksekokulu, 2 yüksekokul ve 44 araştırma merkezine sahiptir. (URL-24, URL-25). Atatürk Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi ile birlikte 450 binden fazla öğrencinin eğitim gördüğü büyük bir üniversitedir (Çakıcı vd., 2025). 2010 yılında kurulan **Erzurum Teknik Üniversitesi** ise yeni kurulan bir üniversite olmasına rağmen 7 fakülte, 3 enstitü ve 1 yüksekokul ile birçok öğrenciye eğitim-öğretim imkânı sunmaktadır (URL-26).

Eğitim-öğretim dönemi olan güz ve bahar aylarında Erzurum'daki öğrenci popülasyonu artmaktadır. Ülke içi ve ülke dışından gelebilecek birçok yerli ev yabancı uyruklu öğrenciyi barındırabilecek yurt potansiyeline sahip bir şehirdir. 2015 yılından itibaren Atatürk Üniversitesinin 76 üniversite ile yaptığı ikili anlaşmalar eğitim turizmi çerçevesinde yeniden değerlendirilmiş; yabancı öğrencilerin üniversitenin sunduğu eğitim ve sosyal olanaklardan yararlanarak şehri tanımaları ve katkı sağlamaları için çalışmalar sürdürülmüştür (Akkuş & Akkuş, 2016).

(a) (b)

Şekil 8. (a) Atatürk Üniversitesi (URL-37) (b) Erzurum Teknik Üniversitesi (URL-38)

Erzurum, bir üniversite kenti olması nedeniyle kongre turizmi açısından da önemli potansiyele sahiptir. Atatürk Üniversitesi'nin çok sayıda bilimsel kongreye ev sahipliği yapması, yerli ve yabancı akademisyenler ile uzmanların şehri tanımasına katkı sağlamaktadır (Ağğer, 2011). Başta üniversiteler olmak üzere kamu kurumlarında ve kentte yer alan çok yıldızlı otellerde kongre turizmi için gerekli donanım ve alt yapı bulunmaktadır (Zaman vd., 2018). Kış turizmine hizmet veren oteller, sezon dışında toplantı, sempozyum, seminer ve kongre amaçlı olarak da değerlendirilmektedir (Ağğer, 2011). Erzurum'da Recep Tayyip Erdoğan Fuar Merkezi de ulusal ve uluslararası düzeyde kongre ve fuarlara ev sahipliği yapmak için oldukça elverişlidir. Temel (2025), tezinde teknik turizm, kongre turizmi veya seminer turizmini Bilimsel Turizm başlığı altında ele almıştır. Üniversitelerin düzenlediği bilimsel turizm kapsamındaki seminer, sempozyum ya da konferansların yansıra; 2011 Universiade Kış Oyunları çerçevesinde, spor faaliyetlerinin bilimsel araştırmalarla desteklenmesi amacıyla FISU konferansları düzenlenmiştir. Bu şekilde spor, fuar gibi etkinliklerde de konferanslar yapılmaktadır.

Diğer Turizm Potansiyelleri

Erzurum alternatif turizm potansiyellerini çeşitlendirebilecek zengin değerlere sahip bir şehirdir. Başta kış turizmi olmak üzere kültür, tarih, doğa, sağlık, adalet, eğitim, kongre, festival ve etkinlik ya da gastronomi turizmi ve daha çeşitlendirilebilir birçok alternatif turizm çeşidine sahiptir. Erzurum, **etkinlik ve festival turizmi** kapsamında birçok ulusal ve uluslararası organizasyona ev sahipliği yapmıştır. Bunlardan 11-18 Şubat 2017 tarihinde düzenlenen Avrupa Gençlik Olimpik Festivali (EYOF 2017: European Youth Olimpic Festival) ile FISU tarafından 27 Ocak-6 Şubat 2011 tarihinde düzenlenen 25. Dünya Üniversiteler Kış Oyunları Olimpiyatı (Erzurum 2011 Winter Universiade) önemli spor etkinlikleri arasında yer almaktadır (Arınç, 2020). Dünya Üniversitelerarası Kış Oyunları bölgesel farklılıkların azalmasına ve ülkeler arası ekonomik yakınlaşmanın hızlanmasına katkıda bulunmuştur (Ersungur ve Akıncı, 2013). Şehirde

gerçekleştirilen diğer kış festivalleri arasında Palandöken Buz Tırmanışı, İcebreak Festivalleri, Uluslararası Kar Film Festivali ve Winterfest de sayılabilir.

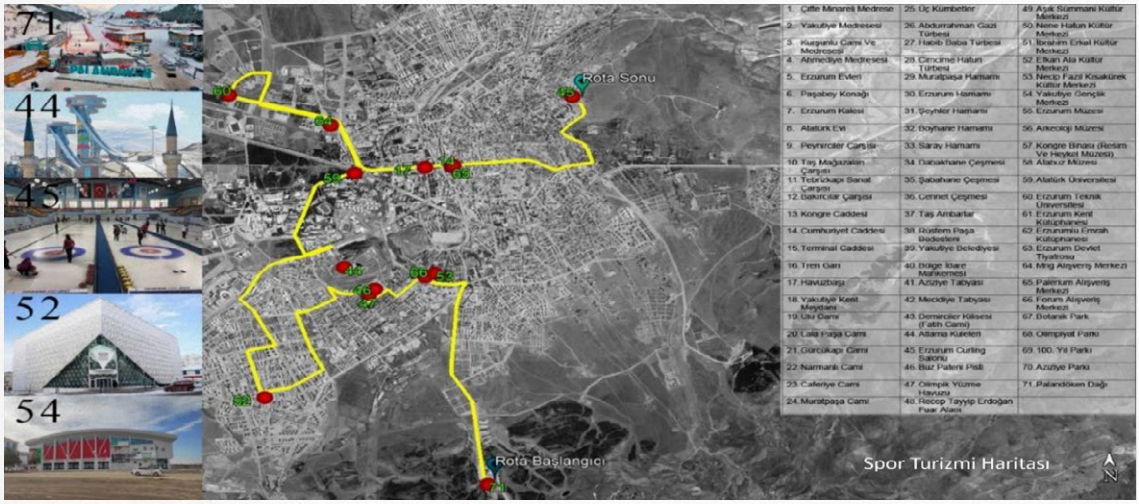
Festival türünde diğer festivaller sıralanacak olursa; kuşların önemli göç yollarından biri olan Erzurum'da kuş gözlem festivallerine de değinilmektedir. Tortum Gölü sulak alanı kuş gözlemciliği turizmi açısından önem taşımaktadır (Sevindi & Kaya, 2019). Bunun yanı sıra öne çıkan bir festival çeşidi de kültürel ve yöresel festivaller bağlamında ise, Pazaryolu'nda Elma ve Bal, Pasinler'de Çermik Festivali, Tortum Şenlikleri ve Karakucak Güreş Festivali gibi ilçelerde yapılan etkinlikler, Aşık Şenlikleri ve Gastronomi Festivalleri gibi şenlikler sayılabilir (Cengiz & Akkuş, 2012).

Gastronomi festivallerine değinilmişken **gastronomi turizmi** de Erzurum'un en önemli alternatif turizmleri arasındadır. Kentin lokanta tipi ve ev tipi yemek çeşitliliği oldukça fazladır. Erzurum Büyükşehir Belediyesi öncülüğünde yürütülen bir katalog projesinde, unutulmaya yüz tutmuş bazıları da dâhil olmak üzere il genelinde yaklaşık 150 farklı yöresel yemeğin günümüzde hâlen yapıldığı belirlenmiş ve bu yemeklerin tariflerine yer verilmiştir (Kiremitçi vd., 2017). Kentte, Türkiye'nin metropol şehirleriyle yarışabilecek sayıda lokantalerin bazıları ülke kapsamında ünlenmiştir. Döner, İskender Kebabı, Cağ Kebabı, Kadayıf Dolması ve Lor Dolması gibi geleneksel Erzurum lezzetleri gastronomi turizmine hizmet etmektedir (Arınç, 2020). Bunların yanında civil peyniri, göğermiş peynir, su böreği, ayran aşı çorbası ve demir tatlısı gibi geleneksel markalaşmış lezzetleri de yer almaktadır. Gastronomik unsurların incelenmesi, Erzurum'un yerel kimliğini sürdüren somut olmayan kültürel mirasın turizm ekonomisine entegre edilebilme potansiyelini ortaya koymaktadır. Bu ögeler, modern turistin "yerel deneyim" beklentisine doğrudan karşılık veren stratejik bileşenler olarak değerlendirilmelidir.

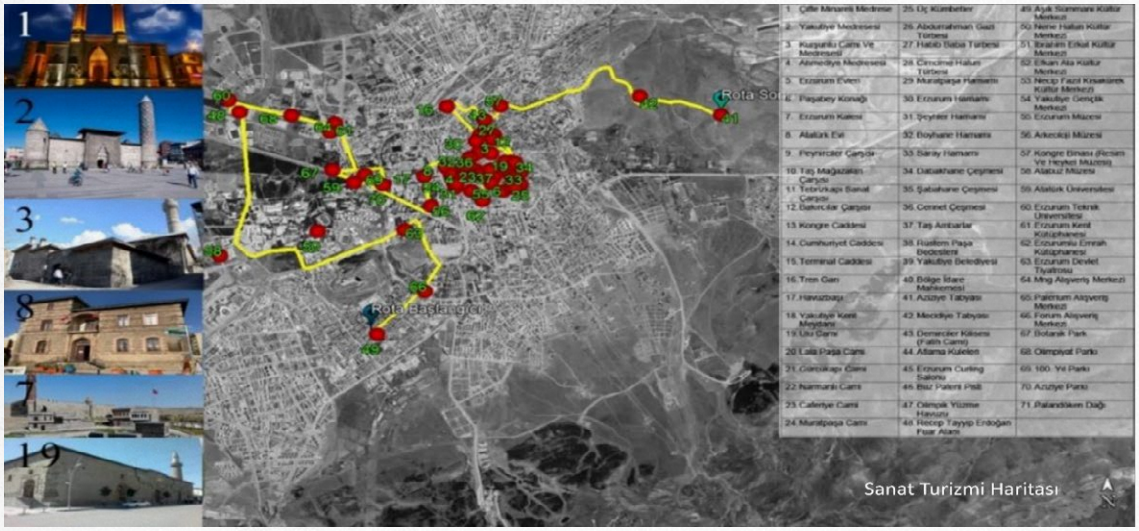
Erzurum sağlık turizmi gibi adalet turizminde de bölge halkına ve çevre illere hizmet sunmaktadır. **Adalet turizmi** kapsamında Erzurum Adliyesi, Erzurum Adliye Sarayı, Erzurum Bölge İdare Mahkemesi, Erzurum İdari Yargı Adalet Sarayı, Vergi Mahkemesi gibi lokasyonlar dikkat çekmektedir. Bu turizmlerin yanında Erzurum'un alternatif turizm potansiyelini daha fazla çeşitlendirmek mümkündür.

Erzurum Turizm Rotaları

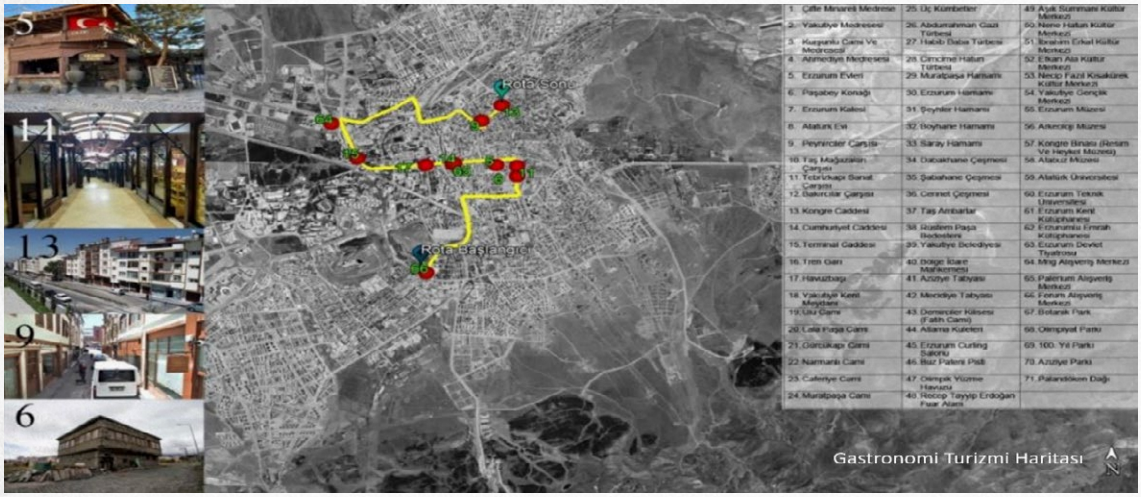
Erzurum, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde coğrafi konumu, güçlü tarihi ve kültürel birikimi ile dikkat çeken bir kenttir. Özellikle kış turizmi ile dikkat çeken bir merkezdir. Ancak turizm faaliyetlerini tüm yıla yaymak ve kentin tarihi, kültürel ve diğer güzelliklerini en verimli şekilde kullanmak için alternatif turizm planlamaları da yapılmaktadır. Bu doğrultuda Temel (2025), Erzurum'un çok katmanlı kültürel yapısını sürdürülebilir turizm anlayışı kapsamında değerlendirmiş; kente gelen ziyaretçilere yönelik farklı turistik ve rekreasyonel etkinlikleri yönlendirecek kültür ve turizm rotalarını oluşturma potansiyeline dair bir inceleme yaparak farklı turizm rotaları belirlemiştir. Geliştirilen spor turizmi, sanat turizmi, gastronomi turizmi, fuar turizmi, festival turizmi, dini ve bayram turizmi ve bilimsel turizm rotaları harita üzerinde gösterilmiştir (Şekil 9-15).

Şekil 9. Erzurum Şehir Merkezindeki Turizm Noktaları (Temel, 2025)

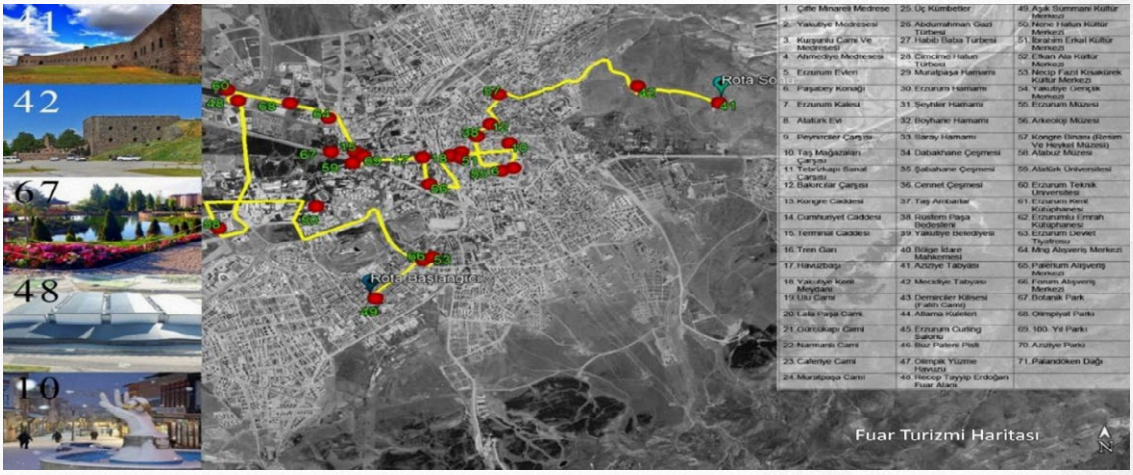

Şekil 10. Erzurum Şehir Merkezindeki Turizm Noktaları (Temel, 2025)

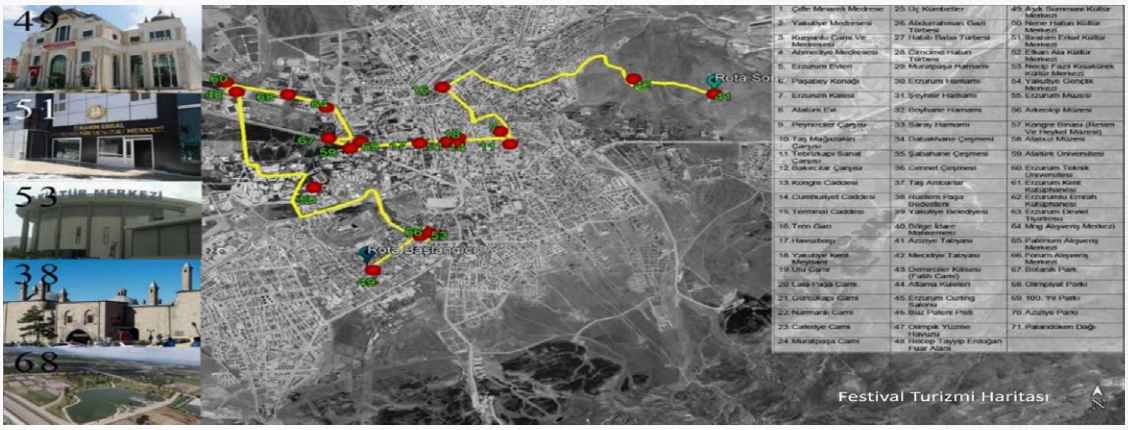

Şekil 11. Erzurum Şehir Merkezindeki Turizm Noktaları (Temel, 2025)

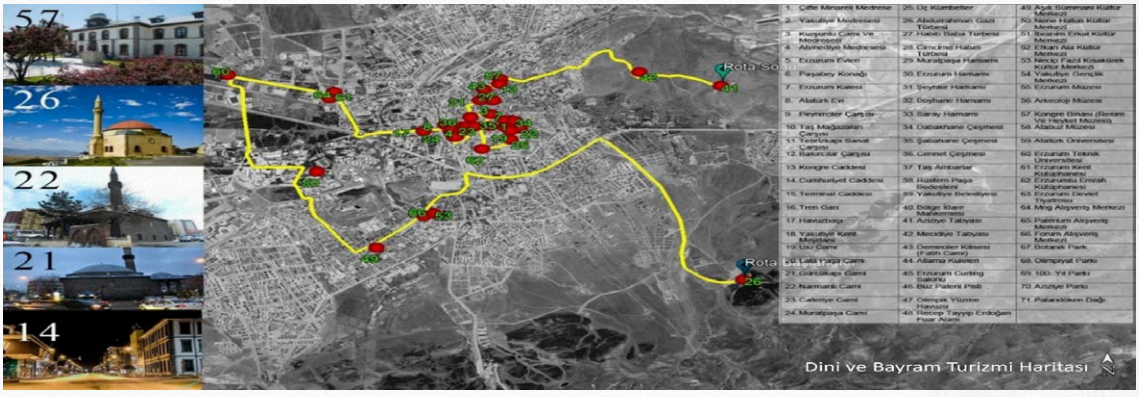
“

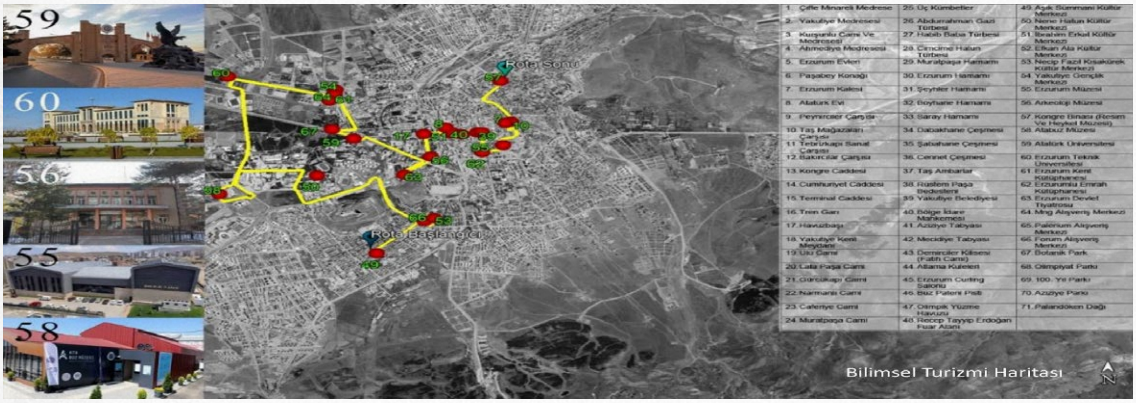
Şekil 12. Erzurum Şehir Merkezindeki Turizm Noktaları (Temel, 2025)

Şekil 13. Erzurum Şehir Merkezindeki Turizm Noktaları (Temel, 2025)

Şekil 14. Erzurum Şehir Merkezindeki Turizm Noktaları (Temel, 2025)

Şekil 15. Erzurum Şehir Merkezindeki Turizm Noktaları (Sipahi vd., 2024)

Sonuç

Erzurum'un sahip olduğu doğal, tarihî, kültürel ve beşerî kaynakların bütüncül bir yaklaşımla ele alınması hâlinde, sürdürülebilir turizm açısından önemli bir potansiyel barındırdığı görülür. Şehrin tarih boyunca stratejik konumu, İpek Yolu üzerindeki ticaret geçmişi, zengin mimari mirası ve kültürel çeşitliliği, Erzurum'u Doğu Anadolu Bölgesi'nin en dikkat çekici merkezlerinden biri hâline getirmiştir. Palandöken Dağları çevresindeki kış sporları faaliyetleri, Pasinler gibi termal alanların sağlık turizmine elverişli yapısı ve zengin gastronomik gelenekleri, kentin turizm kimliğini çeşitlendiren unsurlar arasında yer almaktadır. Bu veriler, Erzurum'un yalnızca kış turizmiyle sınırlı olmayan, çok yönlü bir turizm potansiyeline sahip olduğunu açıkça göstermektedir.

Araştırmada elde edilen bulgular, Erzurum'un turizm değerlerinin büyük ölçüde farkında olunmasına rağmen, bu potansiyelin planlı bir biçimde kullanılamadığını da göstermektedir. Tanıtım eksiklikleri, turizm sezonunun mevsimselliğe bağlı olarak dar bir zaman dilimine sıkışması, altyapı yetersizlikleri ve bazı bölgelerdeki ulaşım sorunları, kentin turizm faaliyetlerinin sürekliliğini sınırlayan başlıca unsurlardır. Buna karşın, mevcut doğal ve kültürel mirasın korunarak turizme kazandırılması, Erzurum'un ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmasına önemli katkılar sağlayabilir. Bu nedenle, kentte turizmin gelişimi yalnızca ekonomik bir faaliyet olarak değil, aynı zamanda kültürel sürekliliği destekleyen bir araç olarak da değerlendirilmelidir.

Erzurum'un sahip olduğu tarihî yapılar, geleneksel el sanatları, yöresel mutfak kültürü ve doğa temelli turizm potansiyeli, ulusal ölçekte olduğu kadar uluslararası düzeyde de tanıtıma açıktır. Bu değerlerin korunarak tanıtılması, kentin kimliğinin güçlenmesine, yerel halkın turizm faaliyetlerine katılımının artmasına ve turizmin toplumsal fayda üreten bir alan hâline gelmesine katkıda bulunacaktır. Dolayısıyla, Erzurum'un turizm gelişimi sürecinde yerel yönetimlerin, üniversitelerin, özel sektörün ve sivil toplum kuruluşlarının ortak hareket etmesi önem taşımaktadır.

Erzurum'un turizm potansiyeli, çok katmanlı bir yapıya sahiptir ve bu yapı, tarihî miras ile doğal çevrenin dengeli biçimde değerlendirilmesine bağlı olarak geliştirilebilir. Kentin zengin kültürel geçmişi, özgün mimarisi ve doğal güzellikleri, bütüncül bir planlama anlayışıyla ele alındığında, Erzurum'un daha tanınır ve çekim gücü yüksek bir turizm merkezi hâline gelmesi mümkündür. Bu doğrultuda gerçekleştirilecek çalışmalar, yalnızca turizm sektörüne değil, aynı zamanda kentin sosyoekonomik gelişimine ve bölgesel kalkınmasına da kalıcı katkılar sunacaktır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, Doğu Anadolu Bölgesi'nin sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan merkezi konumunda bulunan Erzurum'un turizm arz kapasitesini, nitel araştırma yöntemlerine dayanan bütüncül bir durum incelemesi (case study) yaklaşımıyla değerlendirmiştir. Elde edilen bulgular, kentin yalnızca kış turizmiyle sınırlı bir destinasyon olmadığını; kültür, gastronomi, doğa ve sağlık turizmi gibi çok boyutlu turizm türleri açısından da dikkate değer bir rekabet gücüne sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, analiz edilen veriler, söz konusu potansiyelin sürdürülebilir ve stratejik bir ekonomik modele dönüştürülmesinde planlama ve tanıtım temelli yapısal sorunların varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

Yöntemsel ve Eleştirel Değerlendirme:

Erzurum turizminin temel sınırlılıklarından biri, faaliyetlerin büyük ölçüde mevsimsel bir çerçevede şekillenmesidir. Palandöken ve Konaklı gibi uluslararası standartlarda teknik altyapıya sahip merkezlere rağmen, turizm hareketliliğinin yılın önemli bir bölümünde düşük seviyede kalması sektörel sürdürülebilirliği olumsuz etkilemektedir. Buna ek olarak, kentin Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait mimari mirası ile Tortum Şelalesi ve Narman Peri Bacaları gibi doğal değerlerinin, kış turizmi odaklı kitle turizmiyle yeterince bütünleştirilemediği görülmektedir. Mevcut bulgular, ziyaretçilerin konaklama sürelerinin uzatılamamasını ve destinasyonun bütüncül bir turizm rotası olarak sunulamamasını temel bir eksiklik olarak ortaya koymaktadır.

Stratejik Öneriler:

Araştırma bulguları doğrultusunda, Erzurum'un turizm politikalarının geliştirilmesine yönelik aşağıdaki stratejik öneriler sunulmaktadır:

- Turizm Türlerinin Entegrasyonu: Kış turizmi odaklı mevcut imajın, termal kaynaklar ve zengin gastronomik miras ile desteklenerek Erzurum'un "çok yönlü bir turizm destinasyonu" olarak konumlandırılması gerekmektedir. Bu kapsamda, kayak merkezleri ile kent merkezindeki tarihi çevre arasında hem fiziksel hem de tanıtıma yönelik bağların güçlendirilmesi önem arz etmektedir.
- Kırsal ve Doğa Turizminin Canlandırılması: Çalışmada ele alınan Tortum, İspir ve Narman gibi ilçelerde bulunan doğal potansiyelin, ekoturizm ve kırsal turizm çerçevesinde değerlendirilmesi; altyapı eksikliklerinin giderilerek bu alanların ulusal ve uluslararası turizm pazarına kazandırılması sağlanmalıdır.
- Planlama ve Tanıtım Stratejileri: Turizm yatırımlarının yalnızca fiziksel mekân üretimiyle sınırlı kalmaması; dijital mecralarda etkin tanıtım stratejilerinin geliştirilmesi, ulaşılabilirliğin artırılması ve markalaşma süreçlerinin bütüncül ve profesyonel bir yönetim anlayışıyla ele alınması gerekmektedir.
- Sosyo-Ekonomik Sürdürülebilirlik: Turizmin yerel ekonomi üzerindeki etkisini güçlendirmek amacıyla, yerel üretim faaliyetlerinin ve el sanatlarının (Oltu taşı işçiliği gibi) turistik ürün ve deneyim paketlerine dahil edilmesi teşvik edilmelidir. Bu yaklaşım, kentin göç veren sosyo-ekonomik yapısının turizm aracılığıyla dengelenmesine katkı sunabilecektir.

Sonuç olarak Erzurum, sahip olduğu tarihsel birikim ve özgün doğal kaynaklarıyla bölgesel ölçekte güçlü bir turizm aktörü olma potansiyelini barındırmaktadır. Ancak bu potansiyelin somut ve sürdürülebilir ekonomik çıktılara dönüşebilmesi, tanıtım eksikliklerinin giderilmesine ve turizm faaliyetlerinin yıl geneline yayıldığı bütünleşik bir planlama anlayışının hayata geçirilmesine bağlıdır.

Kaynakça

Ağger, V. (2011). *Universiade 2011 Kış Oyunlarının Erzurum Kış Turizmi Potansiyeline Etkileri* (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi) YÖK Tez Merkezi.

Akça, H. (2004), Dünya'da ve Türkiye'de Kırsal Turizm, *Standart Dergisi*, Eylül, 65-70.

Akıncı, Ş. M. E. M. (2011). 2011 Universiade Kış Oyunlarının Erzurum Ekonomisi Üzerindeki Etkileri: Bir Uygulama. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 8(30), 5064-5085.

Akpınar Külekçi, E., & Sezen, İ. (2018). Bir ekoturizm aktivitesi olarak mağara turizmi: Erzurum ili Elmalı Mağarası Örneği. *Journal of Architectural Sciences and Applications*, 3(1), 66-75.

Akpınar Külekçi, E., Sezen, İ., & Gencer, S. (2019). Erzurum Kentinin Turizm Potansiyelinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Kent Akademisi*, 12(4), 714-728.

Albayrak, A. (2013). *Alternatif turizm.* Ankara: Detay Yayıncılık.

Arınç, K. (2020). Erzurum'un Gastronomi Potansiyelinin Kış Turizmi Açısından Değerlendirilme İmkânları ve Sürdürülebilir Turizme Katkısı. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(2), 795-815.

Arslaner, E., & Günay, E. (2017). Alternatif Turizmin Bazı Türleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, *5*(4), 422-438.

Balcıoğulları, A. (2014). Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Anadolu Şifalı Suları ve Günümüzün Termal Turizmi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *173*(173), 287-306.

Bastem, S. (1997). *Termal Turizmi ve Erzurum'un Termal Potansiyeli*. (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi) YÖK Tez Merkezi.

Baykan, E. (2006). *Alternatif Turizm Kaynaklarından Golf Turizmi ve Kongre Turizmi; Ülkemize Ekonomik Katkıları Açısından Karşılaştırılması: Antalya Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi) YÖK Tez Merkezi.

Bekdemir, Ü., Sever, R., Uzun, A., Elmacı, S. (2011). Yıldızkaya Mağarası. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 9(12), 309-324.

Cengiz, G., & Akkuş, Ç. (2012). Kırsal Turizm Kapsamında Yöre Halkının Kalkındırılması: Erzurum Örneği. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, *2012*(1), 61-74.

Çakıcı F.Z., Kurşun E. & Çalışkan B.N. (2025) YÖK Engelsiz Üniversite Ödülleri Başvuru Kriterleri ve Atatürk Üniversitesi Örneği, *Engelli ve Mekan*, Ed. Aksoy Y., Duyan E., DAKAM Doğu Akdeniz Araştırmalar Merkezi Yayınları, İstanbul, 336-354.

Çavuş, A., & Gönenbaba, İ. (2020). Erzurum'daki hastanelerin sağlık turizmi açısından değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *24*(4), 1681-1693.

Çelik, S., Özyazıcıoğlu, M., Şahin, R., Uysal, H., Çakıcı, F.Z. & Kalkan, E. (2021) The destruction of Erzurum ski-jumping complex by a landslide: evaluation of an engineering design failure. *Natural Hazards*, 107, 475-496.

Çetin, İ., Üzümcü, T. P., & İçöz, O. (2017). Kırsal Alanlarda Sürdürülebilir Kırsal Turizm ve Kocaeli-Kandıra Kırsal Turizm Gelişimi Modeli. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ulusal Alternatif Turizm Kongresi özel sayısı, 137-156.

Çetinel, F. G. (2001). Turizm Pazarlamasında Alternatif Bir Yaklaşım Olarak Bölgesel Turizm Pazarlaması. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 17(1), 395-436.

Çetinkaya, M. Y., Yağcı, K., & Önek, M. (2022). Erzurum'un Termal Turizm Potansiyeli Üzerine Kavramsal Bir Araştırma. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (53), 327-339.

Dizlek, S. (2019). *Bölgesel Kalkınma ve Turizmde Marka Şehir İmajı: Erzurum İli Üzerine Bir Uygulama.* (Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Teknik Üniversitesi). YÖK Tez Merkezi.

Doğanay, H., & Doğanay, S. (2005). Palandöken Dağı Kış Turizm Potansiyeli ve Değerlendirilmesindeki Yeni Gelişmeler. *Ulusal Coğrafya Kongresi*, 29-30.

Durgun, A. (2006). *Bölgesel Kalkınmada Turizmin Rolü: Isparta Örneği.* (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi) YÖK Tez Merkezi.

Elmas, B., Akkuş, Ç., & Cengiz, G. (2013). Erzurum İli Temel ve Destekleyici Turistik Ürün Çeşitlerinin Değerlendirilmesi. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 84-109.

Erdoğan, M. E. (2021). *Alternatif Turizm Kapsamında Yerel Halkın İnanç Turizmi Algısı: Erzurum İli Örneği.* (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi) YÖK Tez Merkezi.

Gündoğdu, F. (2008). *İspir Ekonomisine Genel Bir Bakış ve Potansiyel Yatırım Alanları,* İspir- Pazaryolu Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu (26- 28 Haziran 2008) Bildirileri, 177-184, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Gündoğdu, H. (2018). Tarihi Geçmişiyle Erzurum Kalesi. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (3), 177-211.

Gürbüz, A. (2002). Turizmin Sosyal Çevreye Etkisi Üzerine Bir Araştırma. *Teknoloji Dergisi,* 5 (1-2), 49-59.

Kavali, E., Eroğlu, M., Çakıcı, M., Çakıcı, F.Z. (2023) Archaeometric characterization and restoration proposal for filling mortars of Oshki (Öşvank) church. *Heritage Science*, 11, 240. https://doi.org/10.1186/s40494-023-01086-0

Kaypak, Ş. (2012). Ekolojik Turizm ve Sürdürülebilir Kırsal Kalkınma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, *2012*(1), 11-29.

Kızılırmak, İ., & Kurtuldu, H. (2005). Kültürel Turizmin Önemi ve Tüketici Tercihlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Çalışma. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (1), 100-120.

Kiremitçi, A.R., Turan, S., Özdemir, G., Engin, S., Altınörs. V., Songur, M. (2017). Doğu Anadolu'nun Gastronomi Kalesi: Erzurum Mutfak Kültürü. *Erzurum'un Turizm Potansiyeline Gastronomi Kültürü ile Katkı Sağlama Projesi*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Zafer Medya, Erzurum.

Koca, H., Zaman, S., & Coşkun, O. (2007). Erzurum'un Spor-Kamp Turizmi Potansiyeli. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 12(18), 205-224.

Korgavuş, B. (2017). Erzurum Palandöken'in Kış Turizmi Açısından Değerlendirilmesi. *ATA Planlama ve Tasarım Dergisi*, 1(1), 13-23.

Koşan, A. (2014). Kış Sporları Turizmi - Kayak Turistlerinin Kış Turizm Merkezlerini Algı ve Değerlendirmelerine Ait Bir Araştırma (Palandöken'de Bir Uygulama). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2), 293-324.

KUDAKA, (2010). *Erzurum Konaklı Bölgesi Kış Turizm Merkezi Raporu,* Erzurum.

KUDAKA, (2012). *Kuzey Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı, Erzurum Konaklı Bölgesinde Yapılması Planlanan Yatırımlar Konusunda Finansal Fizibilite Raporu*, Erzurum.

Küçük, M. A. (2015). *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik Hıristiyanlık Örneği)*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Milne, S. & Ateljevic, I. (2001). Tourism, Economic Development and The Global-Local Nexus: Theory Embracing Complexity. *Tourism Geographies* 3(4), 2001, 369–393.

Mutlu-kesici, E., & Başer, G. (2020). Turizm Yatırım Teşvikleri Çerçevesinde Antalya. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 31(3), 264-275.

Örmecioğlu, H.T. & Er Akan, A. (2022). Kent ve Deniz Arasında Dinamik Bir Arayüz: Antalya Konyaaltı Sahili Mimari ve Kıyı Düzenleme Projesi, *Mimarlık*, (423), 75-78.

Özden, H. Ö. (2024). Dünü ve Bugünüyle Erzurum Tarih Derneği. *ETÜT Dergisi*, (8), 69-77.

Özgül, O. (2015). Erzurum Bölgesi Kaya Panoları. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 169-198.

Özkan, H. (2006). Tortum Haho (Hahuli) Manastırı ve Türk Sanatıyla Olan İlişkileri. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (6), 161-181.

Selçuk, N.S. (2004). *Turizmin Erzurum ekonomisindeki yeri (turizm uydu hesapları yöntemiyle incelenmesi* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi) YÖK Tez Merkezi.

Sevindi, C., & Kaya, G. (2019). Kuş Gözlemciliği Turizmi Açsından Tortum Gölü Sulak Alanı (Uzundere-Erzurum). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(4), 2203-2218.

Sipahi, S., & Yalçın, İ. C. (2021). Tarihi medreselerin yeniden işlevlendirilmesi: Erzurum Çifte Minareli Medrese. International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, 7(46), 1195–1210. https://doi.org/10.31576/smryj.903

Sipahi, S., Temel, M. Y., & Sipahi, M. (2024). Highlighting the cultural richness of a historical city with cultural routes: The case of Erzurum City. Journal of Anatolian Environmental and Animal Sciences, 9(1), 100–109. https://doi.org/10.35229/jaes.1419856

Soykan, F. (2003). Kırsal Turizm ve Türkiye Turizmi İçin Önemi. *Ege Coğrafya Dergisi*, 12(1), 1-11.

Şebin, K., Kabadayı, M., & Bostancı, Ö. (2010). Erzurum Halkının Kış Sporları Faaliyetlerinden Turizm Potansiyeli Yönüyle Beklentileri. *Spor ve Performans Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 38-49.

Temel, M.Y. (2025). *Kentlerde Kültür ve Turizm Rotası Oluşumu: Erzurum Örneği* (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi) YÖK Tez Merkezi.

Toy, S., Eymirli, E. B., & Gürbüz, G. (2017). Oltu Taşı Değer Zinciri Analizi. *Megaron*, 12(1), 120-129.

Turan, B., & Akoğul, A. G. E. (2019). Gastronomi Turizmine Arz Kaynağı Oluşturabilecek Ürünlerin Belirlenmesi: Erzurum Mutfağı Örneği Öz. *The Journal of Academic Social Science*, *92*(92), 370-384.

Üzümcü, T., Çelik, A., & Karataş, M. (2017). Koruma-Kullanma İkileminde Sürdürülebilirlik ve Kırsal Turizm: Konya-Sille Örneği. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 10(1), 53-64.

Yakut, Ş. (2019). *Alternatif Turizm Kapsamında Kongre Turizminin Turizm Ekonomisine Katkısı: Antalya İli Örneği,* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi) YÖK Tez Merkezi.

Yılmaz, B. (2024). *Alternatif turizm türü olarak termal turizme yerel halkın bakışının tespitine yönelik bir çalışma: Erzurum örneği* (Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi). YÖK Tez Merkezi.

Yurttaş, H. Özkan, H. & Köşklü, Z. (2008). *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum* (1. Baskı). Ankara: Kariyer Matbaacılık.

Yurttaş, H., Özkan, H., Köşklü, Z. & Kındığılı, M. L., (2011). *Erzurum'un Tarihi Eserleri. Bir Şehir Var Yaylada Erzurum.* Erzurum İl Özel İdaresi Yayınları, İstanbul: Seçil Ofset.

Zaman, M., Sevindi, C., & Birinci, S. (2018). Tarihi Yolların Buluştuğu Erzurum Şehrindeki Beşerî Turistik Eserler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (Özel Sayı), 581-601.

İnternet Kaynakları

URL-1: Harita Genel Müdürlüğü İl ve İlçe Yüz Ölçümleri, https://www.harita.gov.tr/il-ve-ilce-yuzolcumleri (Erişim Tarihi: 28.09.2025).

URL-2: Erzurum Nüfusu, https://www.nufusune.com/erzurum-nufusu (Erişim Tarihi: 28.09.2025).

URL-3: Erzurum Nüfusu TÜİK Raporu, https://cip.tuik.gov.tr/?il=25 (Erişim Tarihi: 28.09.2025).

URL-4: Erzurum Büyük Şehir Belediyesi Erzurum Coğrafyası, https://www.erzurum.bel.tr/erzurum-cografyasi (Erişim Tarihi: 28.09.2025).

URL-5: KUDAKA, Erzurum Gezi Rehberi Broşürü. https://kudaka.gov.tr/bolgemiz/erzurum/sektorler (Erişim Tarihi: 30.09.2025).

URL-6: Erzurum Valiliği Palandöken Dağları ve Kış Turizmi http://www.erzurum.gov.tr/palandoken-ve-kayak (Erişim Tarihi: 01.10.2025).

URL-7: Palandöken Kayak Merkezi, https://www.erzurum.bel.tr/palandoken-kayak-merkezi (Erişim Tarihi: 01.10.2025).

URL-8: Erzurum Atlama Kulesi, https://www.eurosport.com.tr/kis-sporlari/erzurum-da-ilk-atlayis_sto2587963/story.shtml (Erişim Tarihi: 01.10.2025).

URL-9: Erzurum Curling Salonu. https://theerzurumhotel.com/curling-salonu/ (Erişim Tarihi: 03.10.2025).

URL-10: Erzurum Spor Tesisleri, https://www.erzurumsporas.com.tr/tesisler/2/0/erzurum-buyuksehir-belediyesi-spor-as-spor-tesisler.html (Erişim Tarihi: 03.10.2025).

URL-11: Palandöken Buz Pateni Pisti, https://theerzurumhotel.com/buz-pateni-pisti/ (Erişim Tarihi: 04.10.2025).

URL-12: Buz Hokeyi Pisti, https://www.atauni.edu.tr/tr/gelenek-bozulmadi-ataturk-universitesi-buz-hokeyinde-yine-bir-numara (Erişim Tarihi: 04.10.2025).

URL-13: Erzurum İl Kültür ve Turizm Bakanlığı İnanç Turizmi, https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-173720/inanc-turizmi.html (Erişim Tarihi: 07.10.2025).

URL-14: Erzurum Kültür Yolu Projesi, https://www.yapi.com.tr/haberler/erzurum-kultur-yolu-projesitamamlaniyor_183109.html (Erişim Tarihi: 07.10.2025).

URL- 15: Erzurum Gezilecek Yerler; Çifte Minareli Medrese, Yakutiye Medresesi, Üç Kümbetler, https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/genelbilgiler (Erişim Tarihi: 07.10.2025).

URL- 16: Erzurum Cimcime Hatun Türbesi, https://kulturenvanteri.com/yer/cimcime-hatun-turbesi/#17.1/39.906333/41.27668 (Erişim Tarihi: 07.10.2025).

URL-17: Erzurum İl Kültür ve Turizm Bakanlığı Tabyalar, https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-182181/tabyalar.html (Erişim Tarihi: 07.10.2025).

URL-18: Erzurum akarsu turizmi, https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/turizmaktiviteleri/rafting-ve-kano (Erişim Tarihi: 08.10.2025).

URL-19: Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı (2022). Erzurum Termal Turizm Potansiyeli. https://kudaka.ka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/7a892-erzurum_termal_turizm_potansiyeli.pdf. (Erişim Tarihi: 08.10.2025).

URL-20: Aziziye Belediyesi Kaplıcaları http://www.aziziye.gov.tr/termal-tesisler (Erişim Tarihi: 08.10.2025).

URL-21: Erzurum'da Onlarca Tarihi Medrese ve Türbe Kayboldu https://mimdap.org/haberler/erzurumda-onlarca-tarihi-medrese-ve-turbe-kayboldu/. (Erişim Tarihi: 09.10.2025).

URL-22: Kültür Portalı, Tarihin Tanıkları Medreseler, https://www.kulturportali.gov.tr/portal/tarihin-taniklari-medreseler. (Erişim Tarihi: 09.10.2025).

URL-23: Türk Maarif Ansiklopedisi; Erzurum, Türkiye'nin Doğusunda Yer Alan Bir Şehir, https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/erzurum. (Erişim Tarihi: 09.10.2025).

URL-24: Atatürk Üniversitesi https://www.atauni.edu.tr/ (Erişim Tarihi: 09.10.2025).

URL-25: Atatürk Üniversitesi İstatistik, https://istatistik.atauni.edu.tr/istatistik/sayfalar/anasayfa.php# (Erişim Tarihi: 09.10.2025).

URL-26: Erzurum Teknik Üniversitesi, https://erzurum.edu.tr/ (Erişim Tarihi: 09.10.2025).

URL-27: Erzurum İspir Elmalı Mağarası, http://www.erzurum.gov.tr/elmali-magarasi (Erişim Tarihi: 09.10.2025).

URL-28: Erzurum Kano ve Rafting Sporları, https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/sakin-kent-uzundere-doga-sporu-imkanlariyla-adrenalin-tutkunlarini-bekliyor/0 (Erişim Tarihi: 09.10.2025).

URL-29: Erzurum Tortum Şelalesi ve Yedigöller, https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-316693/tortum-selalesi-ve-yedigoller-turkiye39de-gezilecek-yer-.html (Erişim Tarihi: 09.10.2025).

URL-30: Erzurum Narman Peri Bacaları, https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/narman-peri-bacalari (Erişim Tarihi: 09.10.2025).

URL-31: Atatürk Üniversitesi Eğitim ve Araştırma Hastanesi https://www.atauni.edu.tr/tr/arastirma-hastanesi-hizmet-agini-genisletiyor (Erişim Tarihi: 09.10.2025).

URL-32: Buhara Hastanesi https://doctorsofturkey.com/tr/ospedali/111/ozel-buhara-hastanesi (Erişim Tarihi: 09.10.2025).

URL-33: Erzurum Şehir Hastanesi, https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/dogunun-sifa-merkezi-erzurum-sehir-hastanesi-hizmete-acildi/1844786 (Erişim Tarihi: 010.10.2025).

URL-34: Ilıca Kaplıcaları, https://theerzurumhotel.com/en/ilica-kaplicalari/ (Erişim Tarihi: 010.10.2025).

URL-35: Pasinler Kaymakamlığı, Pasinler Kaplıcaları, http://www.pasinler.gov.tr/pasinler-kaplicalari (Erişim Tarihi: 010.10.2025).

URL-36: Gündüz Deli Çermik Akşam Pasinler, https://www.karadenizolay.com/cevre-ve-yasam/delicermik-dedikleri-camur-banyosuymus-meger-h85.html (Erişim Tarihi: 010.10.2025).

URL-37: Atatürk Üniversitesi, https://www.atauni.edu.tr/ (Erişim Tarihi: 010.10.2025).

URL-38: Erzurum Teknik Üniversitesi, https://erzurum.edu.tr/birim/bilgi-islem-dairesi-baskanligi/#gsc.tab=0 (Erişim Tarihi: 010.10.2025).

BÖLÜM II

ERZURUM'UN SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASINDA RİTÜEL BİR KESİT: *"HERFENE"*

Neslihan DEMİRCAN

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Erzurum

demircan@atauni.edu.tr

Özet

Erzurum, tarih boyunca yalnızca mimari mirasıyla değil, sözlü kültürü ve toplumsal ritüel pratikleriyle de çok katmanlı bir kent kimliği oluşturmuştur. Bu kimlik, sadece fiziksel yapılarla değil, aynı zamanda kentlilerin hafızasında ve gündelik yaşamın tekrar eden sembolik pratiklerinde şekillenmiştir. Somut olmayan kültürel miras öğeleri, bir kentin belleğini söz, mekân ve ritüel üzerinden aktaran temel taşıyıcılardandır. Bu bağlamda Herfene, Erzurum'un sözlü kültür geleneği içinde, yalnızca erkeklerin katıldığı bir meclis değil, aynı zamanda kadınların da kendi aralarında kurduğu sohbet ortamlarıyla toplumsal birlikteliği pekiştiren karşılıklı bir sosyalleşme zemini olmuştur.

Kadın Herfeneleri; evlerde masallar, maniler, gündelik hikâyeler aracılığıyla sözlü kültürün kuşaktan kuşağa aktarımını sağlamıştır. Erkek Herfeneleri ise çoğunlukla tandır odalarında ya da kahvehane benzeri kapalı mekânlarda gerçekleştirilmiş; anlatılar, oyunlar, çay sohbetleri ve sözlü performanslar etrafında şekillenmiştir. Her iki biçimiyle de Herfene, Erzurum'un toplumsal belleğinde önemli bir yere sahip ortak kültürel bir ritüel pratik olarak dikkat çekmektedir. Herfene, sadece sohbet etmekten ibaret değildir; belli mekânlarda, belirli toplumsal roller çerçevesinde icra edilen, paylaşmayı, gündelik dayanışmayı, yöresel yemekleri ve anlatı, oyun, müzik içeren çok katmanlı bir kültürel ifadedir. Bu çalışma, Herfene'yi Erzurum'un somut olmayan kültürel mirası ve toplumsal ritüel hafızası bağlamında incelemekte; sözlü tarih görüşmeleri, mekânsal analiz ve anlatı temsilleri yoluyla bu ritüelin kent belleğindeki yerini görünür kılmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Somut Olmayan Kültürel Miras, Toplumsal Hafıza, Mekânsal Temsil, Herfene.

Giriş

Somut olmayan kültürel miras; bir topluluğun geçmiş kuşaklardan miras aldığı ve geleneksel yaşam kültürünün parçası olarak benimseyip canlı tuttuğu görenek, temsil, anlatım, bilgi ve becerilerle bunları yaşatmak için gerekli araçlar, insan yapımı nesneler ve kültürel mekânlardan oluşur (Demirezen ve Aktaş 2020). Kültürel mirasın öğelerinden biri olan somut olmayan kültürel miras, toplumsal yaşamda birlikteliği pekiştirici, dayanışmayı arttırıcı bir işlev üstlenir, halkın kendi kültürüne yabancılaşmasını önler. Farklı toplulukların farklı kimlik ve kültürlerini anlamayı, kültürlerin birbirlerine saygıyla ve eşitlikçi yaklaşmalarını da sağlar (Demirezen ve Aktaş 2020). Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM), tarihsel süreç içerisinde kuşaklar boyunca aktarılan, toplumların deneyim ve birikimlerinin özünü yansıtan değerler bütünüdür. Bu miras türü, ait olduğu toplumla organik bir ilişki içerisindedir ve söz konusu toplumun kültürel kimliğinin yapı taşlarından birini oluşturmaktadır. Türkiye'de Somut Olmayan Kültürel Mirasın korunması, yaşatılması ve aktarılmasına yönelik faaliyetlerin yürütülmesinden

sorumlu kurum, Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü'dür (Arıoğlu ve Aydoğdu, 2015).

SOKÜM kavramı, uluslararası düzeyde ilk kez 2003 yılında UNESCO Genel Konferansı'nda kabul edilerek resmiyet kazanmıştır. Türkiye ise bu gelişmeyi müteakiben, 2006 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilen onay kanunu aracılığıyla sözleşmeye taraf olmuştur (Arıoğlu ve Aydoğdu, 2015). UNESCO'nun sözleşmesinin 2. maddesinde Somut Olmayan Kültürel Miras; "toplulukların, grupların ve bazı durumlarda bireylerin, kendi kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlarla ilişkili araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar" (Ekici vd., 2011) şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımlama, halkbilimi ve kültürel miras çalışmalarına yalnızca yeni bir terminoloji kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda alanın kuramsal yaklaşımını da dönüştürerek yeni bir araştırma paradigmasının oluşmasına zemin hazırlamıştır (Arıoğlu ve Aydoğdu, 2015).

Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nin temel amaçları; bu mirasın sürekliliğini güvence altına almak, onu gelecek kuşaklara aktarılabilir kılmak ve taşıyıcısı konumundaki topluluklar, gruplar ile bireylerin kültürel miraslarına duyulan saygıyı güçlendirmektir. Bununla birlikte sözleşme, somut olmayan kültürel mirasın önemine ilişkin farkındalığın yerel, ulusal ve uluslararası düzeylerde artırılmasını ve kültürel çeşitliliğe yönelik karşılıklı anlayış ile değerbilirliğin geliştirilmesini hedeflemektedir. Ayrıca, söz konusu mirasın korunması sürecinde uluslararası düzeyde iş birliği ve dayanışmanın teşvik edilmesi de sözleşmenin başlıca amaçları arasında yer almaktadır (Arıoğlu ve Aydoğdu, 2015).

Somut Olmayan Kültürel Miras Türleri

UNESCO Sözleşmesi, somut olmayan kültürel mirası altı başlık altında toplar:

- Sözlü gelenek ve anlatımlar: Efsane, destan, menkıbe, masal, hikâye, ağıt, ninni, mâni, şiir, türkü, ilahi, atasözü, tekerleme, deyim, bilmece ve benzeri ürünler.
- Gösteri sanatları: Âşık atışmaları, karagöz, meddah, ortaoyunu, köy seyirlik oyunları, halk müziği, halk oyunları gibi temaşa ürünleri.
- Toplumsal tören, ayin ve şenlikler: Doğum, sünnet, düğün, ölüm, asker uğurlama gelenek ve görenekleri, toy, şölen, bayram, yıldönümü gibi törenler ve inanışlar.
- Halk bilgisi ve doğa pratikleri: Kuşaklar boyunca deneyimler sonucu kazanılmış doğa bilgisi, halk hekimliği, halk baytarlığı, halk meteorolojisi, ot devşirme geleneği gibi.
- El sanatları: Usta-çırak ilişkisi içinde öğrenilen ve seri üretime dayanmayan bakırcılık, demircilik, semercilik, yorgancılık, sepetçilik gibi geleneksel meslekler. Somut olmayan kültürel miras, becerilere odaklanır (Demirezen ve Aktaş 2020).

Türkiye, 2006 yılında 5448 sayılı "Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin Uygun Bulunduğuna Dair Kanun" ile UNESCO'nun sözleşmesine dâhil olmuş ve böylece sahip olduğu somut olmayan kültürel miras unsurlarını koruma altına almıştır. Bu sözleşmeye dâhil olmanın amacı kültürel mirası korumanın yanı sıra kültürel mirasa saygı göstermek, kültürel mirasa olan duyarlılığı artırmak ve uluslararası iş birliği ile yardımlaşmayı sağlamaktır UNESCO, insanlığın somut olmayan kültürel mirasının temsili listesindeki unsurlar aşağıdaki gibi belirlenmiştir (aragem.kulturturizm.gov.tr), (Kültür ve Turizm Bakanlığı 2013), (Arıoğlu ve Aydoğdu 2015), (Çetinkaya 2018).

Türkiye, UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsili Listesi'ne bugüne kadar on iki ulusal unsur kaydettirmiştir. Bu unsurlar sırasıyla; Meddahlık (2003), Mevlevi Sema Törenleri (2005), Âşıklık Geleneği (2009), Karagöz Gölge Oyunu (2009), Nevruz Bayramı (2009) – ki bu dosya Azerbaycan, Hindistan, İran, Kırgızistan, Pakistan ve Özbekistan ile ortak olarak hazırlanmıştır – Geleneksel Sohbet Toplantıları (2010), Kırkpınar Yağlı Güreş Festivali (2010), Alevi-Bektaşi Ritüelleri kapsamında Semah (2010), Tören Keşkeği Geleneği (2011), Mesir Macunu Festivali (2012), Türk Kahvesi Kültürü (2013) ve Ebru Sanatı (2014) şeklindedir. Bu on iki unsur, Türkiye'nin kültürel çeşitliliğini ve toplumsal hafızasının zenginliğini uluslararası düzeyde temsil etmektedir. Öte yandan, birçok kültürel unsurun daha değerlendirme sürecinde olduğu ve ilerleyen dönemlerde listeye dahil edilmesinin beklendiği ifade edilmektedir. Söz konusu unsurlara ve adaylık süreçlerine ilişkin güncel bilgilere, Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü'nün resmî web sitesi olan http://aregem.kulturturizm.gov.tr adresinden erişim sağlanabilmektedir (Arıoğlu ve Aydoğdu, 2015).

Sözlü kültürün aktarımında temel işlevlerden birini üstlenen geleneksel sohbet toplantıları, Türkiye'de modern iletişim araçlarının bulunmadığı dönemlerde toplumsal etkileşimin sürdürüldüğü, özellikle kış mevsimlerinde düzenlenen sosyo-kültürel organizasyonlar olarak dikkat çekmektedir. Belirli kurallar ve disiplin çerçevesinde gerçekleştirilen bu toplantılar, bireylerin bir araya gelerek hoş vakit geçirmelerini sağlamakla birlikte toplumsal dayanışmayı da güçlendirmiştir. Bu kültürel toplantılar, halk geleneğinin önemli bir yansıması olarak, Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü'nce hazırlanan Somut Olmayan Kültürel Miras Ulusal Envanterinde kayıt altına alınmıştır. Katılımcıların yaş sınırları, toplantı sıklıkları ve grupların adlandırmaları yörelere göre farklılık göstermekle birlikte, bu buluşmalar özellikle kış aylarında düzenli aralıklarla gerçekleştirilmiş; sosyal, kültürel ve ekonomik işlevler üstlenmiş ve katılımcılar arasında "sanal akrabalık" ilişkileri oluşturmuştur (Önal ve Aksaray, 2023). Bu köklü gelenek, UNESCO tarafından 15-19 Kasım 2010 tarihlerinde Nairobi/Kenya'da gerçekleştirilen Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Hükümetler arası V. Olağan Komite Toplantısı'nda "İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsili Listesi"ne kaydedilmiştir (Gitmez vd., 2011).

Geleneksel sohbet toplantıları, farklı bölgelerde sıra gezmeleri, sıra name, barana sohbetleri, yaran, sıra yarenler, kürsübaşı sohbetleri, velime geceleri, cümbüş, delikanlı teşkilatı, gençler kurulu, gezek, keyf/kef, muhabbet, oda teşkilatı, oturmah, sohbet, erfane gibi adlarla anılmaktadır. Bu toplantılarda erkekler, özellikle kış mevsiminde kapalı mekânlarda bir araya gelerek yerel meseleleri tartışmakta, gelenekleri yaşatmakta, toplumsal dayanışmayı pekiştirmekte ve topluluk bilincini güçlendirmektedir. Ayrıca bu buluşmalarda müzik, dans ve geleneksel oyunlar da önemli bir yer tutmaktadır (Arıoğlu ve Aydoğdu, 2015).

Türkiye'nin farklı bölgelerinde kültürel sürekliliğin göstergesi olarak Sıra Gecesi, Sıra Gezmesi, Sıra Odası, Harfane Gecesi, Gezek Sohbetleri, Oturak Âlemleri, Yaren Sohbetleri, Velime Geceleri ve Gaziantep Barak bölgesindeki Barak Odası Sohbetleri gibi çeşitli adlarla sürdürülen bu toplantılar, topluluklar arasında ortak duygu, düşünce ve değerlerin paylaşılmasına katkıda bulunmaktadır. Aynı zamanda gelenek, görenek, edep ve erkân gibi kültürel normların yeni kuşaklara aktarılmasında önemli bir işlev üstlenmektedir (Ekici, 2013).

Müzikal açıdan incelendiğinde bu toplantıların bir çeşit geleneksel eğitim ortamı işlevi gördüğü söylenebilir. Müziğe ilgi duyan bireyler, usta-çırak ilişkisine dayalı bir öğrenme süreci içerisinde hem repertuvar bilgilerini hem de icra becerilerini geliştirme olanağı bulmuşlardır.

Sözlü kültürün taşıyıcısı konumundaki bu ortamlar sayesinde müzik eserleri, öyküler ve anlatılar nesilden nesile aktarılmış, böylece günümüze kadar ulaşabilmiştir (Alkan, 2024).

Çalışmanın odak noktasını oluşturan Herfene Geceleri, özellikle Erzurum yöresinde tarihsel olarak güçlü bir geleneğe sahip olup bölgenin toplumsal yaşamında önemli bir yer tutmaktadır. Kış mevsimlerinde, çoğunlukla köylerde ve kırsal yerleşimlerde düzenlenen bu geceler; yemek, müzik, sohbet, oyun ve çeşitli eğlencelerin bir arada gerçekleştirildiği, toplumsal dayanışma ve birlik duygusunun pekiştirildiği kültürel buluşmalardır. Herfene Geceleri, yalnızca bir eğlence biçimi değil; aynı zamanda yerel kimliğin korunması ve kültürel değerlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasında etkili bir sosyal mekanizma olarak da değerlendirilmektedir.

"Diyaloglar / Deneyimler / Yansımalar: 2025 Turizm Başkenti Erzurum İçin Anlatılar" Atölye Çalışması *Diyalog, Deneyim ve Yansıma* alt temaları ile Erzurum'u yalnızca fiziksel bir destinasyon değil, aynı zamanda yaşayan bir anlatı alanı olarak okumaya teşvik etmeyi problem edinmiştir (Durmuş Öztürk, 2025). Herefene, Erzurum'da geçmişte kadınlar ve erkekler arasında sözlü kültürün, ortak anlatıların ve toplumsal bağların kurulduğu bir sosyalleşme ritüeli olarak, kentin yaşayan hafızasıyla kurulan bir diyalog alanı işlevi görmüştür. Ana inceleme konusu, adlandırmada bölgesel farklılıklar gösteren geleneksel sohbet toplantılarının Erzurum yöresindeki özgün biçimi olan "Herfene Geceleri" olan bu çalışma, sözlü tarih görüşmeleri, anlatı derlemeleri ve mekânsal temsiller üzerinden geçmişle bugün, bireysel hafıza ile kolektif kültür, kentli ile mekân arasında anlatı yoluyla kurulan etkileşimi merkezine almaktadır; atölyenin, "Diyalog ve Deneyim" alt temalarını gerçekleştirmektedir.

Herfene Nedir?

Türkiye'nin farklı bölgelerinde, kültürel sürekliliğin sağlanması amacıyla geçmişten günümüze dek varlığını sürdüren ve yerel farklılıklar nedeniyle çeşitli adlarla bilinen; Yaran Sohbeti, Yaren Teşkilatı, Sıra Gecesi, Kürsübaşı Sohbeti, Barana Sohbetleri, Cümbüş, Delikanlı Örgütü, Gençler Heyeti, Gezek, Kef/ Keyif, Muhabbet, Oda Teşkilatı, Oturmah, Sıra Yarenleri, Erfene/Arfane, Gezek, Erfane/Gezek, Sıra Gecesi/Herfene, Velime Geceleri gibi geleneksel toplantılar yapılmaktadır (Alkan, 2024).

Herfene; halk arasında Herefene, Pıson, Gezek, Arfane, Arifane ya da Erfene gibi farklı adlarla da bilinen toplantılar, özellikle Erzurum yöresinde tarihsel olarak derin köklere sahip, toplumsal dayanışma ve kültürel sürekliliğin önemli bir göstergesi niteliğindeki geleneksel etkinliklerdir. Erzurum'da herkesin masraflarını ortaklaşa katıldığı ziyafete "herfene" denir. Eskiden daha çok köylerde, kara kış gecelerinde birbirlerine yakın dostlar bir araya gelerek herfene düzenlerlerdi. Herfenenin kadınlar arasında yapılanına "sıra gezmesi" , "sıra oturması" denirdi. (Düzgün 1999). Önce kadınlar arasında sıra tespiti yapılır. Bu sıraya göre yemekler pişirilirdi. Kadınlar arası yapılan herfenede her kadın ayrı bir çeşit yemek getirir ve birlikte yenirdi. Erkekler arası herfene daha canlı olurdu, yemekler yendikten sonra sohbete başlanır, bilmeceler sorulur, türküler söylenir, masallar anlatılır, tel helvası çekilirdi (Sezen 2013).

Sezen (2016)'ın araştırmalarına göre; kışı uzun ve sert geçen Erzurum Kenti'nin köylerinde misafir odaları ve konaklara çok önem verilirdi. İklim olumsuzlukları yüzünden zamanının çoğunu kapalı mekanlarda geçirmek zorunda kalan Erzurumlular bu konak veya köy odalarında karşılıklı sohbetler, halk hikayeleri, dini hikayeler, fıkralar, askerlik anıları ve çeşitli menkıbeler anlatılır, şakalar yapılırdı. Konaklarda yeme- içme de ihmal edilmezdi. Zaman zaman "herfene"adı verilen yemek ziyafetleri düzenlenirdi. Bu ziyafetlerde; helva, tel helvası, et,

bazende değişik yemeklerden oluşurdu. Konak müdavimlerinin ortaklaşa katkısı ile bir koyun ya da keçi alınır, konak odasının girişindeki ocakta pişirilerek sırasıyla odada bulunanlara dağıtılırdı. Gençler arasında düzenlenen herfenelerde yiyip içildikten sonra saz çalınır, türküler söylenir ve taklit oyunları oynanırdı

Herfene gecelerinin temel amacı, toplumsal dayanışmayı güçlendirmek ve kültürel değerlerin aktarımını sağlamaktır. Herfene, yalnızca bir eğlence veya yemek paylaşımı etkinliği olmanın ötesinde, aynı zamanda manevi bir buluşma ve öğrenme zemini olarak işlev görmektedir (Alkan, 2024). "Herfene" adının, "herif herife yapılmasından" türediği rivayet edilmektedir

Orta yaşın altındaki kadın ve erkeklerin gündelik sıkıntılardan bir geceliğine uzaklaşmak amacıyla düzenledikleri akşam eğlenceleri de "Herfene" olarak adlandırılmıştır. Erkekler, genellikle bir evde toplanarak birlikte yemek yer, ardından eski bir geleneksel oyun olan "yüzük" oyununu oynarlardı (http://arsiv.ntv.com.tr/news/169914.asp). Evlerden getirilen yiyeceklerle gerçekleştirilen bu buluşmalar, adeta "yerli malı haftası" kutlamalarını andıran bir atmosferde geçmekteydi. Kadınlar ise hazırladıkları yemekleri götürdükleri evde türkü ve maniler söylemekte, halay çekerek etkinliğe katılmaktaydılar (Alkan, 2024).

Herfene geceleri, köylerde ve şehirlerde farklı mekânlarda icra edilmektedir. Köylerde, bu toplantılar çoğunlukla "köy odası" veya "muhtar odası" gibi ortak kullanım alanlarında yapılmakta; bu mekânlar köyün sosyal ve kültürel faaliyetlerinin merkezi işlevini üstlenmektedir. Şehirlerde ise Herfene geceleri, derneklerde ya da ticari amaçla açılan, toplulukların bir araya gelmesine elverişli mekânlarda düzenlenmektedir. Derneklerde genellikle Herfene için özel bölümler tahsis edilmekte; ticari mekânlar da bu tür etkinliklere uygun ortam sağlayarak topluluğun bir araya gelmesine imkân tanımaktadır.

Araştırmanın Amacı

Herefene, Erzurum'da geçmişte kadınlar ve erkekler arasında sözlü kültürün, ortak anlatıların ve toplumsal bağların kurulduğu bir sosyalleşme ritüeli olarak, kentin yaşayan hafızasıyla kurulan bir diyalog alanı işlevi görmüştür. Erzurum'da geçmişte yaygın biçimde uygulanan ancak günümüzde unutulmaya yüz tutmuş bir sosyalleşme ritüeli olan Herfene'nin fiziksel, mekânsal ve duyusal deneyimini yeniden keşfetmeye odaklanılan bu çalışma, sözlü tarih görüşmeleri, anlatı derlemeleri ve mekânsal temsiller üzerinden geçmişle bugün, bireysel hafıza ile kolektif kültür, kentli ile mekân arasında anlatı yoluyla kurulan etkileşimi merkezine almakta; "Diyalog" temasını gerçekleştirmektedir.

Sözlü tarih görüşmeleri yoluyla edinilen bireysel anlatılar; Herefene'nin yapıldığı odalarda geçirilen zaman, çayın kokusu, anlatılan hikâyelerin tonu gibi duyulara dayalı hafızaları ortaya koymakta ve bu hafıza, mekânsal temsillerle yeniden inşa edilmektedir. Böylece geçmişteki bir kültürel pratiğin bedensel ve atmosferik yönleri günümüz bakış açısıyla "Deneyim"lenerek temsil edilmektedir.

Herefene geleneği, yalnızca Erzurum'un sözlü kültürüne değil, aynı zamanda toplumsal hafızasına, sosyalleşme biçimlerine ve mekân üretim kültürüne dair önemli bir düşünsel arka plan sunmaktadır. Çalışmada Herefene pratiği sadece geçmişe ait bir gelenek olarak değil, günümüzde kaybolmuş kamusal diyalog biçimi olarak ele alınarak kültürel süreklilik, toplumsal dönüşüm ve mimarlığın buna nasıl cevap verebileceği üzerine eleştirel düşünme alanı yaratmak amaçlamaktadır. Kadın ve erkek Herfenelerinin ayrışma biçimleri, günümüzdeki

karşılıkları ve kentte bu türden sosyalleşme alanlarının kaybı üzerine kavramsal sorgulamalar yapılmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Atölye sürecinde kullanılan yöntem; kuramsal bilgilendirme, saha çalışması, literatür taraması, sözlü tarih görüşmeleri, yaratıcı düşünme teknikleri ve tasarım uygulamalarının bütüncül bir biçimde bir araya getirilmesine dayalıdır. 22–25 Mayıs 2025 tarihleri arasında gerçekleştirilen "Diyaloglar / Deneyimler / Yansımalar: 2025 Turizm Başkenti Erzurum İçin Anlatılar" Atölye Çalışması, atölyeye katılan öğrencilerin Erzurum'un tarihi, kültürel ve somut olmayan mirasını çok yönlü biçimde deneyimlemelerini amaçlamıştır. Etkinlik takvimine göre atölye süreci aşağıdaki gibi gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1. Atölye Süreci (22–25 Mayıs 2025)

Tarih	**Etkinlik**	**İçerik ve Çalışmalar**
22 Mayıs 2025 Perşembe	Açılış & Alan Ziyareti	- Uzman araştırmacıların Erzurum'un tarihi ve kültürel değerlerine ilişkin sunumları. - Erzurum tarihi kent merkezine yapılan alan ziyareti. - Yürütücü eşliğinde bilgilendirici açıklamalar.
23 Mayıs 2025 Cuma	Bilgilendirme & Planlama Toplantısı	- Yürütücü tarafından "Kültür ve Somut Olmayan Kültürel Miras" konulu sunum. - Somut olmayan kültürel mirasın araştırılması ve kategorize edilmesine yönelik toplantı. - Araştırma konusu seçimi: Geleneksel sohbet toplantıları (herfene). - Görev dağılımı: • Literatür kaynaklarının incelenmesi, • Görüşme yapılacak akademisyen ve halkbilimcilerin belirlenmesi, • Yerel halk için görüşme sorularının hazırlanması ve uygulanmasının planlanması.
24 Mayıs 2025 Cumartesi	Araştırma & Ürün Geliştirme	- Literatür araştırmaları, bulgular ve birebir görüşmelerin bir araya getirilmesi. - Sonuç ürünleri hazırlanması: • Afiş, • Sunum, • Günümüzde herfene geleneğinin gerçekleştirilebileceği mekân-rotaya ilişkin öneriler.
25 Mayıs 2025 Pazar	Sunum & Kapanış	- Araştırma ürünlerinin (afiş, poster, sunum, ses kayıtları) panolara yerleştirilmesi. - PowerPoint sunumları ile jüriye ve diğer katılımcılara aktarım. - Katılım sertifikalarının öğrencilere ve yürütücülere verilmesi. - Programın kapanışı.

Atölye'nin 3 günlük hazırlık zaman diliminde "Yerel halkla yapılan görüşmelerde yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır (Tablo 2). Görüşme formunda dört ana başlık altında sorular yöneltilmiştir: (I) genel tanım ve hatırlama, (II) ritüel ve içerik, (III) zamanla değişim ve günümüzle karşılaştırma, (IV) geleceğe yönelik canlandırma. Bu başlıklar altında toplam 18 soru hazırlanmıştır.

Tablo 2. Görüşme Formu Soruları

Tema	Sorular
I. Genel Tanım ve Hatırlama	1. Herfene nedir? Siz bu kelimeyi ilk nerede, kimden duydunuz? 2. Herfeneye en son ne zaman katıldınız veya böyle bir buluşmaya şahit oldunuz? 3. Herfene genellikle kimlerle, nerede ve ne zaman yapılırdı? 4. Herfene ile sıradan bir misafirlik arasındaki fark neydi? 5. Sizce Herfene Erzurum kültüründe nasıl bir yer tutar?
II. Ritüel ve İçerik	6. Herfenede neler yapılırdı? Sohbet dışında hangi etkinlikler olurdu? 7. Kadınlar ve erkeklerin Herfeneleri farklı mı olurdu? 8. Herfene sırasında kullanılan özel bir eşya, kıyafet, yemek veya müzik var mıydı? 9. Herfene'nin yapıldığı ortam nasıldı?
III. Zamanla Değişim	10. Sizce neden artık Herfene yapılmıyor? 11. Teknolojinin, şehir hayatının veya bireyselleşmenin etkisi oldu mu? 12. Gençlerin Herfene hakkında bir şey bilmediğini düşünüyor musunuz? 13. Herfene gibi başka hangi gelenekler unutuldu ya da değişti?
IV. Geleceğe Yönelik Canlandırma	14. Bugün yeniden yapılsa nasıl olmalı? 15. Gençler Herfene'yi tekrar yapsa faydalı olur mu? 16. Dijital ortamda (Zoom, sosyal medya) yapmak mümkün mü? 17. Belediyeler ya da okullar yaşatmak istese neler önerirsiniz? 18. Herfene sizin için sadece bir gelenek mi, yoksa bir ihtiyaç mıydı?

Bulgular

Uzman Görüşmeleri

Erzurum geleneksel kültürü ile ilgili birçok çalışması olan emekli öğretim üyesi Dr. Lütfi Sezen'le gerçekleştirilen görüşme çalışmada büyük ölçüde yönlendirici olmuştur (Fotoğraf 1). Uzman görüşmelerinde, geleneksel sohbet toplantılarının (Herfene) Erzurum'un toplumsal belleğinde önemli bir sosyalleşme aracı olduğu vurgulanmıştır. Dr. Lütfi Sezen'e göre Herfene komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesindeki öneminden dolayı inanca dayalı bir ritüeldir. Ayrıca herfene yeme-içme, eğlence (maddi uygulamaya dayalı) yönüyle toplumun dini/kutsal değerlerinden ziyade gündelik yaşamı, seküler ilişkileri, pratik yararı veya bireysel tercihleri önceleyen ölçütleri içeren profan değer içermektedir.

Fotoğraf 1. Dr. Lütfi Sezen'le Gerçekleştirilen Sözlü Görüşme

Halkla Görüşmeler

Çalışmanın diyaloglar bölümü için yapılan görüşmelerdeki katılımcılardan alınan cevaplardan bazı örnekler aşağıda belirtilmiştir. Katılımcılar anlatılarında; köylerde Herfene kurulmadan bir gün önce her haneden evinde ne varsa erzak toplanır; ertesi gün Herfene için bu erzaklardan yemekler yapılarak ya da Herfeneye katılacakların arasında yemek kurası çekilerek kime ne çıkarsa herkes kendi payına düşen yemeği hazırlayarak getirdiklerini belirtmişlerdir (fotoğraf 2-3-4).

Fotoğraf 2. Erzurum Geleneksel Ev Toplantısından Birinde "Herfene" Toplantıları İle İlgili Yerel Halkla Gerçekleştirilen Sözlü Görüşmelerden Bir Örnek

Fotoğraf 3. Erzurum Günümüz Herfenesi Sayılabilecek Geleneksel Ev Toplantısından Bir Görüntü

Fotoğraf 4. Erzurum Geleneksel Ev Toplantısından Yöresel Yiyeceklerle (Göğermiş Peynir, Un Helvası, Lavaş Ekmeği, Erzurum Pastası, Su Böreği, Poğaça, Çay, vb.) Hazırlanmış Sofra

Bu bölümde katılımcılara Erzurum yöresi özelinde Herfene geceleri ile ilgili 18 adet soru yöneltilmiş ve sorulara ilişkin 6 katılımcının cevapları aşağıdaki tabloda bir araya getirilmiştir.

Tablo 3. Herfene Diyalog Sorularına Katılımcı Yanıtları

Diyalog Soruları	**Katılımcı 1**	**Katılımcı 2**	**Katılımcı 3**	**Katılımcı 4**	**Katılımcı 5**	**Katılımcı 6**
Herfene nedir?	Yeme içme etkinliği, aileden duydum	Yemek getirip yenilen etkinlik, dedelerden	Eskiden piknik yoktu, buluşma, annemden	Bekar erkeklerin yemekli sohbeti, büyüklerden	Toplu halde yapılan etkinlik, 1970'lerde duydum	Herfene vardı, gördük yaşadık
Herfeneye en son ne zaman katıldınız?	Oldum	45 yıl önce	Çocukken	5 yıl önce	1970'lerde	Çok eski zamanlarda
Herfene genellikle kimlerle, nerede ve ne zaman yapılırdı?	Dostlarla, oturma alanı, kıraathane	Arkadaşlarla, ailelerle, köy odası, kışın	Arkadaşlarla, anlık kararlarla	Köy odaları, sohbet amaçlı	Komşularla	Alemler, düğünler, ramazan geceleri

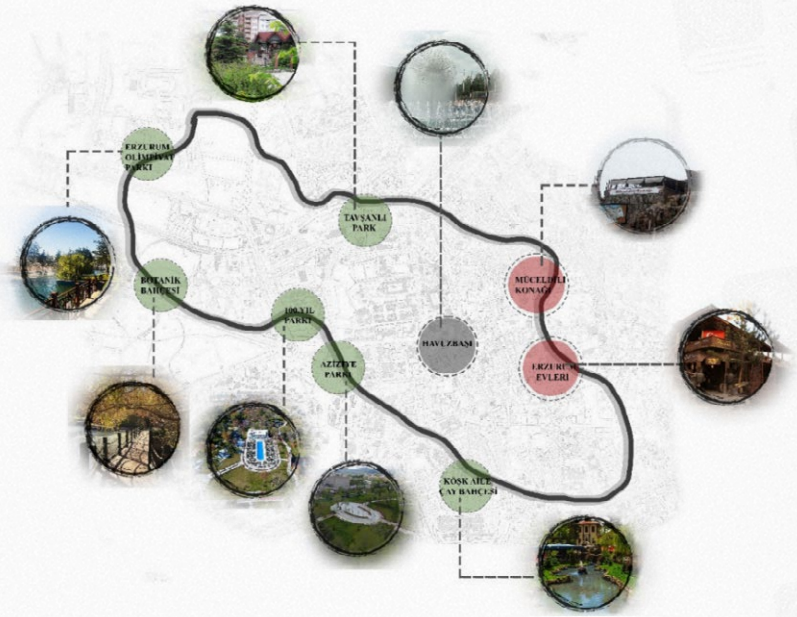
Herfene ile sıradan misafirlik arasındaki fark neydi?	Planlı etkinlik	Herkes katkıda bulunurdu	Daha muhabbetli, kendi getirdiklerimizi yerdik	Farklı, misafirlikten ayrılır	Evdeki yemekler getirildi, paylaşılırdı	Anlaşarak yapılırdı
Herfene Erzurum kültüründe nasıl bir yer tutar?	Dayanışma için önemliydi	Dayanışma ve öğrenme	O zamanlar değerliydi, artık yok	Dayanışma	Dayanışma	Misafirperverlik ve paylaşma
Herfenede neler yapılırdı?	Yöresel yemekler, etkinlikler	Türkü, gazel	Atışma, oyun, el işi (kanaviçe)	Oyun (yüzük, kayış), türkü, mani	Dehlek oyunu, kadınlar def ile oynardı	Kaldıran kaldırana oyunu, fıkralar
Kadınlar ve erkeklerin Herfeneleri farklı mı olurdu?	Ayrı ayrı oturulurdu	Kadın-erkek farklı mekân, kıyafet	Erkekler dadaş oyunu, kadınlar el işi	Kadınlar sohbet, erkekler oyun	Genelde erkekler yapardı	Kadın-erkek ayrımı vardı
Herfene sırasında özel eşya, kıyafet, yemek, müzik var mıydı?	Özel şeyler yoktu	Özenli yemekler	Özel kıyafetler, yemekler (kavurma, kete, helva)	Ağız barı, maniler	Takım elbise, yöresel yemekler (ayran aşı, börek, kete)	Türküler, özel kıyafetler
Herfene'nin yapıldığı ortam nasıldı?	Normal odalarda	Köy odası	Köy evi, yere halı serilir, soba yakılırdı	Köy odası, konak odası	Ahırlarda, uzun tahtalar	Orta boş, kenarlarda oturulurdu
Neden artık Herfene yapılmıyor?	Sosyal medya, kafe kültürü	Samimiyet kalmadı	Artık yok	Şehirleşme, ulaşım kolaylığı	Teknoloji, bireyselleşme	Hayat değişti, telefon, TV
Teknolojinin/şehirleşmenin etkisi oldu mu?	Teknoloji insanları yalnızlaştırdı	Evet, etkiledi	Evet, teknoloji etkiledi	Evet, teknoloji etkiledi	Evet, etkiledi	Çok etkisi oldu
Gençler Herfene'yi biliyor mu, bu üzüyor mu?	Gençler bilmiyor, üzücü	Gençler bilmiyor, üzülüyorum	Gençler bilmiyor	Gençler bilmiyor	Gençler bilmiyor	Gençler bilmiyor, üzülüyoruz
Başka hangi gelenekler unutuldu?	Birçok gelenek unutuldu	Hemen hepsi unutuldu	Hikâye, türküler unutuldu	Birçok gelenek unutuldu	Birçok gelenek unutuldu	Türküler, şarkılar, gazelhan unutuldu
Herfene bugün yeniden yapılsa nasıl olmalı?	Zor, orijinallik kayboldu	Yaşıtlarla piknik alanında	Olmaz, gençler bilmiyor	Eski köy odası mekânları kurulmalı	Kadınlar yemek getirir	Artık yapılamaz, yapanlar vefat etti
Gençler tekrar yapsa faydalı olur mu?	Faydalı olur ama yapmazlar	Faydalı olur	Olur	Olur, gençlere faydalı	Olur	Olur, özleniyor
Dijital ortamda yapılabilir mi?	Dijitalde olmaz	Dijital ortam zıt kutup	Dijital ortamda olmaz	Dijital olmaz	Olmaz	Olmaz
Belediye/okul önerileri	Okullar, belediye düzenleyebilir	Kültür devam ettirilmeli	Yemekler, sohbet ortamı oluşturulmalı	Okul, belediye kültür aktarımı yapmalı	Çocuklar aileleriyle katılmalı	Devlet desteği ile yapılabilir
Herfene sizin için sadece gelenek mi ihtiyaç mıydı?	Kültürel ihtiyaç ve sosyalleşme	Hem gelenek hem ihtiyaç	Hem gelenek hem ihtiyaç	Hem gelenek hem ihtiyaç	Gelenek	Hem ihtiyaç hem gelenek

Katılımcıların aktarımları, Herfene'nin Erzurum kültüründe yalnızca bir yemek paylaşımı değil, toplumsal dayanışmayı pekiştiren, kültürel aktarımı sağlayan ve sosyalleşmeyi

mümkün kılan bir gelenek olduğunu göstermektedir. Cevaplarda öne çıkan unsurlar, Herfene'nin sıradan misafirlikten farklı olarak planlı ve katılımcı bir nitelik taşıdığı, herkesin katkı sunduğu ve böylece daha samimi bir ortam sağladığı yönündedir. Ritüel ve içerik bakımından türkü söyleme, maniler dizme, gazel okuma, atışma, halk oyunları ve çeşitli geleneksel oyunların yanı sıra kadınların el işi faaliyetleri, erkeklerin ise dadaş oyunları ve eğlenceleri öne çıkmıştır. Yeme içme kültürü, katılımcıların evlerinden getirdikleri yöresel yemekler etrafında şekillenmiş; kete, kavurma, ayran aşı ve tel helva gibi Erzurum mutfağına özgü tatlar paylaşımın merkezinde yer almıştır. Mekânsal açıdan Herfene'nin köy odalarında, evlerin geniş odalarında veya kıraathanelerde gerçekleştirildiği; oturma düzeninin çevresel biçimde kurgulandığı ve soba başında sohbetin önemli bir unsur olduğu görülmektedir.

Zamanla değişim incelendiğinde, katılımcıların neredeyse tamamı bu geleneğin günümüzde kaybolmasının temel nedenlerini teknolojik gelişmeler, şehirleşmenin getirdiği yaşam tarzı farklılıkları ve toplumsal samimiyetin azalması ile açıklamaktadır. Genç kuşakların Herfene'yi tanımaması ise katılımcılar açısından ortak bir üzüntü kaynağı olarak dile getirilmiştir. Çalışmaya katılan öğrencilerin hazırladığı afiş ve posterler, bu sözlü tarih bulgularını görsel bir dile aktarmış; dayanışma, paylaşım, kadın ve erkeklerin farklı rolleri, yöresel yemekler ve eğlenceler yaratıcı tasarımlarla somutlaştırılmıştır. Ayrıca öğrenciler tarafından geliştirilen öneri rota, günümüzde Herfene'nin yeniden yaşatılabileceği mekânlara dair bir perspektif sunmuş; parklar, çay bahçeleri ve kültürel alanlar aracılığıyla bu geleneğin modern kent yaşamına nasıl entegre edilebileceğini ortaya koymuştur.

Çalışmada elde edilen bulgular ışığında, Herfene'nin amacı ve dayanışma-paylaşım boyutu, kadın ve erkeklerin ayrı etkinlikleri, yöresel yemekler ve oyunlar, etkinliğin gerçekleştiği mekanlar, günümüz gençliği açısından taşıdığı değer yaratıcı bir biçimde tasarıma yansıtılmıştır. Ayrıca öğrenciler tarafından geliştirilen ve posterde yer verilen öneri rota, günümüzde Herfene'nin yeniden yaşatılabileceği mekânlara dair bir perspektif sunmuş; parklar, çay bahçeleri ve kültürel alanlar aracılığıyla bu geleneğin modern kent yaşamına nasıl entegre edilebileceğini ortaya koymuştur (fotoğraf 4). Atölye sürecine katılan öğrenciler, elde edilen sözlü tarih verilerini afiş (fotoğraf 5) ve poster (fotoğraf 6) çalışmaları aracılığıyla görselleştirmiştir.

Fotoğraf 5. Erzurum Herfene Geleneğini Sürdürmek İçin Güncel Mekânsal Rota Önerisi

Rotanın başlangıcı olarak meydan niteliği taşıyan Havuzbaşı seçilmiştir. Rota önerisinde çoğunlukla kadınların ve ailelerin piknik yapmak için kullandıkları; Olimpiyat Parkı, Tavşanlı Park, Botanik Bahçesi, 100.Yıl Parkı, Aziziye Parkı, Köşk Aile Çay Bahçesi gibi kamusal alanları ve Erzurum Evleri, Müceldili Konağı gibi Herfene etkinliğini kadınların ve erkeklerin ayrı ayrı yapabileceği mekânsal potansiyele sahip tarihi yerler tercih edilmiştir.

Fotoğraf 6. Erzurum'da Sözlü Kültürün Önemli Bir Taşıyıcısı Geleneksel Sohbet Toplantılarında Herfene Tanıtım Afişi

Fotoğraf 7. "Diyaloglar / Deneyimler / Yansımalar: 2025 Turizm Başkenti Erzurum İçin Anlatılar" Atölye Çalışması Geleneksel Sohbet Toplantısı Herfene Çalışması Sunum Posteri

Bu görseller, sözlü tarih bulgularını destekleyerek araştırmanın görsel kültürel bellek ürünleri haline gelmiştir.

Sonuç

Çalışmada elde edilen katılımcı cevapları, **Herfene'nin Erzurum kültüründe yeme–içme odaklı bir etkinlik olmanın ötesinde, toplumsal dayanışma, sosyalleşme ve kültürel aktarım işlevi gördüğünü** göstermektedir. Katılımcılar, Herfene'nin misafirlikten farklı olarak planlı, karşılıklı katkı esasına dayalı ve daha samimi bir paylaşım ortamı sunduğunu belirtmiştir.

Ritüel ve içerik boyutunda Herfene'nin sohbetin yanı sıra türkü söyleme, maniler dizme, halk oyunları, oyunlar (yüzük, kayış, dehlek) ve el işi gibi etkinliklerle zenginleştiği anlaşılmaktadır. Yemekler, katılımcıların evlerinden getirdiği yöresel lezzetlerden oluşmaktadır. Mekân düzeni köy odaları, evlerin odaları, kıraathaneler veya ağırlarda çevresel oturma biçimiyle gerçekleşmiştir.

Zamanla değişim incelendiğinde, katılımcılar Herfene'nin günümüzde neredeyse tamamen kaybolduğunu, bunun temel nedenleri arasında teknolojinin bireyselleştirici etkisini, şehirleşmeyi ve toplumsal samimiyetin azalmasını göstermektedir. Genç kuşakların Herfene'yi bilmemesi, katılımcılar açısından ortak bir üzüntü kaynağıdır.

Geleceğe yönelik öneriler ise, Herfene'nin yeniden canlandırılması için belediyelerin ve okulların kültürel etkinlikler düzenlemesi, gençlerin katılımını teşvik edecek mekanizmaların kurulması ve köy odalarının yeniden işlevlendirilmesi yönündedir. Bununla birlikte, dijital ortamda Herfene'nin yaşatılamayacağı; çünkü etkinliğin samimiyet, yüz yüze temas ve ortak yemek paylaşımı üzerine kurulu olduğu vurgulanmıştır.

Araştırmanın ortaya koyduğu veriler, Herfene'nin Erzurum kültüründe yalnızca geçmişte kalmış bir etkinlik değil, toplumsal belleğin önemli bir unsuru olduğunu göstermektedir. Katılımcıların tanıklıkları, bu geleneğin dayanışma ve sosyalleşme ihtiyacından doğduğunu, yemek, müzik, oyun ve sohbet gibi çok katmanlı unsurlarla zenginleştiğini ve toplulukları bir arada tuttuğunu açıkça ortaya koymaktadır. Geleneğin kaybolması ise yalnızca bir kültürel değişim değil, aynı zamanda kimliksel bir eksilme olarak algılanmaktadır. Elde edilen sözlü tarih bulgularının yanı sıra, öğrencilerin afiş, poster ve öneri rota çalışmaları araştırmayı sadece anlatı boyutunda bırakmamış, aynı zamanda somut kültürel bellek ürünlerine dönüştürmüştür. Görsel tasarımlar, Herfene'nin geçmişteki değerini günümüz estetiğiyle buluştururken, önerilen rota, geleneğin yeniden canlandırılmasına dair uygulanabilir mekânsal bir vizyon sunmuştur. Böylece Herfene, yalnızca geçmişte yaşanmış bir kültürel pratik olmaktan çıkmış, geleceğe taşınabilecek bir miras haline gelmiştir.

Herfene, hem geleneksel bir kültürel miras hem de toplumsal ihtiyaçlara yanıt veren bir sosyal pratik olarak değerlendirilmelidir. Bu araştırma, sözlü tarih verilerini öğrencilerin ürettikleri kültürel çıktılarla birleştirerek, geleneğin korunması ve genç kuşaklara aktarılmasında bütüncül bir yaklaşım önermektedir.

Teşekkür

DİYALOGLAR / DENEYİMLER / YANSIMALAR: 2025 Turizm Başkenti Erzurum İçin Anlatılar" konulu dört günlük atölyenin düzenleyicisi sayın Prof. Dr. Serap Durmuş ÖZTÜRK'e ve atölye kapsamında "Erzurum'un Somut Olmayan Kültürel Mirasından Bir Ritüel Kesit: "Herfene" adlı bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde emeği geçen atölye grubu öğrencileri; Nur Çevik, Büşra Dere, Tülin Tüncer, Bedirhan Turgut ve Mohadeseh Kheyrinik'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Kaynakça

Alkan, O. (2024). *Erzurum Mûsikî Folkloründe Herfene Geceleri*. Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (42), 257-266. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.13980379

Arıoğlu, İ.E., Aydoğdu Atasoy, Ö., (2015). "Somut Olmayan Kültürel Miras Kapsamında Geleneksel El Sanatları Ve Kültür Ve Turizm Bakanlığı / Within The Context Of Intangible Cultural Heritage Traditional Craftsmanship And Ministry Of Culture And Tourism", TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. H. Ömer Karpuz Armağanı), Volume 10/16 Fall 2015, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9058, p. 109-126.

Çetinkaya, N. (2018). *Somut Olmayan Kültürel Miras Unsuru Erzurum Lavaş (Acem) Ekmeğinin Turistik Ürüne Dönüştürülmesine Yönelik Bir Çalışma*. Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi, 2(Ek.1), 430-452

Demirezen, S. ve Aktaş, G. (2020). *Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Somut Olmayan Kültürel Miras Öğretimine İlişkin Görüşlerinin Belirlenmesi*. Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi, 15(30), 413-434.https://doi.org/10.35675/befdergi.699782) – (https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/996048

Durmuş Öztürk, S. (2025). Diyaloglar / Deneyimler / Yansımalar: 2025 Turizm Başkenti Erzurum İçin Anlatılar atölye çalışması çağrı metni.

Düzgün, D. (1999). *Erzurum Köy Seyirlik Oyunları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını.

Ekici, M., Ersoy, N., Öger, A., Öztürk, Ş., & Şimşek, E. (2011). Somut olmayan kültürel miras: Barana (Dursunbey-Balıkesir). İzmir: Uşşak Tif Ofset Matbaacılık.

Ekici, S., (2013). *Gaziantep ve Barak Müzik Kültürü Üzerine Bazı Tespit ve Düşünceler*. Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Gitmez, Ş., Erkmen, S. E., & Aydınlı, S. (Haz.). (2011). *Türkiye: Somut olmayan kültürel miras çalışmaları* (40 s.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü; Hazar Reklam

İnternet Kaynakları http://aregem.kulturturizm.gov.tr, Erişim Tarihi: 09.09.2025

Kültür ve Turizm Bakanlığı (2013), Gelenekten Geleceğe Türkiye'de Somut Olmayan Kültürel Miras, Ankara, Desen Ofset.

Önal, G. F., & Aksaray, A. E. (2023). *Geleneksel Sohbet Toplantıları ve İcra Edilen Eserlerin Makam- Usûl Analizi*. Mecmua (16), 90-125. https://doi.org/10.32579/mecmua.1325925

Sezen, L. (2013). *Erzurum Fokloru*. Atatürk Üniversitesi Yayınları No:1025, (s:608), Erzurum.

Sezen, L. (2016). *Kış Kenti Erzurum'un Köylerinde Misafir Odaları ve Konaklar*. Dr. Lütfi Sezen Armağanı, PEGEM AKADEMİ, Ankara (s:362)

BÖLÜM III

ERZURUM'UN SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASININ TURİZM DENEYİMLERİNE DÖNÜŞTÜRÜLMESİ İÇİN TASARIM ÖNERİLERİ

Şölen KÖSEOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Erzurum

solen.koseoglu@gmail.com

Özet

Erzurum'un somut olmayan kültürel mirasının turizm deneyimlerine dönüştürülmesi amacıyla yaratıcı ve katılımcı bir yaklaşımı konu edinen çalışma kapsamında yöresel mutfak, sözlü kültür, müzik, halk oyunları, geleneksel el sanatları ve yerel deyimler gibi somut olmayan kültür öğelerinin, tarihi kent merkezi ile ilişkilendirilerek turistlere sunulabilir deneyimlere dönüştürülmesi hedeflenmiştir.

Çalışma, kısa süreli bir atölye süreci olarak planlanmış; öğrencilerin informal öğrenme yöntemleriyle, doğrudan yerel kültürü araştırarak, öğrenerek ve dönüştürerek tasarım sürecine dahil olmaları sağlanmıştır. Katılımcı öğrenciler, Erzurum'un kültürel birikimini alan çalışması ile gözlemleyerek, kaynak kişilerle iletişime geçerek öğrenmiş; kendi yorumlarıyla tasarım önerileri şekillendirmişlerdir. Öğrenciler tarafından geliştirilen öneriler arasında Aşık Enekesi Oyun Alanı, Erzurum Sözlüğü Kelime Çekmeceleri, yöresel mutfağın çok yönlü olarak sunulduğu mekânsal deneyimler, Bar oyununu öğreten bir müzik-dans alanı ve Nene Hatun'a ithafen yapılan bir graffitili duvar yer almaktadır.

Atölye süreci, öğrencilerin kültürel değerleri sadece öğrenmekle kalmayıp aynı zamanda yaratıcı şekilde yeniden üretmelerini mümkün kılmıştır. Dolayısıyla hem kültürel mirasın yaşatılması hem de turizm aracılığıyla yaygınlaştırılması için katılımcı ve yerel bir model sunulmaktadır. Sonuç olarak çalışma, informal öğrenme yöntemleriyle genç kuşakların kültürle bağ kurma potansiyelini ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kültürel Miras, Somut Olmayan Kültürel Miras, Erzurum, Turizm Deneyimi, Geleneksel Sanatlar.

Giriş

Somut Olmayan Kültürel Miras, bir topluluğun, grubun veya bireyin kültürel kimliğini oluşturan, kuşaktan kuşağa aktarılan geleneksel uygulamalar, anlatımlar, ritüeller, bilgi ve beceriler bütünüdür. UNESCO tarafından özellikle 2003 yılında kabul edilen Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi ile bu kavram uluslararası alanda tanımlanmış ve korunması için bir çerçeve oluşturulmuştur. *"'Somut olmayan kültürel miras', toplulukların, grupların ve bazı durumlarda bireylerin kültürel miraslarının bir parçası olarak kabul ettikleri uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgi ve becerileri – ayrıca bunlarla ilgili araçlar, objeler, el sanatları ürünleri ve kültürel mekânlar– ifade eder."* (UNESCO, 2022)

UNESCO'ya göre Somut Olmayan Kültürel Miras'ın beş temel alanı şunlardır:

1.Sözlü gelenekler ve anlatımlar (destanlar, efsaneler, halk hikâyeleri, atasözleri, masallar, fıkralar)

2.Gösteri sanatları (müzik, dans, tiyatro, Karagöz, meddah, kukla, halk tiyatrosu)

3.Toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şölenler (nişan, düğün, doğum, Nevruz, vb. kutlamalar)

4.Doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar (geleneksel tıp, takvimler, tarım bilgisi, geleneksel yemekler, halk hekimliği, halk takvimi, halk meteorolojisi)

5.El sanatları geleneği (zanaat becerileri, teknikler, dokumacılık, nazar boncuğu, telkâri, bakırcılık, halk mimarisi) (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2025).

Tablo 1: Somut Olmayan Kültürel Miras Örnekleri ve Alanları

Alan	Örnek
Sözlü Gelenekler	Âşık edebiyatı, Dede Korkut Hikâyeleri
Gösteri Sanatları	Karagöz-Hacivat, Geleneksel Türk Tiyatrosu
Ritüel ve Şenlikler	Nevruz, Hıdırellez
Doğa Bilgisi	Yörük göç rotaları, geleneksel balıkçılık teknikleri
El Sanatları	Ebru, çini yapımı, bakırcılık

Somut olmayan kültürel miras, sadece tarih ve toplumsal bellekle ilgili konuları değil, yaşayan kültürel çeşitliliği ve kimliğin sürekliliğini temsil eder. Erzurum'un zengin ve çok katmanlı kültürel mirası, yalnızca Medreseler ve Kale gibi yapılarıyla değil; halk hikâyeleri, sözlü anlatılar, geleneksel el sanatları, müzik ve ritüeller gibi somut olmayan değerleriyle de güçlü bir potansiyel taşımaktadır. Bu miras, çağdaş tasarım araçlarıyla yorumlandığında, kente özgü turizm deneyimlerinin yaratılmasına olanak sağlayacağı düşünülmektedir. Bu makalede atölye çalışması aracılığıyla araştırılan ve önerilen tasarım yaklaşımıyla Erzurum'un geleneksel yaşam pratiklerinin kentsel mekâna yayılan, katılımcı ve deneyim odaklı müdahalelere dönüştürülmesi hedeflenmektedir.

Tablo 2: Kültürel Mirasın Sınıflandırılması, (Aslan ve Ardemagni, 2006)

KÜLTÜREL MİRAS		
Somut Kültürel Miras		*Somut Olmayan Kültürel Miras*
Taşınmaz Kültürel Miras	*Taşınır Kültürel Miras*	Müzik
Mimari Eserler	Resimler	Halk Dansları
Anıtlar	Heykeller	Tiyatro
Arkeolojik Sitler	Kütüphane Eserleri	Edebiyat
Tarihi Merkezler	Arşivler	Sözlü Gelenekler
Bina Grupları	Takılar ve Süs Eşyaları	Törenler, Şölenler
Kültürel Manzaralar	Eski Paralar	Gelenekler-Görenekler
Tarihi Park-Bahçeler	Günlük Eşyalar	El Sanatları Geleneği
Kanallar, Köprüler	Müzik Aletleri	Geleneksel Oyunlar vb.
Yel Değirmenleri vb.	Fotoğraflar vb.	

Günümüzde Erzurum kent merkezindeki turizm deneyimi büyük oranda Kale, Ulu Cami, Çifte Minareli Medrese, Yakutiye Medresesi ve Üç Kümbetler'in ziyaret edilmesini; cağ kebap ve kadayıf dolması yenilmesini ve Taş Han'dan Oltu taşı tesbih veya takı alışverişini kapsamaktadır. Bu gezi rotasında somut kültürel mirasa büyük zaman ayırılmakta, yerel mutfak ve el sanatları sadece birer öğe ile temsil edilmektedir. Atölyede ise daha kapsayıcı biçimde başka hangi deneyimlerin sunulabileceği araştırılması hedeflenmiştir.

"Diyaloglar / Deneyimler / Yansımalar: 2025 Turizm Başkenti Erzurum İçin Anlatılar" Atölye Çalışması *Diyalog, Deneyim ve Yansıma* alt temaları ile Erzurum'u yalnızca fiziksel bir destinasyon değil, aynı zamanda yaşayan bir anlatı alanı olarak okumaya teşvik etmeyi problem edinmiştir, (Durmuş Öztürk, 2025). Bu çalışma kapsamında ise üç atölye alt teması arasından "Diyalog ve Deneyim" temaları seçilmiştir. Çalışma kapsamında kullanılan malzemeler: Erzurum Kent Merkezi'ni gösteren harita ve görüntüler, eskiz kâğıtları, eskiz defterleri, Erzurum kültürüne ait öğelere dair araştırma sonuçları: Erzurum'da Müzik, Erzurum'da Halk Dansları, Erzurum'da Geleneksel Yemekler vb. gibi konularda makaleler, tezler, kitaplar ve kaynak kişilerle görüşmeler içermiştir.

Anlatılan atölyeye Atatürk Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde eğitimine devam eden Asuman Küçük, Elif Soylu, Fatmanur Güneş, Mahinur Köseoğlu, Merve Ay, Mohamad Yahia Tarabishi ve Zilan Demir katılmıştır. Öğrenciler Mimarlık, İç Mimarlık ile Şehir ve Bölge Planlama bölümlerinden gelseler de büyük oranda birinci sınıf öğrencileridir.

22-25 Mayıs 2025 tarihlerinde gerçekleştirilen atölye programı kapsamında:

- 22 Mayıs Perşembe günü öğrenciler, Erzurum tarihi ve kültürü üzerine uzman araştırmacıların sunumlarını dinlemişlerdir. Ardından Erzurum tarihi kent merkezine yapılan ziyarette, grup yürütücüsü tarafından tanıtıcı bilgilendirmeler gerçekleştirilmiştir.

- 23 Mayıs Cuma günü ise yürütücü tarafından Kültür ve Somut Olmayan Kültürel Miras konulu bir sunum yapılmıştır. Bu sunumun ardından öğrencilerle, Erzurum'un somut olmayan kültürel mirasının araştırılması ve listelenmesi amacıyla bir toplantı düzenlenmiştir. Toplantıda kültürel unsurlar alt başlıklara ayrılmış, her öğrenci kendi seçtiği alan üzerine okumalar yapmış ve kaynak kişilerle görüşmeler gerçekleştirmiştir.

- 24 Mayıs Cumartesi günü öğrenciler, araştırmalarında elde ettikleri verilerin turistlere nasıl aktarılabileceğine yönelik bir beyin fırtınası yapmışlardır. Çalışma sonucunda seçilen yedi alt başlıktan beşine ilişkin deneyimlerin sunulabileceği kararlaştırılmış ve bu beş başlık üzerinden farklı tasarım önerileri geliştirilmesi planlanmıştır. Her öğrenci bir konu seçerek eskiz çalışmaları yapmış, fikirler geliştirilmiş ve turistlerin sıklıkla ziyaret ettiği tarihi kent merkezindeki çeşitli kentsel nişlere yedi adet fikir konumlandırılmıştır. Sürecin sonunda tasarım önerileri, alan fotoğrafları üzerine yapılan çizimlerle somutlaştırılmıştır.

- 25 Mayıs Pazar günü öğrenciler, hazırladıkları çizimleri panolara asarak ve topladıkları bilgileri PowerPoint sunumu aracılığıyla jüri ve diğer katılımcı öğrencilere aktarmışlardır. Atölye, öğrencilerin sertifikalarını almalarıyla tamamlanmıştır. Atölyede izlenen yöntem aşağıda listelenmiştir:

1.Seminer dizisine katılım

2.Erzurum Tarihi Kent Merkezi gezisi ve alanın fotoğraflanması

3.Somut Olmayan Kültürel Miras kavramıyla tanışma

4.Erzurum kültürünün genel hatlarıyla araştırılması

5.Erzurum kültürünün alt öğelerinin incelenmesi

6.Somut Olmayan Kültürel Miras kapsamında hangi kültürel öğelerin turizm deneyimlerine dönüştürülebileceğinin tartışılması

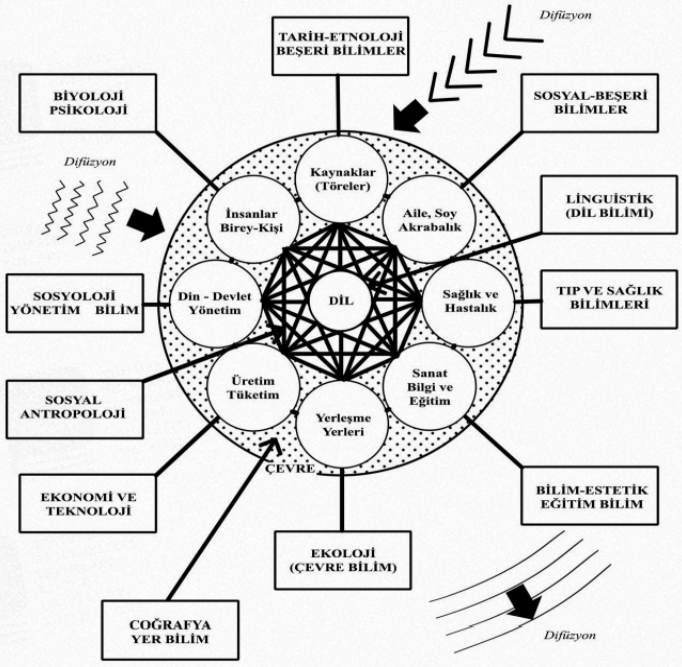
7.Belirlenen kültürel öğelerin turizm deneyimlerine dönüştürülmesine yönelik tasarım önerilerinin geliştirilmesi

8.Geliştirilen tasarım önerilerinin kent merkezinde gözlemlenen kentsel boşluklar ve nişlerle eşleştirilerek konumlandırılması

9.Tasarım önerilerinin kent nişleri üzerinde temsili olarak sunulması

Kültür ve Erzurum Kültürü

Kültür kavramı için yapılmış en az 164 farklı tanım bulunmaktadır. Bunlar arasında en çok atıf alan tanımlardan biri Marx'a aittir: Kültür, doğanın yarattıklarına karşılık, insanoğlunun yarattığı her şeydir. Bozkurt Güvenç ise kültürü şu şekilde açıklar: "Aslında canlı ve cansız doğa dışında, insan elinin ve çabasının ürünü olan her şey kültürel bir anlam ve değer taşır. Bu açıdan alındığında yazılı-basılı, sözlü-sazlı, iyi-kötü, güzel-çirkin, doğru-yanlış her şey, kültürel bir öğe ve simge olarak incelenebilir". Dolayısıyla kültür; bireyin içinde yaşadığı toplumla karşılıklı etkileşimi sonucu, eğitim gibi çeşitli yollarla edindiği, doğada var olanın dışında kendisinin ürettiği ve sonraki kuşaklara aktardığı tüm unsurları kapsar. Ancak bu her şeyin insan yaşamına dair bütün verileri içermesi, kültürü incelemeyi ve sistematize etmeyi oldukça güç hale getirmektedir. Bu nedenle aşağıda Bozkurt Güvenç tarafından geliştirilmiş olan şema sunulmaktadır (Güvenç, 2003 ve Köseoğlu, 2013).

Fotoğraf 1. Bozkurt Güvenç'e Göre Kültürün Alt Öğeleri, (Güvenç, 2003)

Çalışma sürecinde bu alt başlıklardan yedisi, araştırılmak ve turizm deneyimlerine dönüştürülmek üzere öğrenciler tarafından belirlenmiş ve seçilmiştir. Seçilen başlıklar öğrencilerin kendi tercihleriyle paylaşılmıştır. Atölye yürütücüsü tarafından sunulan yazılı kaynakların yanı sıra, yazılı olmayan kaynaklardan da yararlanılarak bu başlıklar araştırılmıştır. Süreçte grupta yer alan iki Erzurumlu öğrenci hem kendi deneyimlerini aktarmış hem de Erzurumlu sınıf arkadaşları ve akrabalarıyla görüşmeler gerçekleştirerek her başlık için ek veriler derlemiştir. Bu başlıklar ve ulaşılan bilgiler sonraki bölümde sunulmaktadır.

Erzurum'da Kaynaklar, Töreler ve Gelenekler

Erzurum'un geleneksel kültüründe giyim-kuşam önemli bir yer tutar. Kadınlar genellikle üç etek ve bindallı (entari) giyerken, erkekler beyaz keçe külah, sarık ve yakası açık siyah kazak tercih ederler. Erzurum'un simgelerinden biri olan Oltu taşı siyah renktedir. Siyahın yanı sıra, Oltu taşından ve farklı malzemelerle birlikte koyu kahverengi, sarı ve yeşil renklerde tespihler yapılmaktadır.

Spor alanında cirit, bölgenin en köklü geleneksel oyunlarından biridir. Ulaşımda geçmişte kızak, at arabası ve kış sporları arasında kayak önemli araçlar olarak kullanılmıştır. Erzurum kültüründe çay içme alışkanlığı da farklıdır; özellikle kıtlama şekeri ve limonla içilen çay yaygındır. Ayrıca tarla işlerinde imece usulü çalışma, yardımlaşma kültürünün önemli bir göstergesidir.

Halk inanışlarında dikkate değer öğeler vardır. Örneğin "Erzurum'a gelip yedi kere buzda kayarak düşen kişinin Erzurumlu biri ile evleneceğine" inanılır. Kış günlerinde ise "erzak günü" düzenlenir; komşular bir araya gelerek ihtiyacı olanlara erzak verirler. Taziye kültüründe, yas tutan aileler yemek yapmaz; üç gün boyunca ocak açılmaz, çay bile demlenmez. Bu süre zarfında komşular aileye yemek getirip onlara bakar, erkekler ise bir süre sakal tıraşı olmaz.

Çocuk ve gençlik oyunları arasında da "Aşık Enekesi" önemli bir yere sahiptir. Bu oyun, kemiklerle oynanan geleneksel bir çocuk oyunudur ve Erzurum'un kültürel mirasının canlı bir parçasıdır. Aşık Enekesi, esasen birçok kıtada oynanan "beş taş" oyununun Erzurum'a özgü bir versiyonu olarak yorumlanabilir. Genellikle beş adet küçük taşla oynanan bu oyunun bazı yörelerde yedi taş, bazen de kese gibi farklı sayı veya malzemelerle oynandığı bilinmektedir. Örneğin, Orta Asya'da hayvancılığın yaygın olması nedeniyle bu oyunda küçükbaş hayvanların omurgalarından elde edilen aşık isimli kemik parçaları—yani "*knucklebones*"—kullanılmaktadır. Kore'de geleneksel olarak "*gonggi*" veya "*five stones*" adıyla bilinen bu oyun, küçük taşlar kullanılarak oynanır. Oyun, incelik, el-göz koordinasyonu ve zamanlamayı test eden beş aşamalı bir yapıya sahiptir. Hindistan'da oyuna farklı adlar verilir: Tamil Nadu ve Kerala'da "*gutte*" veya "*kallu*", Kashmir'de "*trup*", Orta Madhya Pradesh'te "*chapeta*" adıyla bilinir. Güneydoğu Asya'da özellikle Singapur, Malezya, Brunei gibi ülkelerde de benzer bir oyun yaygındır; bu oyunda oyuncular genellikle bezden yapılma küçük keseleri fasulye veya pirinçle doldurarak oyunu keselerle oynarlar. Latin Amerika'da da popüler olan bu oyuna, Arjantin'de "*payanca*" veya "*payana*", Brezilya'da "*Cinco Marias*" ve diğer çeşitli adlarla rastlanır. Türkiye'de özellikle Doğu Anadolu'da "beş taş" adıyla bilinirken, Balkanlar'da bu oyuna "*piljke*" adı verilmiştir, (Wikipedia contributors, 2025 ve Mamalisa.com, 2018).

Erzurum'da Aile ve Akrabalık

Erzurum'da gelenekler başlığıyla birlikte düşünülmesi gereken bir diğer unsur aile ve akrabalık ilişkileridir. Bu alandaki geleneksel bilgiler, aile olmanın ilk adımı olan düğünlerle başlar.

Düğünler: Kız isteme geleneğinde talipler mendil getirir. Gelin, kabul etmek istediği teklife ait mendili düğümleyip babasına iletir. Böylelikle evleneceği kişiyi kendisi seçmiş olur. Çeyiz hazırlığında hamam takımı, gümüş hamam tası, peştamal, damada bohça ve hamamlık götürülür. Gelin ve damat için keçeden yelek, süveter ve patik hazırlanır. Ayrıca karşılıklı olarak iki sülaleye kıyafet hediye edilir. "Pırtı biçme" geleneğinde damat tarafı, gelinin annesine 100–150 kilo yün verir; bu yün yatak döşek olarak hazırlanıp gelinin çeyizine eklenir. Erzurum

Burması, Erzurum Hasırı ve fantezi takılar önemli çeyiz parçalarıdır. Pirinç karyola ise damadın anne babası tarafından alınır. Kına gecesi için kına çerezi hazırlanır, gelin çeyizine danteller hazırlar. Nişanlılık süresinde, kurban bayramlarında damat geline süslü ve altınlı koç hediye eder, bu et akşam cağ kebabında pişirilir. Böylelikle nişanlılık süresi uzun tutulmadan evlenilmesi amaçlanır.

Gelin çıkarma: Damadın ailesi gelini düğüne götürülmek üzere almaya gelindiğinde gelinin evden çıkmasını zorlaştırmak adına gelin sandığına oturma, kapıyı açmadan önce para isteme gibi gelenekler yaygındır. Gelin evden çıkarken gelinin üzerine bayrak veya ehram serme, bereket ve bolluk için elma (bölünmüş ve küçük parçalara ayırılmış), şeker, kuruyemiş, para atma ve güvercin uçurma gibi gelenekler vardır. Gelinin beline kırmızı kuşak üç kez bağlanıp çözülür, üçüncü seferde kalıcı olarak bağlanır. Damat uğurlanırken sırtına vurulur. Düğün sırasında kadınlar için kına gecesi düzenlenirken erkekler için aynı gün "kısır gecesi" yapılır. Gelin evlenerek gittiği damadın evine geldiğinde attan inerken kapıda kurban kesilir ve akşam bu kurbandan cağ kebabı yapılarak düğüne katılanlara servis edilir.

Doğum: Topluluktaki en deneyimli kadın doğumu yönetir. Bebek üçüncü günde ballı ve tuzlu suyla yıkanır. Göbek bağı düştükten sonra göbek bağı yıkanıp kurulanarak saklanır. Maddi durumu iyi olan aileler göbek bağı düşünce ziyafet verir, durumları iyi değilse kurabiye ve meyve suyu dağıtılır.

Ad koyma: Çocuğa isim verme töreninde doğduğu gün sağ kulağına ezan okunur ve ismi üç kez söylenir; bunu ailedeki en yaşlı erkek yapar. Çocuklara genellikle anneanne, babaanne ve dedelerin isimleri verilir. Ayrıca iki isim koymak adettir; bunlardan biri bebeğinin kulağına fısıltıyla söylense de diğer insanlara ilan edilmez; çünkü inanışa göre büyü yapmak isteyen insanlar kişinin tam adını söylemelidir, dolayısıyla bebeğin ikinci adı bilinmezse ona büyü yapılamaz. Bu nedenle bebeğin ikinci ismi gizli tutulur.

Erzurum'da Hastalık, Sağlık, Beslenme ve Temizlenme

Erzurum mutfağı, zengin çeşitliliği ve yöreye özgü tatlarıyla öne çıkar. Bölgenin en bilinen lezzetlerinden biri olan cağ kebap, gelen misafirlere sunulan en önemli ikramdır. Bunun yanı sıra lor dolması, kadayıf dolması, Erzurum ketesi, hıngel (mantı), ayran aşı çorbası, kesme çorbası, civil peyniri ve göğermiş peynir sofralarda sıkça yer alır. Tatlılar arasında gliko (toppik), çullama, gavut, hasuta, Erzurum pastası; buğdayın kavrulması ile elde edilen gavurga ve serinletici özelliğiyle bilinen taş ayranı öne çıkar. Ayrıca İspir fasulyesi ve kaymağı da Erzurum'un markalaşmış ürünlerindendir.

Yöresel tatlar arasında hayvancılık ve tarımla ilgili özel lezzetler de vardır. Örneğin, ağoz, yeni doğum yapmış inek sütü üzerine bal dökülerek yoğurt gibi yenir. Gaysefe, kayısı veya dutun haşlanıp üzerine tereyağı ve ceviz eklenmesiyle hazırlanır. Bir diğer tatlı, karsambaç, kar üzerine pekmez dökülerek tüketilir. Gılik, kalın tandır ekmeği çeşidi iken; makarlama, Erzurum usulü makarna olarak bilinir. Siroz ise yuvarlanmış yufkanın tereyağı, ceviz ve küflü peynirle hazırlanmış halidir. Ayrıca bölgede çortutu pancarı ve pirpirim pancarı gibi yöresel sebzeler de yaygın olarak tüketilir.

Kahvaltılarda önemli bir yere sahip olan horis, un, tereyağı ve peynirle pişirilip peynir helvasına benzer bir tat sunar. Misafir sunumlarının da vazgeçilmezi olan gayfe, Türk kahvesi ile dibek kahvesinin karışımıdır.

Geleneksel yaşam sadece mutfakla sınırlı değildir. Halk hekimliği, bitkilerle yapılan tedavilere dayanır ve yüzyıllardır uygulanmaktadır. Çocuk bakımı da geleneksel yöntemlerle şekillenmiştir. Örneğin, günümüzdeki seri üretim bebek bezlerinin olmadığı dönemlerde höllük adı verilen yöntem uygulanırdı. Bunun için temiz toprak elenip ateşte kavrulur, daha sonra muşamba ile birlikte bebeğin altına serilirdi. Höllüğün sağlığa iyi geldiğine inanılırdı. Bu gelenek, Erzurum türkülerine dahi konu olmuş, "Eledim eledim höllük eledim" dizesiyle halk belleğinde yaşamaya devam etmiştir.

Temizlik kültüründe ise hamamlar önemli bir yere sahiptir. Hem beden temizliği hem de sosyal yaşamın merkezi olan hamamlar, Erzurum halkının günlük yaşamında vazgeçilmez mekânlardan biri olmuştur.

Erzurum'da Sanat, Bilgi ve Eğitim

Sanat, Bilgi ve Eğitim başlığında ilk olarak **El Sanatları**na değinilecektir.

Halı ve Kilim Dokumacılığı: Erzurum'da halı ve kilim dokumacılığı, özellikle kırsal kesimlerde uzun yıllardır sürdürülen bir gelenektir. Yün ipliklerin doğal kök boyalarla renklendirilmesiyle yapılan bu dokumalarda geometrik desenler, hayat ağacı ve koçboynuzu motifleri sıkça kullanılır. Oltu ilçesinde yapılan küçük kilimler, evlerin süslenmesinde ve gündelik yaşamda önemli bir yere sahiptir.

Oltu Taşı İşlemeciliği: Erzurum'un en bilinen yerel sanatlarından biri de Oltu taşı işlemeciliğidir. Yumuşak yapısı sayesinde kolayca şekillendirilebilen bu yarı değerli taş; tespih, yüzük, kolye ve çeşitli takıların yapımında kullanılır. Estetik ve manevi değeriyle Erzurum'un simgesi hâline gelen Oltu taşı, şehrin ulusal ve uluslararası tanınırlığını da artırmaktadır.

Bakırcılık ve Kalaycılık: Geleneksel mutfak kültürünün ayrılmaz bir parçası olan bakırcılık, Erzurum'da geçmişten günümüze ulaşan önemli el sanatlarındandır. El işçiliğiyle üretilen bakır kazanlar, tabaklar ve sürahiler hem gündelik kullanımda hem de hediyelik eşya olarak değerlidir. Bu eşyalar, kuşaktan kuşağa aktarılan ustalık bilgisinin birer somut mirasıdır.

Ahşap Oymacılığı ve Taş İşçiliği: Tarihi Erzurum evlerinde, camilerinde ve çeşmelerinde görülen detaylı ahşap işçiliği, kentin sanatsal birikiminin göstergesidir. Ayrıca Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait taş işçiliği örnekleri, Erzurum'un tarihi yapılarında önemli bir kültürel katman olarak karşımıza çıkar. Özellikle Erzurum Kalesi ve çevresindeki taş süslemeler, bu mirasın izlerini günümüze taşımaktadır.

Sanat, Bilgi ve Eğitim alanındaki ikinci konu ise **Yöresel Oyunlar ve Halk Danslarıdır**. Erzurum'daki geleneksel halk dansları içinde en bilinen halk oyunları barlardır. Erkek barları ve kadın barları olmak üzere iki grupta oynanır. Dadaş Barı, güç, cesaret ve kardeşliği simgeler; diz vurmalar, el çırpmalar ve ritmik figürlerle icra edilir. Ağır Bar, estetik ve ağırbaşlı hareketleriyle farklı bir duygusal atmosfer taşırken; Çiftetelli ve Üç Ayak kadınlar arasında daha çok tercih edilen oyunlardandır. Bar oyunları, davul-zurna eşliğinde sıra düzeninde oynanır ve yalnızca eğlence değil, aynı zamanda sosyal dayanışma ve kültürel aktarımın da bir aracıdır.

Sanat, Bilgi ve Eğitim alanındaki üçüncü başlık ise **Bilgi ve Eğitim** olarak belirlenmiştir. Erzurum, tarih boyunca bilim ve eğitim hayatına katkı sunan önemli kurumlara ev sahipliği yapmıştır. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden itibaren kurulan medreseler ve kütüphaneler, kentin kültürel kimliğinin gelişmesinde belirleyici olmuştur. Günümüzde ise Atatürk Üniversitesi, bölgenin en önemli eğitim kurumlarından biri olarak, Erzurum Tek

Üniversitesi ile bilimsel üretime devam etmektedir. Cumhuriyet dönemi kırsal eğitim hamleleri arasında yer alan Pulur Köy Enstitüsü, mimar Mualla Eyüboğlu Anhegger tarafından tasarlanmış ve modern eğitim anlayışının Erzurum'daki simgelerinden biridir. Bu kurum hem köy çocuklarının eğitiminde hem de bölgedeki sosyal dönüşümde önemli bir rol oynamıştır.

Sanat, Bilgi ve Eğitim alanındaki dördüncü ve son başlık ise **Türküler ve Kültürel Bellek** olarak belirlenmiştir. Erzurum'un türküleri, bölgenin toplumsal yaşamını, doğasını, geleneklerini ve gündelik hayatını yansıtan sözlü kültür mirasıdır. Türkülerde çoğu zaman iklim, peyzaj, kıyafet, taşınmaz kültürel miras ve sosyal ilişkiler bir arada yer bulur. Örneğin, "Hele Dadaş Hoş Musan" türküsünde geçen "Kıramadım buzini" dizesi, bölgenin sert iklimine ve peyzajına atıf içerirken; "Kale Kaleye Bakar" dizesi, Erzurum Kalesi'nin çift duvarlı yapısına ve kentin tarihi çekirdeğine değinerek somut kültürel miras öğesini hatırlatır. Yine "Narman Kazasında Bir Gelin Gördüm / Aklımı Fikrimi Hep Ona Verdim" türküsünde zubun (geleneksel kadın giysisi), sızık ve yaşmak gibi yöresel kıyafet unsurlarına yer verilerek, kültür ögeleri sözlü gelenek aracılığıyla geleceğe taşınır. Bu açıdan türkülerin yalnızca müzikal bir ifade değil, aynı zamanda Erzurum'un bütün kültürel mirasının bir "hafıza arşivi" olduğu söylenebilir, (Bayburtlu, 2016).

Erzurum'da Yerleşim Yerleri, Ekoloji ve Çevre Bilim

Erzurum, dağlarla çevrili yüksek rakımlı plato özelliğiyle sert kara iklimine sahip bir yerleşim alanıdır. Bu doğal koşullar hem geleneksel mimarinin hem de yaşam biçiminin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Taş malzemeden inşa edilen evler, düz çatılı ve genellikle tandırevli yapılardır; kırlangıç örtü ya da yöredeki adıyla "aşgana" özgün bir mimari öğe olarak öne çıkar. Soğuk iklim nedeniyle evlerin kapıları keçelerle örtülür, konut dokusu ise genellikle camilerin çevresinde ve meydanların etrafında kümelenmiştir. Kent yaşamında kıraathaneler sosyalleşmenin merkezi olup pişti, tavla, okey ve papil (iskambil) gibi oyunlar burada oynanır.

Erzurum'un çevreyle kurduğu ilişki geleneksel göç yolları, tarım ve hayvancılık faaliyetleriyle yakından bağlantılıdır. Karların erimesi, çiftçiler için tarlaya çıkma zamanının habercisi olur. Halkın doğa bilgisi yalnızca tarım takviminde değil, aynı zamanda bitki çeşitliliğinde de gözlemlenir: aşotu, çaşur, yemlik, iğde, koppuz, kartol, löbiye, kızambık, evelik, eşgın ve acıkızma yöre mutfağında ve şifa kültüründe önemli rol oynayan yerel bitkilerdir.

Halk meteorolojisi Erzurum'da doğa ile uyumlu yaşamın en dikkat çekici örneklerinden biridir. Mayıs'ın "başı, beşi ve on beşi", 21 Mayıs gecesi ortalamanın altında soğuklar, kırk ikindi yağmurları, cemreler ve mevsim geçişlerindeki gözlemlerle günlük hayat düzenlenir. Halk arasında "Berdelecüz" veya "Berdelegüz" adıyla bilinen 11–17 Mart arasındaki sert soğuk günler, yöresel deyimle "kocakarı soğukları" olarak tanımlanır. Bunun yanı sıra Hıdırellez, Kasım ve Hızır günleri ile Abrel Beşi (14–18 Nisan arası) tarım ve gündelik yaşam için önemli zaman işaretleridir.

Gökyüzü gözlemleri de halkın çevre bilgisi içinde yer alır. Erzurum'da "yıldızlı geceler ertesi gün havanın güzel olacağının işaretidir" inancı, halk astronomisinin ve doğayla kurulan ilişkinin bir yansımasıdır.

Erzurum'da Dil ve Edebiyat

Dil ve edebiyat başlığı kapsamında Erzurum'un kültürel zenginliğini yansıtan kaynaklar taranmış, Erzurum Sözlüğü, masallar, destanlar ve fıkralar incelenmiştir. Erzurum'a özgü

sözcükler derlenerek alfabetik sıraya göre küçük ölçekli bir sözlük oluşturulmuştur. Bu çalışma, yöresel dilin korunması ve yeni kuşaklara aktarılması açısından önemli bir adımdır. Aşağıda bazı Erzurum ağızlarına ait kelimeler ve anlamları yer almaktadır:

Anor: Onur, gurur.

Bibi: Hala; babanın kız kardeşi.

Can: Efendim? (Karşılık verme ifadesi).

Dadaş: Yiğit, mert ve güvenilir kişi.

Eşgın: Bilimsel adı 'Reun Ribes' olan, şifalı bir bitki.

Fırfırik / Fıffırik: Topaç.

Gıliko: Erzurum'a özgü bulgur köftesi.

Hozan Tilkisi: Sevilmeyen, hilekâr kişi için kullanılan tabir.

İttibitti: Çocukların oynadığı saklambaç oyunu.

Kaysefe: Kuru kayısıdan yapılan ekşi/tatlı bir yiyecek.

Lebbik / Leppik: Düz biçimli küçük taş.

Mire: Aşık oyununda, aşığın düz olan yüzeyi.

Nanca: Ne kadar?

Orta Tarlanın Tohumi: Ayrıcalıklı, torpilli kişi.

Ön Vermah: Şımartmak, öncülük tanımak.

Papel: Eski zamanlarda kutu kapaklarından yapılan kâğıtlarla oynanan çocuk oyunu.

Rapata: Lavaş ekmeği yapılırken hamuru tandıra yapıştırmaya yarayan örgülü araç.

Saçı / Saçi: Düğünlerde verilen hediye.

Şor: Tuzlu.

Tatari: Az pişmiş, sulu yemek. Örneğin az pişmiş sulu cağ kebap.

Üzgeh / Üzgek: Yüzmek, kulaç atmak.

Vığır vığır: Bol bol, gürültülü bir şekilde.

Yaşmah: Ağız ve burnu kapatan, işlemeli veya sade örtü.

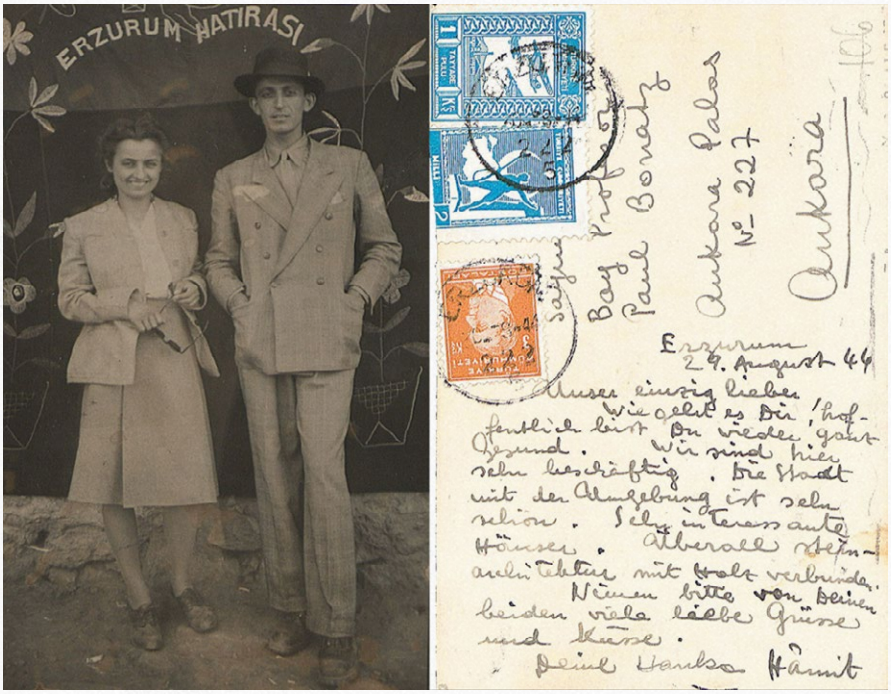
Zanka: İki atla çekilen kızak, (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2025)

Bu derleme, Erzurum'un sözlü kültürüne dair önemli ipuçları sunmakta; kelimeler aracılığıyla hem günlük yaşamın izlerini hem de yöresel mizah, yemek, oyun ve gelenekleri yansıtmaktadır.

Çalışmada ek olarak Erzurum'un dilsel zenginliği kadar edebi ve tarihi mirası da incelenmiştir. Edebiyatın temel unsurları arasında yer alan destanlar, kahramanlık hikâyeleri, kişisel anılar ve hatıralar aracılığıyla Erzurum'un tarihi belleği ve kültürel kimliği araştırılmıştır. Özellikle Nene Hatun, Kara Fatma gibi kahraman kadınların yaşam öyküleri, halkın direniş ve mücadele ruhunu ortaya koymaktadır. Nene Hatun, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sırasında Aziziye Tabyası'nda gösterdiği olağanüstü cesaretle Erzurum'un simgelerinden biri haline gelmiştir. Aziziye Destanı, bu kahramanlık mücadelesini edebi bir anlatımla gelecek nesillere taşımaktadır. Kurtuluş Savaşı dönemine ait anlatılar, Atatürk'ün düzenlediği Erzurum Kongresi ve halk kahramanı Kara Fatma gibi figürler, Erzurum'un milli mücadeledeki yerini ve

önemini gözler önüne sermektedir. Bu olaylara dair kişisel anılar ve hatıralar hem tarihi gerçeklikleri hem de dönemin insani duygularını edebiyat aracılığıyla günümüze aktarmaktadır.

Son olarak, toplumsal hikâyeler kadar kişisel anılar ve hatıraların da önemli bir yer tuttuğu vurgulanmıştır. Erzurum'a dair bireysel izler taşıyan unsurlar arasında, geçmişte yaygın olan kartpostal gönderme ve "Erzurum Hatırası" yazılı bir duvar önünde fotoğraf çektirme geleneği de yer almaktadır. Özellikle bayram, seferberlik, askerlik veya gurbet gibi dönemlerde Erzurum'dan başka şehirlere gönderilen mektuplar ve kartpostallar hem kişisel bağların korunmasını sağlamış hem de dönemin sosyal yaşamına dair ipuçları sunmuştur. "Erzurum Hatırası" ifadesiyle çekilen hatıra fotoğrafları ise şehre dair bir ziyaretin, bir anının görsel belgesi olarak öne çıkmıştır. Bu tür uygulamalar, bireylerin duygularını, yerle olan bağlarını ve yaşadıkları zamanı kayıt altına almalarının geleneksel yollarından biri olmuştur.

Fotoğraf 2. Harika ve Kemali Söylemezoğlu'nun Erzurum'dan Paul Bonatz'a Gönderdikleri Erzurum Hatırası Fotoğrafı, 1944

Erzurum'da Üretim ve Tüketim

Erzurum'da üretim-tüketim ilişkileri, kentin hem ekonomik hem de toplumsal yapısını şekillendiren önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Bu bağlamda öne çıkan başlıca üretim alanları arasında hayvancılık, Şeker Fabrikası, Aşkale Beton Fabrikası, Et ve Süt Kurumu (Kombina) ve Oltu Taşı Madenciliği bulunmaktadır. Bu alanlar hem yerel istihdamı desteklemiş hem de Erzurum'un ekonomik canlılığına katkı sağlamıştır.

Tüketim alanları ise daha çok geleneksel ticaretin sürdürüldüğü çarşılar ve mağazalar etrafında şekillenmiştir. Taş Mağazalar ve tarihi çarşılar, şehrin ticaret hayatının merkezinde yer alır. Bunlar arasında Gürcü Kapı, Tebriz Kapı, Erzincan Kapı, Yeni Kapı, Mahallebaşı, Gölbaşı, At Meydanı, Mal Meydanı ve Bat Pazarı gibi önemli ticaret noktaları öne çıkar. Ayrıca, Belediye Mağazaları, Arapkirler Çarşısı, Süleyman Bahçesi, Hacılar Hanı ve Aziziye Mağazaları,

Erzurum'da geleneksel alışveriş kültürünün yaşatıldığı başlıca mekânlardandır, (Küçükuğurlu, 2018).

Erzurum Kültürü ve Somut Olmayan Kültürel Mirasından Yola Çıkarak Tasarım ve Deneyim Önerileri

Atölyenin bir sonraki aşamasında araştırmalarını tamamlayan öğrenciler bu yedi başlıktan hangilerinin turizm deneyimlerine dönüştürülebileceği ile ilgili beyin fırtınası gerçekleştirmişlerdir.

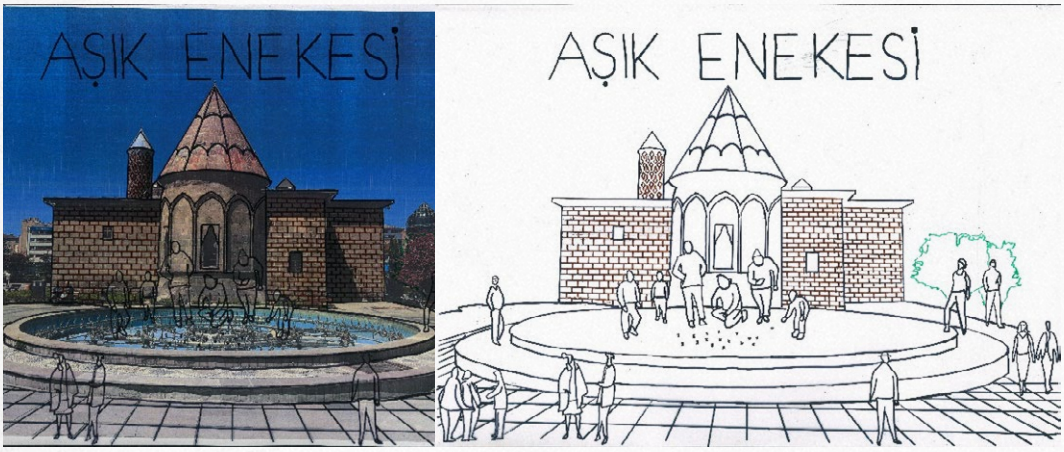
Fotoğraf 3. Somut Olmayan Kültürel Mirasın Turizme Kazandırılması İçin Seçilen Başlıklar

Öncelikle belirlenen kültür öğelerinin turizm deneyimlerine dönüştürülmesi amacıyla çeşitli tasarım önerileri geliştirilmiştir. Her öğrenci tarafından pek çok eskiz yapılmıştır, çizerek düşünme egzersizleri sonrasında öneriler grupla ve yürütücüyle paylaşılmıştır. Gruptan alınan geri dönüşlerle öneriler seçimlere dönüşmüştür. Bu öneriler, kentin kültürel kimliğini yansıtan ögeleri ziyaretçilere deneyimletmeyi ve tanıtmayı hedeflemektedir. Ardından geliştirilen bu tasarım fikirleri, kent merkezinde fark edilen kentsel boşluklar ve niş alanlarla eşleştirilmiş, bu önerilerin nerelerde konumlandırılabileceği tartışılmıştır. Son olarak tasarım önerileri, bu kent nişlerinde temsili olarak sunulmuş hem fiziksel yerleşimleri hem de kavramsal bağlamlarıyla ortaya konmuştur. Öğrenci grubunun neredeyse tamamen birinci sınıf öğrencilerinden oluşması nedeniyle bilgisayar kullanılmamış, bütün öneriler elle çizilmiştir.

Öne çıkan tasarımlar arasında geleneksel halk anlatılarını yaşatmayı amaçlayan Aşık Enekesi Oyun Alanı, sadece cağ kebap ve kadayıf dolma ile sınırlı kalmayan, Lor Dolması, Erzurum Pastası ve Gavurga gibi yöresel tatların sunulabileceği Yöresel Mutfak önerisi yer almaktadır. Ayrıca, Erzurum Türküleri eşliğinde müzik yayını yapılabilen ve ziyaretçilere Bar oyunu öğretmeyi amaçlayan Müzik-Dans Alanı, kültürel aktarımın interaktif bir biçimde yapılabileceği önemli bir örnek olmuştur.

Kente özgü detayları yansıtan kırlangıç örtü formunda kent mobilyaları, Erzurum ağzına ait kelimelerin sergilendiği çekmeceli sözlük ünitesi ve ziyaretçilerin hatıra biriktirebileceği "Erzurum Hatırası" fotoğraf çekim alanı gibi öneriler hem işlevsel hem de anlamlı müdahaleler olarak öne çıkmıştır. Ayrıca, Erzurum'un kahraman kadın figürü Nene Hatun'a ithafen tasarlanan duvar grafitisi, kentsel belleğe görsel bir katkı sunma amacı taşımaktadır.

Çalışmada tasarlanan ilk öğe, Kaynaklar ve Gelenekler başlığı altında Aşık Enekesi Oyun Alanını önermektedir. Kentte ve tasarım pratiğinde her zaman temel fizyolojik ihtiyaçların karşılanması amaçlanırken, dinlenme, eğlenme ve sosyalleşme alanlarının ihmal edildiği düşüncesinden yola çıkmıştır. Bu öneri için Yakutiye Medresesi arkasında yer alan ve kullanılmayan havuzun dönüştürülmesi fikri geliştirilmiştir.

Fotoğraf 4. Yakutiye Medresesi Arkasında Aşık Enekesi Oyun Alanı

İkinci olarak Sağlık ve Beslenme başlığı altında Erzurum'u ziyaret eden turistlerin kentte yüzlerce adet bulunan cağ kebap restoranlarını ziyaretin ve tatlı olarak kadayıf dolma sunulmasının zorunlu kılınmasına yönelik bir alternatif önerilmektedir. Öğrenciler yaptıkları toplantıda, cağ kebap restoranlarının vegan ve vejetaryen beslenme önerileri sunmamalarını eleştirmişlerdir. Benzer şekilde kadayıf dolması yerine daha sağlıklı ve meyve bazlı tatlıların sunulabileceği düşünülmüştür. Ayrıca kısıtlı bütçeyle veya kısa zamanda ayaküzeri hızlıca atıştırmalıklara erişilmesi de önemsenmiştir. Bu nedenle Yakutiye Medresesi yanında bulunan ve aktif olarak kullanılmayan lostra bölmelerinin yeniden işlevlendirilmesi fikri geliştirilmiştir. Turistlere yöresel mutfakta cağ kebap ve kadayıf dolma dışında öneriler: Lor Dolması, Erzurum Pastası, Gavurga gibi sağlıklı vegan ve vejetaryen tercihler sunulabileceği sonucuna varılmıştır.

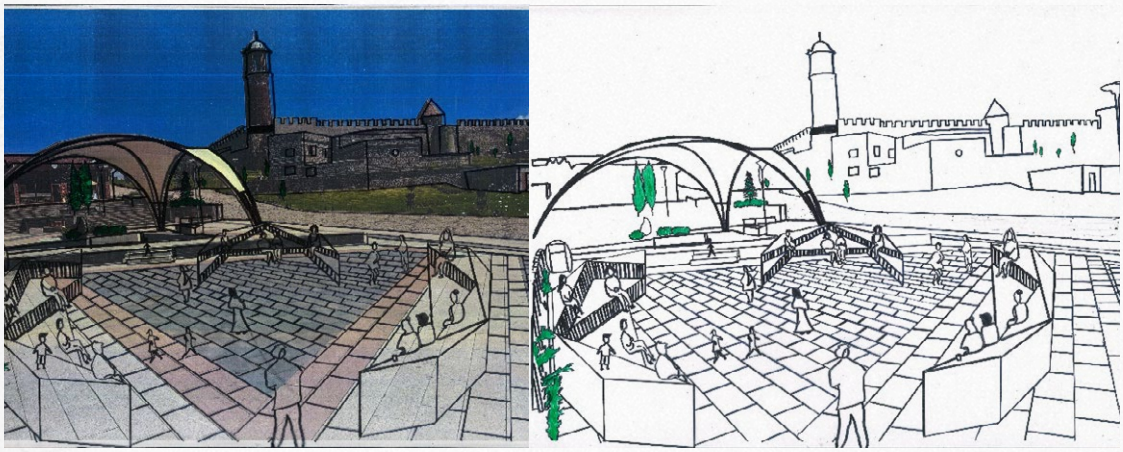
Fotoğraf 5. Yakutiye Medresesi Yanında Lor Dolması, Erzurum Pastası, Gavurga Satış Alanları

Üçüncü öneri, kentlilerin ve turistlerin eğlenme ihtiyacı üzerine düşünülerek geliştirilmiştir. Sanat ve Eğitim başlığı altında, Erzurum türküleriyle müzik yayını yapabilen bir dans pisti tasarlanmış ve alana Erzurum Bar'ı oynamayı öğreten bir ünite yerleştirilmiştir. Böylelikle Kale bölgesinde bir Müzik-Dans Alanı kurgulanmıştır. Böylelikle geleneksel danslar sadece düğünlerin değil günlük hayatın bir parçası haline gelebilecektir.

Fotoğraf 6. Kale Bölgesinde Müzik-Dans Alanı

Dördüncü öneri ise, Yerleşim, Ekoloji, Çevre Bilim başlığı altında tarihi kent merkezinde yeterince dinlenme alanı bulunmaması, çay içmek için erkekler kıraathanelere ve kahvehanelere giderken kadınlar ve çocukları kapsayan bir mekân bulunmaması eleştirisiyle şekillendirilmiştir. Bu nedenle herkesin açık alanda çay içebileceği ve dinlenebileceği kent donatıları tasarlanmıştır. Çay Erzurum kültürü için önemli olsa da açık alanda ve al götür biçiminde kentte çay servis edilmemektedir. Kullanılan kent donatıları için Geleneksel Erzurum Konutu'nun en önemli öğelerinden biri olan Kırlangıç Örtü model alınmıştır.

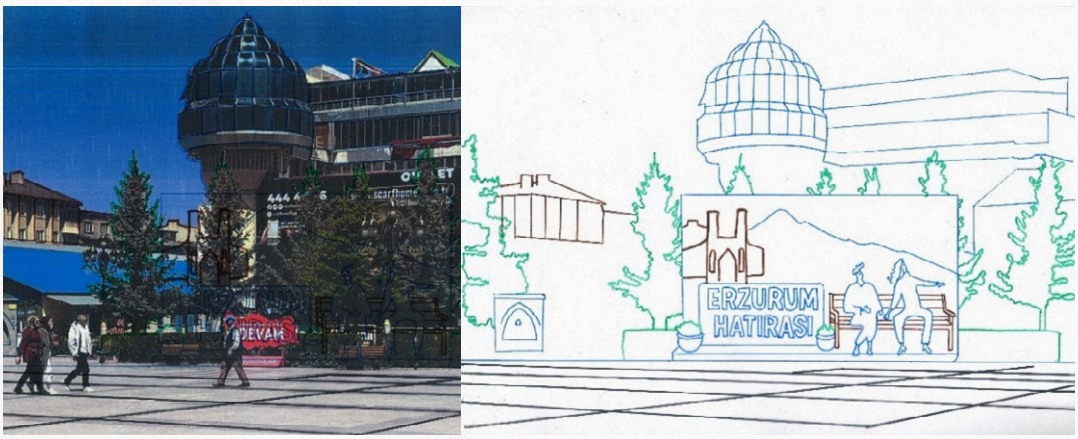

Fotoğraf 7. Kale Bölgesinde Kırlangıç Örtü Kent Mobilyası ve Çay İçme Alanı

Çalışma kapsamında geliştirilen diğer üç öneri ise "Dil ve Edebiyat" başlığı altında üretilmiştir. Bu öneriler; Erzurum ağzı, deyimleri ve çeşitli kelimeleri turistlere tanıtmayı amaçlayan "Erzurum Sözlüğü: Kelime Çekmeceleri", kişisel anıların üretilmesi ve paylaşılmasına olanak tanıyan "Erzurum Hatırası: Fotoğraf Çekme Alanı" ve Erzurum'un destan yazan kahramanı Nene Hatun'u öne çıkaran "Nene Hatun Grafitisi" projelerinden oluşmaktadır.

Fotoğraf 8. Kalenin Karşısında Erzurum Sözlüğü Kelime Çekmeceleri

Fotoğraf 9. Yakutiye Medresesi Önündeki Meydanda 'Erzurum Hatırası' Fotoğraf Çekme Alanı

Önerilerden Kelime Çekmeceleri ve Nene Hatun Grafitisi Kale'nin karşısında; Hatıra Fotoğrafı Çekme Alanı ise Yakutiye Medresesi önünde yer alan meydanda konumlandırılmıştır. Nene Hatun'un elinde bıçak bulunan genç ve savaşçı bir figür olarak grafiti şeklinde önerilmesi sosyo-kültürel bağlam açısından tartışmalı görülebilir. Bununla birlikte, bu önerinin 18 yaşındaki öğrencilerle yürütülen kısa süreli bir atölye çalışması kapsamında ortaya çıktığı; doğrudan uygulanabilir bir kentsel müdahaleden ziyade, genç katılımcıların tarihsel bir kadın figürünü güncel görsel diller ve semboller aracılığıyla yeniden yorumlama çabasını yansıttığı göz önünde bulundurulmalıdır. Nene Hatun'un kahramanlık öyküsünün yeni kuşaklara aktarılması, kültürel sürdürülebilirlik açısından tekil temsil biçimlerinin ötesinde bir önem taşımaktadır. Erzurum kentinde Nene Hatun'un hikâyesinin kamusal alanda görünürlüğünün son derece sınırlı olması, öğrencilerin bu tarihsel figürü güncel görsel diller aracılığıyla yeniden düşünme ve görünür kılma isteğini tetiklemiştir. Bu bağlamda öneri, belirli biçimsel detaylardan ziyade, genç kuşakların yerel tarih ve kolektif hafıza ile kurdukları ilişkiyi anlamaya yönelik bir ifade denemesi olarak değerlendirilmelidir.

Fotoğraf 10. Nene Hatun Grafitisi

Bu tasarımlar, kültürel değerlerin sadece korunmakla kalmayıp, güncel ihtiyaçlara cevap verecek şekilde deneyimsel, etkileşimli ve yaratıcı yollarla yeniden üretilebileceğini göstermiştir. Atölye süreci, katılımcıların yerel kültürü tanıması ve tasarım yoluyla buna katkı sunma becerilerini geliştirmesi açısından son derece verimli geçmiştir. Elde edilen sonuçlar, Erzurum'un kültürel mirasının daha geniş kitlelere aktarılmasında tasarımın dönüştürücü gücünü bir kez daha ortaya koymuştur.

Sonuç

Atölye çalışması, öğrencilerin informal eğitim yoluyla Erzurum'un somut olmayan kültürel mirasını keşfetmelerine ve bu mirası yaratıcı tasarımlarla turizm deneyimlerine dönüştürmelerine imkân tanımıştır. Kısa süreli ancak yoğun bir etkileşimle geçen atölyede katılımcılar, Erzurum'un kültürel dokusunu yansıtan özgün mekânsal öneriler geliştirmiştir.

Geleneksel turizm yaklaşımları çoğunlukla somut kültürel miras unsurlarını —tarihi yapılar, anıtlar, fiziksel mekânlar— öne çıkarırken; bu çalışma, somut olmayan kültürel mirasın da aynı derecede değerli, aktarılması gereken bir kültürel katman olduğunu vurgulamaktadır.

Halk oyunları, müzik, sözlü anlatılar, yöresel mutfak, gündelik yaşam pratikleri gibi unsurlar; bir kentin ruhunu ve kimliğini oluşturan temel taşlardır. Bu bağlamda, Erzurum'un zengin ve çok katmanlı kültürel yapısı, yalnızca izlenen değil; katılım sağlanabilen, deneyimlenebilen ve etkileşim kurulabilen bir turizm anlayışıyla ele alınmalıdır. Bu anlayış, kültürel mirası daha kapsayıcı, yaşayan ve dönüştürülebilir bir yapıya kavuşturur.

Atölye sürecinde öğrencilerin bu mirası informal yöntemlerle, deneyimleyerek öğrenmeleri; bilgiyi sadece edinmekle kalmayıp, onu yorumlama ve yeniden üretme becerilerini de geliştirmelerini sağlamıştır. Sözlü kültür, yöresel mutfak, geleneksel oyunlar ve yerel söylem biçimleri, öğrenciler için hem araştırma nesnesi hem de yaratıcı üretim alanı hâline gelmiştir. Bu tür yaklaşımlar, yalnızca kültürel mirasın turizme kazandırılması değil; aynı zamanda genç kuşakların kendi kültürleriyle bağ kurması, onu sahiplenmesi ve yeniden üretmesi açısından da son derece değerlidir. Dolayısıyla, kültürel mirasın korunması ve yaşatılmasında, somut olmayan kültürel öğelerin görünür kılındığı, katılımcı ve yaratıcı süreçlerin teşvik edildiği yaklaşımlar büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

Aslan, Z., & Ardemagni, M. (2006). *Introducing young people to the protection of heritage sites and historic cities: A practical guide for school teachers in the Arab region* (2nd ed.). ICCROM. https://www.iccrom.org/sites/default/files/2017-12/iccrom_09_manualschoolteachers_en.pdf

Bayburtlu, A. S. (2016). Erzurum Yöresi Müziklerinin Kültürel Özelliği. Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2(2), 262-278.

Durmuş Öztürk, S. (2025). Diyaloglar / Deneyimler / Yansımalar: 2025 Turizm Başkenti Erzurum İçin Anlatılar atölye çalışması çağrı metni.

Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2025). *Erzurum ağzı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. Derleme ve yorum: Cemal Almaz & Şahin Torun. https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-273919/erzurum-agzi.html

Güvenç, B. (2003). İnsan ve kültür (10. bs.). Remzi Kitabevi.

Köseoğlu, Ş. (2013). *Kültür, mekân ve sinema: Yeşim Ustaoğlu filmleri* [Yüksek lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı]. Trabzon.

Küçükuğurlu, M. (2018). *Erzurum çarşı pazar: Eski Erzurum çarşıları ve üretim mekânları*. Çizgi Kitabevi.

Mamalisa.com. (2018, January 12). *The Game of Five Stones or Knucklebones around the World.* https://www.mamalisa.com/blog/the-game-of-five-stones-or-knucklebones-around-the-world/

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2025). Somut olmayan kültürel miras. Türkiye Kültür Portalı. https://www.kulturportali.gov.tr/portal/somutolmayankulturelmiras

UNESCO Türkiye Milli Komisyonu. (2022). *UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listeleri*. https://www.unesco.org.tr/Pages/126/123/UNESCO-Somut-Olmayan-K%C3%BClt%C3%BCrel-Miras-Listeleri

Wikipedia contributors. (2025). *Knucklebones, Gonggi, Cinco-marias, Piljke maddeleri.https://www.wikipedia.org/*

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

BÖLÜM IV

GEÇMİŞTEN GELECEĞE ERZURUM TİCARET MİRASI: HANLARIN ÇOK YÖNLÜ DEĞERLENDİRİLMESİ

Doğuşcan ÖZTAŞ

Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Erzurum

doguscan.oztas@atauni.edu.tr

Özet

Tarihsel olarak birçok farklı uygarlığa ev sahipliği yapan Erzurum, kuruluş amacı itibariyle askeri-idari bir merkez olma özelliği göstermiş ve önemli güzergahların kesişim noktası olması sebebiyle ticaret kenti kimliği edinmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti döneminde yaşayan, üreten ve korunaklı bir merkez haline gelen Erzurum, hem çeşitli zanaatlar ve ahilik kültürü gibi somut olmayan kültürel miras değerlerini hem de bedesten, han gibi ticari kimliğini pekiştiren kültür varlıklarını barındıran zengin bir mirasa sahiptir. Tarihi çarşısı ve geleneksel ticaret bölgesi, fiziksel yapısının yanı sıra taşıdığı -ancak örtük biçimde var olan- sosyal değerler (gündelik yaşantı içindeki konumu, topluluk-miras etkileşimi, anı değeri, kolektif bellekteki biçimlenişi vb.) bağlamında da incelenmesi gereken bir örüntü oluşturmaktadır.

Atölye çalışması kapsamında; Erzurum kenti geleneksel ticaret bölgesi içerisinde yer alan tarihi hanlar (Rüstem Paşa Bedesteni, Gümrük Han, Cennetzade Hanı, Hacılar Hanı, Kömesli Han ve Kamburoğlu Han), sahip olduğu fiziksel, ekonomik ve sosyal değerler üzerinden ele alınmıştır. Atölye kapsamında gerçekleştirilen saha çalışmaları ve yerel halkla yapılan görüşmeler kapsamında bu hanların geçmişle olan bağları, gündelik yaşamdaki yerleri ve toplumsal bellekteki anlamları derinlemesine incelenmiştir. Bu sayede hanların sadece mal ve yaya akışının sağlandığı noktalar değil, aynı zamanda kültürel etkileşim ve toplumsal bütünleşme alanları olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Erzurum, Bilişsel Harita, Toplum Temelli Koruma, Geleneksel Ticaret Bölgesi, Han.

Giriş

Anadolu kentlerinin tarihi dokusunda, ekonomik ve sosyal yaşamın kalbi olan geleneksel ticaret bölgeleri, yüzlerce yıllık birikimin ürünüdür. Bu bölgeler, sadece ticari faaliyetlerin yürütüldüğü mekanlar olmanın ötesinde, aynı zamanda kültürel etkileşimin, toplumsal hafızanın ve kentsel kimliğin de ana damarlarıdır. Geleneksel ticaret bölgelerinin en önemli mimari unsurlarından biri olan hanlar, yüzyıllar boyunca ticaret yollarının kavşak noktalarında birer konaklama, depolama ve ticaret merkezi olarak hizmet vermiştir. Hanlar, bulundukları kentin ekonomik nabzını tutarken, aynı zamanda farklı coğrafyalardan gelen insanları bir araya getiren sosyal birer ağ merkezi haline gelmiştir. Ancak gerek ticari ağların ve üretim biçimlerinin dönüşümü gerek koruma pratiklerinin geleneksel ticaret bölgelerini atıllaştıracak biçimde araçsallaşması, bu tarihi yapıların işlevlerini ve kentsel hafızadaki yerlerinin sorgulanmasını gerektirmiştir.

Erzurum, tarihi boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış, hem askeri ve idari bir merkez hem de önemli ticaret yollarının kavşağında yer alması nedeniyle bir ticaret kenti

olmuştur. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde, kent canlı ve korunaklı bir merkeze dönüşmüştür. Erzurum'un zengin kültürel mirası, hem zanaatkarlık ve ahilik geleneği gibi somut olmayan değerleri hem de bedesten, han ve çarşı gibi ticari kimliğini pekiştiren yapıları içermektedir. Kentin geleneksel ticaret bölgesi, sadece fiziki yapısıyla değil, aynı zamanda gündelik hayattaki yeri, toplumla olan etkileşimi ve kolektif hafızadaki yeri gibi sosyal değerler açısından da incelenmesi gereken bir desendir. Özellikle Osmanlı döneminden kalma hanlar, sadece ticaretin değil, aynı zamanda zanaatın, konaklamanın ve sosyal etkileşimin de merkezleri olarak işlevlendirilmiştir. Ancak günümüzde bu yapıların işlevleri değişime uğramış, bazı hanlar canlılığını korurken, bazıları ise işlevsiz hale gelerek yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

Atölye çalışması, Erzurum'daki geleneksel ticaret bölgesini ve bu bölgede yer alan tarihi hanları konu alan atölye bulgularını sunmaktadır; geleneksel ticaret bölgesinin tarihsel gelişimini ve hanların bölge içerisindeki işlevsel bağlantılarını analiz etmek amaçlanmaktadır. Atölye süresince, hanların yaya hareketliliğiyle olan ilişkileri, hanlar ve yakın çevresindeki işlevler arasındaki ağ ilişkileri ve bu yapıların yerel hafızadaki değerleri keşfedilmiştir. Restorasyon projeleri ve tarihi kaynaklardan elde edilen bulgularla desteklenen atölye çalışmasında hem fiziksel hem de toplumsal düzeyde hanların günümüzdeki dönüşümünü tartışılmaktadır. Özetle atölye çalışması mekânın geçmişle bağını, bugünkü durumunu ve geleceğe dair potansiyellerini değerlendirmeye odaklanan katılımcı bir süreç olarak tasarlanmıştır. Yapılan saha araştırması ve mülakatlar sonucunda Erzurum'daki tarihi hanların bir kısmının halen geleneksel ticaretle ve zanaatlarla bağlantılı olduğu, aktif olarak kullanıldığı ve canlı birer kentsel odak noktası olarak varlıklarını sürdürdüğü görülmüştür. Bu hanlar, sadece fiziksel yapılar olarak değil, aynı zamanda yerel halkın anılarında ve günlük pratiklerinde de güçlü bir şekilde yer almaktadır. Diğer yandan, işlevini yitirmiş veya ticari ağlardan kopmuş olan hanların ise kentsel hafızada giderek silikleştiği ve yerel sakinlerin anılarında bile artık yer edinmediği tespit edilmiştir.

Anadolu Kentlerinin Gelişiminde Geleneksel Ticaret Bölgeleri ve Hanlar

Kentler, çok işlevli yapılarak olarak farklı dönemlerin sosyo-ekonomik, kültürel ve mekânsal dinamiklerini yansıtan katmanlı bir gelişim sergilemiştir. Her kent, kendine özgü bir morfoloji ve doku geliştirirken, bu süreçte doğal çevre, sosyal ilişkiler ve kültürel yapı gibi birincil etmenlerin yanı sıra, ekonomik faaliyetler de belirleyici bir rol oynamıştır. Özellikle kentlerin ekonomik nabzını tutan ve ticari yoğunluğun merkezinde yer alan geleneksel ticaret bölgeleri, kent morfolojisinin oluşumunda ve gelişiminde kritik bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, kentlerin mekânsal organizasyonunda ticaretin rolünü anlamak, kentsel dokunun analizinde temel bir yaklaşım olarak kabul edilmektedir (Lynch, 1960).

Tarihin farklı dönemlerinde önemli ticaret yollarının kavşağı olması sebebiyle Anadolu kentlerinin, ticaret ağları ve bu ağların yarattığı ekonomik dinamikler tarafından şekillendiği görülmektedir. Bu durum, özellikle Osmanlı dönemi kentlerinde ve ticaretin kentsel doku üzerindeki dönüştürücü etkisini en iyi şekilde göstermektedir. Ticaret ve zanaat faaliyetlerinin yoğunlaştığı çarşılar, sadece ekonomik işlevlere sahip mekânlar olmaktan öte dini (cami, mescit), sosyal (hamam, medrese) ve konaklama (han, kervansaray) gibi farklı yapısal unsurları bir araya getirerek karmaşık ve bütünleşik bir kentsel merkez modeli oluşturmuştur (Faroqhi, 2005). Bu entegre yapı, Osmanlı kentlerinin sosyal ve ekonomik hayatının temelini meydana getirmiş ve kentliler için bir buluşma, etkileşim ve üretim alanı olarak hizmet etmiştir. Bu yapısal bütünleşme, İslam kentlerinin karakteristik bir özelliği olarak da değerlendirilmektedir (Lapidus, 1969).

Geleneksel ticaret bölgelerinin önemli bileşenlerinden hanlar, tarihsel olarak kervan yolları üzerinde konaklama, ticaret ve depolama işlevlerini üstlenen yapılar olmakla birlikte özellikle Osmanlı kentlerinde kent içi ticaretin örgütlenmesinde merkezi roller üstlenmiştir (Kuban, 2001). Hanlar, Osmanlı döneminde temelde iki ana işlevi yerine getirmiştir: şehirlerarası ticaret hanları (kervansaraylar) ve şehir içi ticaret hanları. Şehirler arası yollarda bulunan kervansaraylar, tüccar ve yolcuların güvenli bir şekilde konaklamasını, hayvanlarının barınmasını ve mallarını depolamasını sağlarken, şehir içi hanlar doğrudan ticari faaliyetlerin merkezine konumlanmıştır (Atalan ve Arel, 2016). Bu yapılar, kentlerin çarşı ve bedesten bölgelerinde yoğunlaşarak, küçük dükkânlar, atölyeler ve depolarla birlikte bütünleşik bir ticari merkez oluşturmuştur. Bir kentin ticari canlılığının göstergesi olarak kabul edilen hanlar, genellikle bedestenlerin veya önemli ticaret yollarının hemen yanında inşa edilmiştir (Şabudak, 2013). Bu sayede hem yerel esnafın hem de dışarıdan gelen tüccarların bir araya gelmesi ve mal alışverişi yapması kolaylaşmıştır. Hanlar, sadece ticari birer yapı olmanın ötesinde içinde mescit, hamam, şadırvan gibi sosyal ve dini mekânları barındırarak kent hayatının önemli birer parçası haline gelmiştir. Bu kompleks yapı, tüccarlar için konforlu bir ortam yaratırken, aynı zamanda sosyal etkileşimi de teşvik etmiştir.

Kentlerin tarihsel gelişiminde ticaretin yarattığı dinamiklerin anlaşılması, kentsel mirasın korunması ve sürdürülebilir kentleşme politikalarının oluşturulması açısından büyük önem taşımaktadır (Kuban, 2010). Bu doğrultuda, birer kültürel miras varlığı olarak hanların ve geleneksel ticaret bölgelerinin, toplum odaklı ve değer temelli koruma yaklaşımlarıyla ele alınması ve gündelik pratiklerdeki konumu, toplumsal bellekteki yeri, ağ ilişkileri derinlemesine bir şekilde analiz edilmelidir.

Kültürel Mirasın Analizinde Toplum Temelli Yaklaşım Aracı Olarak Bilişsel Haritalar

Geleneksel koruma yaklaşımları yapının fiziksel bütünlüğünü esas alırken; çağdaş yaklaşımlar toplum temelli, katılımcı ve çok disiplinli koruma modellerini ön plana çıkarmaktadır. Katılımcı atölyeler, yerel halkın bilgi ve deneyimlerini sürece ekleyerek hem toplumsal sahiplenmeyi artırır hem de bellekle bağ kurmaya imkân tanır (Waterton & Smith, 2010). Böylece, atölyeye katılan kesimin kentin kültürel mirası hakkında bilgilendirilmesi sağlanırken toplumsal olarak da koruma bilincinin geliştirilmesi ve paydaşların koruma sürecine dâhil olarak aidiyetlerinin arttırılması amaçlanır.

Katılımcı çalışmalarda başvurulan önemli araçlardan biri olan zihin haritaları (mind map) giderek önem kazanmaktadır. Zihin haritaları, bir sorunu veya olguyu, imgeler ve bağlantılar aracılığıyla görsel olarak ifade etmek için kullanılan alternatif bir analiz türü ve düşünme biçimidir. Zihinsel haritalar, bireylerin benzersiz deneyimleri, bilgileri ve algıları temelinde oluşturdukları, mekân ve yerin kişiselleştirilmiş bilişsel temsilleridir. Kesin bir coğrafi tasvir sağlamak yerine, bu haritalar insanların belirli bir manzaradaki mekânsal ilişkileri nasıl görselleştirdiğini ve yorumladığını yansıtır (Rhodes vd., 2025). Bu tür haritalama tekniklerinin önemli bir parçası olan katılımcı gözlem süreci, olayları ve kentsel dokuları belgelemeyi, önemli bulgular hakkında notlar almayı, insanlarla görüşmeyi ve mekanları tüm duyularıyla (görsel, işitsel, dokunsal, tat vb.) deneyimlemeyi içerir (Sholihah ve Widodo, 2018).

Odağına bireyi alan ve genellikle toplumsal algı düzeyini ölçmek amacıyla kullanılan bilişsel haritalar (cognitive map), bireylerin çevrelerindeki mekânsal bilgiyi zihinsel olarak nasıl organize edip temsil ettiğini açıklayan bir analiz yöntemidir. Bir çeşit zihin haritalama tekniği

olan bilişsel haritalar, 1948 yılında yayımlanan "Cognitive Maps in Rats and Men" çalışmayla psikoloji literatürüne girmiştir (Tolman, 1948). Daha sonraki araştırmacılar, bu kavramı daha da genişleterek bilişsel haritaların mekânsal çalışmaların yanı sıra sosyal ilişkiler, kavramsal alanlar ve soyut bilgi ağları gibi çeşitli alanlarda da kullanılabileceğini ortaya koymuştur (Kitchin, 1994; Ramadier ve Mosser, 1998; Montello, 2002). Bilişsel haritaların kent planlama disiplinindeki kullanımı ise; *"çevreden edinilen bilgiyi anlama, depolama, yorumlama ve kullanmak üzere geri çağırma sürecinin tamamı" şeklinde tanımlanmakta ve "gerçek ölçülerden ve koordinatlı coğrafi konumlardan kısmen bağımsız olarak, bireylerin içinde bulundukları çevreyle ilgili hatırladıklarını doğru mekânsal sıralama ile harita tekniğinde kağıt düzlemine aktarması"* yoluyla gerçekleştirilmektedir (Koramaz, 2019: 71).

Koruma yaklaşımlarının toplum temelli olacak biçimde daha geniş kapsamlı bir yapı kazanması, kültür varlıklarıyla birlikte yaşayan toplulukların da planlama sürecine aktif biçimde katılmasında araçsal arayışları beraberinde getirmiştir. Sınırlı düzeyde olmakla birlikte literatürde farklı paydaşların algılarını, duygularını, anılarını ve değerlerini koruma sürecine dahil etmeyi hedefleyen çalışmalar bulunmaktadır. Surata vd. (2014) çalışmalarında, Bali'deki önemli bir kültürel peyzaj alanı olarak pirinç tarlalarının taşıdığı değerleri analiz etmişler ve paydaşlar arasında iş birliğine dayalı öğrenmenin sağlanabilmesi adına zihin haritaları üretmişlerdir. Sholihah ve Widodo (2018) ise, bir grup mimarlık bölümü öğrencisiyle, Yogyakarta kentindeki miras alanında yaptıkları atölye çalışmasında öğrencilerin bireysel algı düzeylerini ölçmek için bilişsel haritaları kullanmışlar ve böylece öğrencilerin kültürel miras bilinçlerini arttırmayı hedeflemişlerdir. Lee vd. (2018), turizm destinasyonlarındaki kullanıcı memnuniyet algılarını ölçmek için zihin haritalarına başvurmuştur. Deng vd. (2021) ise, doğal peyzaj alanlarının yapılı çevreye oranla daha algılanabilir olduğunu ve alanda daha uzun süredir yaşayan sakinlerin genel algı düzeylerinin daha yüksek olduğunu zihin haritaları üzerinden tespit etmişlerdir. Gedik ve Yıldız (2016), Bursa Hanlar Bölgesi'nin yeniden işlevlendirilmesinde farklı katılımcılarla bir araya gelerek bilişsel haritalar üretmişlerdir. Bu haritaların genel amacı kullanıcıların bölgeyi nasıl algıladıklarını ve zihinlerinde bölgenin imajını oluşturmak için hangi imge unsurlarına sahip olduklarını ortaya çıkarmaktır. Şahin Körmeçli ise çalışmasında (2024), Amasra tarihi merkezindeki tarihi yapıların kurduğu ilişki ağı üzerinden temel odak noktaları ve kümelenme olan yerler veya yapılar, yerel sakinlerin gözünden analiz edilmiştir. Tan ve Ujang (2012), katılımcıların bilişsel haritalarında ön plana çıkan kültür varlıklarını analiz etmişler; yüksek katlı ve yoğun yapılaşmanın, mirasın algılanabilirliğini olumsuz yönde etkilediğini tespit etmişlerdir.

Atölye Kurgusu ve Yöntem

Atölyenin amacı, Erzurum geleneksel ticaret bölgesinin tarihsel olarak gelişimini incelemek ve hem kent içi hem de kentler/ülkeler arası ticaretteki önemine vurgu yaparak günümüze ulaşan tarihi hanları analiz etmektir. Bu doğrultuda, geleneksel ticaret bölgesine ve tarihi hanlara dair yazılı kaynaklardan bilgi toplanmış ve günümüzdeki kullanımları, gündelik yaşantıdaki yeri, toplumsal bellekteki biçimlenişi ve mal-yaya akışı özelinde mekânsal olarak analiz edilmesi amaçlanmıştır. Atölye çalışması kapsamında; Erzurum kenti geleneksel ticaret bölgesi içerisinde yer alan tarihi hanlar (Cennetzade Hanı, Gümrük Han, Hacılar Hanı, Kömesli Han ve Rüstem Paşa Bedesteni), sahip olduğu fiziksel, ekonomik ve sosyal değerler üzerinden ele alınacaktır. Bu değerlerin analizi için aşağıdaki yöntemler kullanılmıştır;

- Fiziksel değer; arşiv belgelerinin sahadaki gözlem ve fotoğraflarla desteklenerek belgelenmesi, tarihsel olarak yapısal anlamda geçirdiği değişimlerin tespit edilmesi ve

eski-yeni değişimini anlatan kolaj çalışması.

- Ekonomik değer; ikincil kaynaklar ve sahada yapılacak mülakatlar aracılığıyla kültür varlığının işlevsel olarak yaşadığı değişimlerin tespiti, günümüzdeki kullanımının analizi, halihazırdaki işlevlerin tarihi çarşı ve geleneksel ticaret bölgesinde etkileşim içerisinde olduğu diğer işlevlerle olan bağlantılarının çözümlenmesi.
- Sosyal değer; sahada yapılacak mülakatlar aracılığıyla kültür varlığının kent yaşantısı içerisindeki yerinin, farklı paydaşların kültür varlığıyla kurduğu gündelik pratiklerinin, kolektif bellekte yer ediş biçimlerinin (anı ve hatıralar) ortaya çıkarılması.

Atölyenin ilk gününde geleneksel ticaret bölgesinin arazi kullanımı çıkarılmış ve hanların yakın çevresindeki yerel sakinlerce hanların hafızadaki yerinin sorgulanması amacıyla yüz yüze yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Böylece, hanların geçmişle olan bağlantıları ve günümüzde geleneksel ticaret bölgesi içerisinde üstlendiği fonksiyonlar ve anlamlar keşfedilmiştir. Çalışmanın temel verisi, Erzurum'un geleneksel ticaret bölgesinde gerçekleştirilen katılımcı atölye sürecinden elde edilmiştir. Atölye kapsamında aşağıda belirtilen yöntemler kullanılmıştır;

* İkincil kaynak taraması,

* Alan gezileri ve yerinde gözlem,

* Yarı yapılandırılmış görüşmeler (esnaf, yerel sakinler),

* Görselleştirme (işlev, hareketlilik ve ağ analizlerinin haritalandırılması, tarihsel kolaj çalışması ve maket).

Atölye; 2 şehir ve bölge planlama, 1 mimarlık, 4 peyzaj mimarlığı ve 1 iç mimarlık bölümü olmak üzere toplam 8 lisans öğrencisinin katılımı ve katkılarıyla gerçekleştirilmiştir.

Erzurum Tarihi Geleneksel Ticaret Bölgesi'ne İlişkin

Erzurum askeri amaçla bir kale kent olarak inşa edilmiş olsa da gerek Roma döneminde gerekse Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de ticari önemini her daim sürdürmeyi başarmıştır. Hem İran ve Hindistan hem Kafkasya ve Trabzon hem de İstanbul'dan gelen ticaret yollarının kesiştiği konumda olan Erzurum, tarih boyunca çok sayıda kervanın ve tüccarın uğrak yeri olmuştur. Gerek Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı dönemlerinde inşa edilen han, kervansaray, dükkân gibi yapılar, gerek ahilik geleneğinin varlığı ile Erzurum'un ticari kimliği pekişmiştir (Beygu, 1936). Erzurum'un ticari bir merkez olarak edindiği zenginlik, birçok seyyahın yazılarında yer alır. Evliya Çelebi (2024), seyahatnamesinde Erzurum'u *"Şehrin 70 kadar tüccar hanı var. Fakat başka şehirlerin hanları gibi kursun örtülü değil toprak örtülüdür… Gürcü Kapısı varoşu kalenin kuzey tarafında olup içinde binlerce ev ve dükkânlar ve hanlar vardır. Hala da imar edilmektedir. Bütün bezirgânlar burada otururlar. Benim kâtibi olduğum gümrük de buradadır. Dört tarafında Arap, Acem, Hint, Hatayı, Hıten bezirgânlarının hanları var. İstanbul ve İzmir gümrüğünden sonra en işlek gümrük bu Erzurum gümrüğüdür. Çünkü tüccarına adil davranırlar"* sözleriyle ifade etmektedir. Tournefort (2005) ise, *"Türkiye'ye İran'a ve hatta Hindistan'a taşınan kap kacak dışında Erzurum'da çok büyük zerdeva (sansar) kürkü ticareti yapılır… Halep ve Bağdat çevresinde Araplar cirit attığı için Erzurum Hindistan'dan gelen bütün malların geçtiği ve depolandığı kenttir"* sözleriyle Erzurum'un yaptığı ticarete dair detaylar sunar. Puşkin (2001) de Erzurum'un bulunduğu bölge için önemini; *"Erzurum Asya Türkiyesi'nin en önemli kenti*

sayılıyor… Avrupa ile doğu arasındaki başlıca kara ticaret yolu Erzurum'dan geçiyor" sözleriyle özetlemiştir.

Erzurum'daki geleneksel ticaret bölgesinin gelişimi incelendiğinde; öncelikli olarak sur kapılarına yakın yerlerde oluşmaya başladığı (özellikle Tebrizkapı ve çevresinde), zamanla sur içerisinde gelişmeye başladığı ve on altıncı yüzyılda Rüstem Paşa Bedesteni ile batıda, on yedinci yüzyıl sonrasında ise gümrüğün açılması ile kuzeyde (Gürcükapı ve Gölbaşı civarı) gelişme gösterdiği söylenebilir. Erzurum'daki geleneksel ticaret bölgesi, diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi debbağhane, mumhane, kassabhane, silahhane ve şabhane gibi belirli çarşılara bölünmüş ve gürültü ve temizlik gibi sorunlara yol açan ticari birimler çoğunlukla varoşlarda yer almıştır. Sur içerisinde ise genellikle gündelik ihtiyaçların karşılanacağı çarşılara yer verilmiştir (Pamuk, 2006).

Erzurum'daki Tarihi Hanlara İlişkin

Atölyenin konusunu oluşturan han yapılarına dair çeşitli bulgular vardır, ancak bunların büyük bir çoğunluğunun yıkılmış olması sebebiyle günümüzde izlerine ve konumlarına ulaşmak pek mümkün olamamaktadır[1]. 1871 tarihli Erzurum Salnamesine göre Erzurum'da bulunan han sayısı 60 iken 1887 tarihli salnamede hanların 13'e düştüğü görülmektedir. 1900 tarihli Erzurum Salnamesinde ise han sayısı 35 olarak gösterilmiş; bu hanların çoğunlukla depo olarak kullanıldığı ve büyük bir kısmının fiziksel olarak kötü durumda olduğu belirtilmiştir (Köşklü, 2010). Ayrıca, 1831'de Erzurum'a gelen Protestan Misyoneri Eli Smith'e göre; işgalden önce şehrin çarşılarında 6600 dükkân aktif haldeyken, bu tarihte sadece 3600'ü tekrar açılabilmiştir. Geri kalan 3000 dükkân hala kapalıdır (Küçükuğurlu, 2018). Erzurum'da çok sayıda han inşa edilmiş; bunlardan çok azı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu hanlar, yapısal özellikleri bağlamında ayrışmaktadır (Şekil 1). Atölye çalışması kapsamında incelenen bu altı hanın genel yapısal ve işlevsel özellikleri şöyledir:

- Rüstem Paşa Kervansarayı (Taşhan): Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri olan ve Osmanlı kentlerinde çok sayıda han, hamam ve dükkân yaptıran Rüstem Paşa adına M. 1544-1560 yıllarında inşa ettirilmiştir. Kitabesindeki ifadeden anlaşılacağı üzere ribat (sınır kentlerinde askeri amaçla oluşturulan yapılar) olarak inşa edilen yapı, zamanla kentin ticaret odağı haline gelmiş ve günümüze kadar hapishane ve elektrik santrali olarak da kullanılmıştır. Günümüzde Oltu taşı zanaat atölyesi olarak kullanılan yapı, kesme taş ve toprak dam örtüyle inşa edilmiştir. 36.5 x 43.5 metre ölçülerindeki yapının, 20.0 x 20.0 metre boyutlarındaki açık avlusunun etrafı revaklarla çevrilidir (Köşklü, 2010).

- Gümrük Hanı: Erzurum'a İpek Yolu üzerinden gelen ve kente doğudan giriş yapacak olan kervanları karşılayan han, bitişiğinde konumlanan Gümrük Camii üzerindeki kitabeye göre M. 1718 yılında inşa ettirilmiştir. Gümrük işlerinin gerçekleştirildiği han, ön cephesi kesme taş, diğer cepheleri moloz taş ve toprak dam örtüyle yapılmıştır. Han, doğu-batı aksında dikdörtgen biçimde uzanan kapalı bir avluya sahiptir ve bütün odalar bu avluya açılmaktadır (Türkiye Turizm Ansiklopedisi, 2024). Günümüzde restorasyon çalışmaları tamamlanmış ancak işlevsiz bir şekilde varlığını sürdürmektedir.

- Cennetzade Hanı: 18. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilen han kapalı avlulu olup; girişin

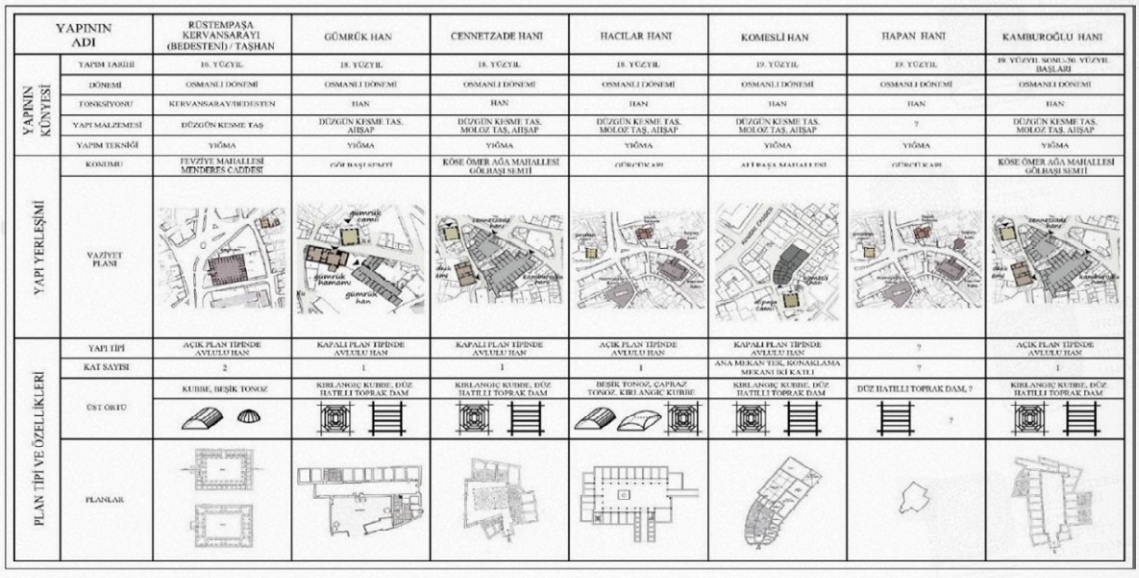
[1] Erzurum'daki hanlarla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. (Konyalı, 1960; Küçükuğurlu, 2018); Erzurum'daki hanların tarihi haritalara işlenmiş mekânsal bilgileriyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. (1904 tarihli Fuat Bey Erzurum Şehir Haritası, Osmanlı Dönemi Erzurum Şehir Haritası, Küçükuğurlu).

kuzeyinde dört, güneyinde iki ve batısında da dört olmak üzere toplam on odalıdır. Ahşap hatıllı moloz taş örgüye sahip olan yapının avlusunun tam ortasında, kırlangıç örtü bulunmaktadır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2025). Günümüzde depo olarak kullanılmaktadır.

• Hacılar Hanı: 18. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen yapı, 35.0 x 15.0 metre ölçülerinde revaklı açık avluya sahiptir. Bu revaklar, etrafı taşla ve cepheleri camla kapatılmış ve yapının özgün planı bozulmuştur. Alt katları dükkân, üst katları ise konaklama olarak inşa edilen han, 1860'ta çıkan yangınlarda büyük zarar görerek 1871 yılında taş malzemeden tek katlı olarak inşa edilmiştir. Kuzeydoğu girişinde bulunan ve açık avluya erişimi sağlayan tonoz örtülü holün sağında 5, solunda 6 küçük hücreye erişim vardır. Açık avludan ise, hepsi 6.40 x 3.75 metre ölçülerindeki hücrelere (avlunun kuzeyinde 8, güneyinde 4 hücre) geçiş sağlanır (Arslan, 2019). Günümüzde bazı hücreler boş veya depo olarak kullanılıyor olsa da geleneksel ticaret bölgesiyle iç içe olması nedeniyle kentteki en aktif hanlardan biri konumundadır.

• Kömesli Han (Baltahane): 19. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen han, kuzey-güney aksında dikdörtgen biçimde uzanan, kapalı avlulu ve moloz taş, kesme taş ve kalın ahşap kirişlerden oluşan toprak dam örtülü bir yapıdır (Köşklü, 2010). Günümüzde depo olarak kullanılmakta ve hücrelerinden birinde yöreye ait tarihi eşyaların bulunduğu küçük bir sergi alanı bulunmaktadır.

• Kamburoğlu Hanı: Giriş kapısı üzerinde bulunan kitabesine göre M. 1906-1908 yıllarında inşa edilen han, taç kapısında taş işlemeciliğinin özgün bir örneğini sunmaktadır. Asimetrik biçimde bulunduğu çevreye oturtulan han, açık avlulu sistemdedir ve toplam 21 adet olan odalara bu açık avludan erişilir. Yapı, kesme taş işçiliğinin önemli bir örneğidir ve bazı odalarında kırlangıç örtü bulunur (Köşklü, 2010). Günümüzde çoğu boş olmakla birlikte birkaç odada tamir işlerini yürüten küçük işletmeler bulunmaktadır.

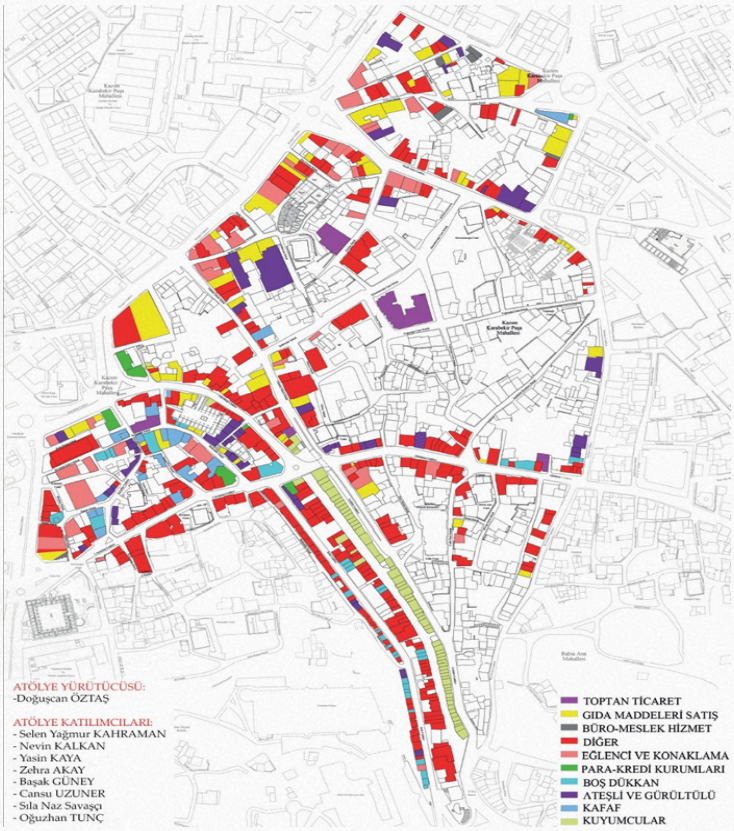
Şekil 1. Erzurum'da bulunan hanların yapısal özellikleri ve karşılaştırılması (Arslan, 2019)

Bulgular

Atölye çalışması kapsamında öncelikli olarak hanlar ziyaret edilmiş; belgelemek için fotoğrafları çekilmiş ve çevredeki kullanıcıların hanlara ilişkin algı düzeyleri ve anılarındaki konumlarının tespit edilmesine yönelik mülakatlar yapılmıştır. Ardından hanların geleneksel ticaret bölgesindeki işlevlerle olan ağ ilişkilerinin tespit edilmesi amacıyla işlev analizi

yapılmıştır (Şekil 2). Son olarak alan çalışması ve gözlemlerden yola çıkılarak bilişsel haritalar üretilmiş ve bu bilgiler maket aracılığıyla görselleştirilmiştir.

Geleneksel ticaret bölgesinde yapılan işlev analizi; toptan ticaret, gıda maddeleri satışı, büro-mesleki hizmetler, eğlence ve konaklama, para ve kredi kurumları, ateşli ve gürültülü işletmeler, boş dükkanlar olmak üzere 7 ana kategoride toplanmış, kafaflar ve kuyumcular önemli kümelenme gösterdiği için ayrı birer grup olarak tanımlanmış ve bunlar dışında kalanlar "diğer" olarak ifade edilmiştir. Bölgenin güney kısmını oluşturan Taşmağazalar ve Bat Pazarı çoğunlukla kuyumculuk sektörünün ve çeşitli tekstil ve dokuma ürünlerini kapsayan tuhafiyecilerin kümelendiği bir bölgedir. Hacılar Hanı ile hemen kuzeyinde konumlanan Gürcü Kapı Çarşısı arasında kalan bölgede ise sobacılar, bakırcılar ve sandıkçıların kümelendiği görülmektedir. Bölgenin en kuzeyinde, Gürcü Kapı Caddesi üzerinde, ise yöresel gıda satışı yapan işletmeler çoğunluğu oluşturmaktadır.

Şekil 2. Atölye kapsamında üretilen Erzurum geleneksel ticaret bölgesi işlev analizi

Geleneksel ticaret bölgesindeki bazı hanlar (örneğin, Rüstem Paşa Kervansarayı), günümüzde de ticaret, zanaat veya turizm gibi işlevlerini korumaktadır. Hanlar, bölge içerisindeki belirli işlevlerle doğrudan bağlantılıdır ve gelişkin bir ağ ilişkisi oluşturur. Bu yapıların etrafında yoğun bir yaya hareketliliği gözlemlenmiş, katılımcılar bu hanları kolaylıkla tanımlayabilmiş ve onlara dair anılarını paylaşmıştır. Hanlar hem ekonomik bir merkez hem de kentsel bir referans noktası olarak kentsel hafızada güçlü bir şekilde yer almaktadır. Buna karşılık zaman içinde işlevini yitirmiş veya farklı amaçlarla (örneğin, depo olarak) kullanılan hanların kentsel hafızada giderek silikleştiği görülmüştür. Hanların yerel sakinler tarafından ya bilinmemesi ya da sadece

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI ATATÜRK UNIVERSITY PUBLICATIONS

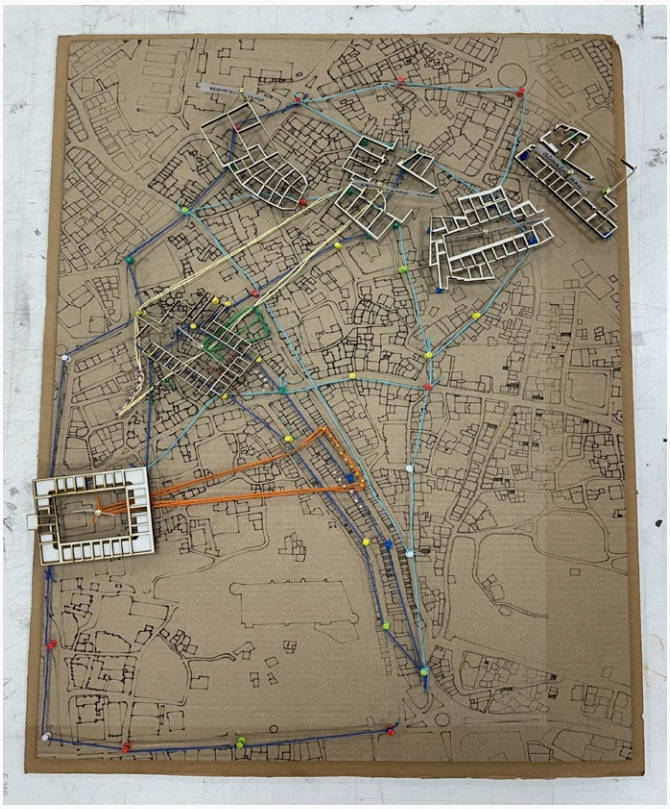
ismen hatırlanması bir yapının fiziksel varlığının kentsel hafızada kalıcı olması için tek başına yeterli olmadığını, o yapının canlı ve dinamik bir işlevle kentsel hayata entegre olmasının önemini vurgulamaktadır.

Hanlar ve Mekansal Ağlar

Atölye bulguları, bazı hanların günümüzde dahi ticaret bölgesiyle güçlü bir işlevsel ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Örneğin, hâlâ aktif olarak kullanılan hanlar;

- Toptancılık,
- Zanaatkârlık (özellikle geleneksel el sanatları),
- Depolama ve küçük ölçekli üretim gibi işlevlerle canlı kalmayı sürdürmektedir.

Bu hanlar, bölgedeki diğer işlevlerle sıkı bir ağ ilişkisi içinde çalışmakta, kullanıcı hareketliliğini çekmekte ve sosyal etkileşimleri desteklemektedir. Atölye çalışması kapsamında gerçekleştirdiğimiz saha gözlemlerinde; Taşhan ile geleneksel ticaret bölgesi içerisinde konumlanan kuyumculuk (Taşmağazalar) sektörünün yüksek düzeyde (maket üzerinde turuncu iple ifade edilmiştir), Kamburoğlu Hanı'nda bulunan demirciler ile geleneksel ticaret bölgesindeki sobacıların (maket üzerinde sarı iple ifade edilmiştir) ve Hacılar Han'daki işletmeler ile geleneksel ticaret bölgesindeki Hac turizmine yönelik tekstil ürünü satan esnaf kesiminin (maket üzerinde yeşil iple ifade edilmiştir) düşük düzeyde de olsa ağ ilişkisi kurdukları tespit edilmiştir. Ayrıca, geleneksel ticaret bölgesi içerisindeki sandıkçıların, çeyizcilerin ve bakırcıların da iş birliği içerisinde oldukları görülmektedir (Şekil 3).

Şekil 3. Hanlar ve geleneksel ticaret bölgesindeki işlevler ve ağ ilişkilerine ilişkin bilişsel harita (sektörlere dair kümelenmeler toplu iğnelerle ifade edilmiştir; sarı: kuyumculuk, beyaz: tekstil [çeyiz], mor: sobacı, kırmızı: bakırcı, koyu yeşil: kafaf, açıl yeşil: sandıkçı, mavi: tekstil [hac])

Yaya Hareketliliği ve Kamusal Yaşamda Hanlar

Yaya hareketliliği analizi, günümüzde işlevi olan hanların bulunduğu bölgelerdeki sirkülasyonun daha yoğun (maket üzerinde koyu mavi iple ifade edilmiştir) olduğunu ortaya koymuştur. Bu yoğunluk, hanların fiziki konumlarının yanı sıra süreklilik gösteren işlevleri neticesinde kamusal yaşantıya eklemlenebilmeleriyle doğrudan ilişkilidir. Buna karşılık, terk edilmiş ya da işlevsizleşmiş hanların çevresinde ise yaya hareketliliğinin belirgin biçimde azaldığı (düşük yaya hareketliliği maket üzerinde açık mavi iple ifade edilmiştir) görülmektedir (Şekil 3.). Bu kopuş, söz konusu hanların kamusal yaşantıdan dışlanmasına ve gündelik pratikler içerisinde deneyimlenmeyen mekanlar haline gelmesine yol açmaktadır. Tarihsel süreçte edindiği çeşitli değerlere karşın günümüzde işlevsiz kalmış olan bu hanlar, bulunduğu çevreyle ilişkisel, tarihsel ve bellek değerlerini yitirerek kimlik kaybı yaşamıştır. Bu bağlamda bu hanlar, kent tarihi ve kültürü için önemli birer belge olmakla birlikte toplumsal bellekteki yerlerini kaybeden, yeni anlamlar üretemeyen ve turistik olarak cazibesini yitirmiş yerler haline gelmiştir.

Hanların Toplumsal Bellekteki Yerleri

Atölyede yapılan sözlü tarih görüşmeleri ve anı anlatımları, işlevini yitirmiş hanların, yerel halkın hafızasında yer bulamadığını göstermiştir. Katılımcılar çoğu zaman bu hanların varlığını hatırlamamakta, isimlerini bilmemekte ya da tarihsel önemlerinden haberdar olmamaktadır. Bu durum, fiziksel mekânın toplumsal hafıza ile olan ilişkisine işaret etmektedir. Öte yandan, belirli işlevlere sahip olan ve toplumun gündelik pratikleri içinde yer edinebilen hanlara dair anlatılar, bu yapıların estetik, tarihi ve eskilik değeri dışında toplumsal değerlerle yüklü olduğunu göstermektedir.

Taşhan hakkında:

"Burası tarih olarak Oltu taşının doğumu diyebiliriz. Erzurum'un dünyaya açılan kapısı." (K3, E, 39, esnaf)[2].

"Burası bizim ekmek kapımız, aynı zamanda ecdattan bize bir miras. Sadece ekmek olarak değil burayı hem kullanıyor hem koruyoruz." (K1, E, 35, esnaf).

Kömesli Han hakkında:

"Nostaljiyi seven insanlar bu tip yerleri seviyor. Anıları olan insanlar için değerli." (K7, E, 63, esnaf).

"Benim için Baltahane'nin özel hatırları var. Burada rahat ediyorum, huzur buluyorum." (K8, K, 68, yerel sakin).

Cennetzade Hanı hakkında:

"Duygusal boyutu var, baba yadigarı ve doğduğumuz yer burası. Esnafız yıllardır, manevi değerleri çok var benim için." (K13, E, 46, esnaf).

[2] Katılımcıların kişisel bilgilerinin paylaşılmaması adına kodlama sistemi kullanılmıştır. Katılımcıların bilgileri sırasıyla; "katılımcı numarası, cinsiyet, yaş, temsil ettiği grup (esnaf, yerel sakin)" şeklinde kodlanmıştır.

Bu bulgular, geleneksel ticaret bölgelerinin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal ağlarla yaşadığına işaret etmektedir. Bir yapının fiziksel varlığı, onu canlı tutmak için yeterli değildir; mekânın işlevsel olması, toplulukla kurduğu bağın devamlılığı açısından hayati önemdedir. İşlevini yitiren hanlar, zamanla kamusal bellekte silinmekte ve kentsel hafızanın dışında kalmaktadır. Bu durum, koruma politikalarının yalnızca fiziksel yapıları değil, aynı zamanda işlevleri ve toplumsal bağları da kapsaması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç / Son Söz

Kentlerin tarihsel gelişimi sürecinde en eski ekonomik faaliyetlerin mekânsal tezahürü olan tarihi çarşı ve geleneksel ticaret bölgeleri, toplumun yaşam biçimini, üretim-tüketim desenini ve kültürel kimliğini sembolize eder. Bu doğrultuda, tarihi çarşı ve geleneksel ticaret bölgeleri, kentlerin geçmişine ilişkin önemli bilgiler barındıran ve kentin katmanlı yapısını oluşturan kültür varlıkları olarak kentin geleceğinin de biçimlenişine yol gösterir. Bu bölgeler, her ne kadar işlevsel niteliğini sürdürse de çoğu kentte eski canlılığını ve yoğunluğunu yitirmiştir. Öte yandan, neoliberal kentleşme pratiği olarak bu bölgeler turizm odaklı gelişmelerini sürdürmüş; ancak geleneksel ticaret bölgelerinin salt biçimde ekonomik kaygılarla hayata döndürülme gayeleri de yeterli olamamıştır. Dahası, planlama pratiğinin üstten alta olan hiyerarşik yapısı nedeniyle kültürel mirasın sahip olduğu toplumsal değerler göz ardı edilmiştir. Dolayısıyla kültürel mirasın sürdürülebilirliği bağlamında, toplum temelli koruma yaklaşımlarının benimsenmesi gerekmektedir.

Erzurum geleneksel ticaret bölgesi üzerine gerçekleştirilen bu atölye, kentsel hafıza, işlevsellik ve mekânsal ağlar arasında güçlü ilişkiler olduğunu göstermiştir. Aktif olarak kullanılan hanlar hem mekânsal hem de toplumsal ağın merkezinde yer alırken, işlevini yitiren hanlar zamanla unutulmaktadır. Bu durum, kentsel koruma ve planlama politikaları için önemli bir uyarı niteliğindedir. Hanların ve geleneksel ticaret alanlarının yaşatılması, sadece fiziksel restorasyonla değil, aynı zamanda işlevsel entegrasyon ve toplumsal sahiplenmeyle mümkündür. Erzurum örneği, tarihi hanların sadece geçmişin mimari kalıntıları olmadığını, aynı zamanda kentsel yaşamın ve kolektif hafızanın önemli bileşenleri olduğunu göstermektedir. Bir hanın kentsel hafızada yaşayabilmesi, onun aktif olarak kullanılmasına, geleneksel ticaret ağları içinde yer almasına ve yaya hareketliliğini desteklemesine bağlıdır. Ayrıca, geleneksel ticaret bölgesi içerisindeki işlevler ve bu işlevlerle kurulan ilişkilerin, hanların varlıklarını sürdürmeleri için kritik rol üstlendikleri ve gelecekteki kullanımlarına dair önerilerde birlikte düşünülmesinin önemli olduğu görülmektedir.

Çalışma, tarihi yapıların günümüzdeki işlevlerinin, çevreyle kurdukları ilişkilerin ve gündelik pratikler içerisindeki konumlanışının, o yapının toplumsal bellekteki biçimlenişiyle olan yakın ilişkisini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, işlevini yitirmiş hanların, tarihsel önemlerine ve Erzurum'un ticari kimliğinin önemli birer parçası olmalarına rağmen yaya hareketliliğinden, kamusal yaşantıdan ve toplumsal bellekten koparak kentliler için deneyimlenmeyen ve algılanmayan yapılara dönüşerek Augé'nin (1995) tanımladığı "*yok-yer"* (non-place) kavramıyla paralellikler gösterdiği çıkarımına varılmıştır. Bir başka deyişle; tarihsel süreçte edindiği değerlerle ve anlamlara birer kültür varlığı olan hanlar, işlev kaybı yaşamaları ve koruma politikalarının yetersiz kalması neticesinde bugünün toplumunun gereksinimleri, yaşam biçimi ve sosyal pratikleri karşısında kendini yeniden üretmeyi başaramamış ve kimlik kaybına uğramıştır. Ancak Augé'nin (1995) de vurguladığı üzere, bu kavram hanların çok katmanlı yapısını göz ardı etmek ya da değersizleştirmek amacıyla değil; zaman içerisinde ihmal edilmiş ve kendi kaderine terk edilmiş yapı ve yapı gruplarının güncel durumuna işaret ederek, bu yapıların toplumsal

bellekteki konumlarını ortaya koymak amacıyla kullanılmış; işlevini yitirmiş hanların gelecekteki kullanım kararları doğrultusunda yeniden bir "yer" (place) niteliği kazanabilmesi için bir altlık sunan atölye çalışmasına dikkat çekmek istenmiştir.

Bu atölye Erzurum'un geleneksel ticaret bölgesinin kalbi olan tarihi hanları yalnızca mimari yapılar olarak ele almanın ötesinde kentin ticari hafızasını ve toplumsal kimliğini şekillendiren canlı mekanlar olarak yeniden konumlandırmıştır. Atölye kapsamında gerçekleştirilen saha çalışmaları ve yerel halkla yapılan görüşmelerle, bu hanların geçmişle olan bağları, gündelik yaşamdaki yerleri ve toplumsal bellekteki anlamları derinlemesine incelenmiştir. Bu sayede, hanların sadece mal ve yaya akışının sağlandığı noktalar değil, aynı zamanda kültürel etkileşim ve toplumsal bütünleşme alanları olduğu ortaya konulmuştur. Sonuç olarak, bu atölye, tarihi mirasın korunmasını hedefleyen bütüncül bir yaklaşımla, Erzurum'un tarihi hanlarına, mevcut ilişkiler ve anlamlar doğrultusunda bu değerli yapıların geleceğe güçlü bir şekilde taşınması için bir yol haritası sunmuştur.

Teşekkür

Karadeniz Teknik Üniversitesi ve Atatürk Üniversitesi iş birliğinde gerçekleştirilen "Diyaloglar/Deneyimler/Yansımalar: 2025 Turizm Başkenti Erzurum İçin Anlatılar" isimli atölye çalışmasının moderatörü Prof. Dr. Serap DURMUŞ ÖZTÜRK'e; atölye çalışması kapsamında özveriyle çalışan ve sonuç ürünlerinin ortaya çıkmasına katkı sunan "Başak GÜNEY, Cansu UZUNER, Nevin KALKAN, Oğuzhan TUNÇ, Selen Yağmur KAHRAMAN, Sıla Naz SAVAŞÇI, Yasin KAYA ve Zehra AKAY", isimli öğrencilere içtenlikle teşekkür ederim.

Kaynakça

Arslan. E. (2019). *Erzurum tarihi ticaret bölgesinin mekansal analizi ve hanların mimari kurgusu* (Yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi).

Atalan, Ö., & Arel, H. Ş. (2016). 15. ve 16. yüzyıllara ait Osmanlı han yapılarının mekânsal analizi. *Electronic Turkish Studies, 11*(2), 217-228. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9488

Augé, M. (1995). *Non-places: Introduction to an anthropology of supermodernity*. Verso.

Beygu, A. Ş. (1936). *Erzurum tarihi.* Bozkurt Basımevi.

Çelebi, E. (2024). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Ankara, Azerbaycan, Bursa, Bolu, Erzurum, Girit, Kafkaslar, Tebriz, Trabzon).* Yeditepe Yayınevi.

Deng, Z., Chen, D., Qin, X., & Wang, S. (2021). Comprehensive assessment to residents' perceptions to historic urban center in megacity: a case study of Yuexiu District, Guangzhou, China. *Journal of Asian Architecture and Building Engineering, 20*(5), 566-580. https://doi.org/10.1080/13467581.2021.1942000

Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2025). Hanlar, Hamamlar. https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-56085/hanlar-hamamlar.html.

Faroqhi, S. (1993). *Osmanlı'da kentler ve kentliler.* Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gedik, G. S., & Yildiz, D. (2016). Assessing the role of users in sustainable revitalization of historic urban quarters: The case of Bursa-Khans District. *A/Z ITU Journal of the Faculty of Architecture, 13*(1), 195-208. https://doi.org/10.5505/itujfa.2016.21931

Kitchin, R. M. (1994). Cognitive maps: What are they and how are they measured? *The Professional Geographer, 46*(4), 415-429. https://doi.org/10.1016/S0272-4944(05)80194-X

Konyalı, İ. H. (1960). *Abideleri ve kitabeleri ile Erzurum tarihi.* Ercan Matbaa.

Koramaz, T. K. (2019). *Kentsel planlama analiz teknikleri.* Ninova Yayıncılık.

Köşklü, Z. (2010). Erzurum'da Osmanlı Dönemi hanları. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5*, 113-134.

Köşklü, Z. (2024). Erzurum Gümrük Hanı. Türkiye Turizm Ansiklopedisi. https://turkiyeturizmansiklopedisi.com/erzurum-gumruk-hani.

Kuban, D. (2001). *Osmanlı mimarisi.* Yapı Kredi Yayınları.

Kuban, D. (2010). *İstanbul: Bir kent tarihi.* Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Küçükuğurlu, M. (2018). *Erzurum çarşı pazar: Eski Erzurum çarşıları ve üretim mekanları.* Çizgi Kitabevi.

Lapidus, I. M. (1969). *Muslim cities and Islamic societies.* Cambridge University Press.

Lee, M. Y., Hitchcock, M., & Lei, J. W. (2018). Mental mapping and heritage visitors' spatial perceptions. *Journal of Heritage Tourism, 13*(4), 305-319. https://doi.org/10.1080/1743873X.2017.1350187

Lynch, K. (1960). *The image of the city.* MIT Press.

Montello, D. R. (2002). Cognitive map-design research in the twentieth century: Theoretical and empirical approaches. *Cartography and Geographic Information Science, 29*(3), 283-304. https://doi.org/10.1559/152304002782008503

Pamuk, B. (2006). *XVIII. yüzyılda bir serhad şehri: Erzurum.* IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Puşkin, A. (2001). *Erzurum seyahati.* İş Bankası Yayınları: İstanbul.

Ramadier, T., & Moser, G. (1998). Social legibility, the cognitive map and urban behaviour. *Journal of Environmental Psychology, 18*(3), 307-319. https://doi.org/10.1006/jevp.1998.0099

Rhodes, M. A., Hannum, K. L., & Ketola, Z. (2025). Managing the imagined spatialities of protected sites: (Un)bounding industrial world heritage via mental maps. *Annals of the American Association of Geographers*, 1-16. https://doi.org/10.1080/24694452.2025.2464803

Sholihah, A. B., & Widodo, J. (2018). Blended learning in heritage conservation course: Cultural mapping and Google My-Maps platform. *Journal of Architecture and Built Environment, 45*(2), 181-188. https://doi.org/10.9744/dimensi.45.2.181-188

Surata, S. P. K., Martini, N. G. A. G., & Jayantini, I. G. (2014). Participatory mapping: Developing collaborative learning for educating youth to understanding their cultural landscape heritage. *2nd AsiaEngage Regional Conference,* Bali.

Şabudak, Ö. (2013). Osmanlı'dan günümüze hanlar bölgesi'nin mimari ve iktisadi dönüşümü. *Journal of Turkish Studies, 8*(8), 509-520. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6202

Şahin Körmeçli, P. (2024). Understanding the historic center by using network analysis with mental mapping method: The case study of Amasra, Turkey. *Sustainability, 16*(13). https://doi.org/10.3390/su16135387

Tan, L. K., & Ujang, N. (2012). The application of mental mapping technique in identifying the legible elements within historical district of Kuala Lumpur city centre. *International Journal of Sustainable Tropical Design Research and Practice, 5*(1), 55-62.

Tolman, E. C. (1948). Cognitive maps in rats and men. *Psychological review, 55*(4), 189- 208.

Tournefort, J. (2013). *Tournefort seyahatnamesi*. Kitap Yayınevi.

Waterton, E., & Smith, L. (2010). The recognition and misrecognition of community heritage. *International Journal of Heritage Studies, 16*(1-2), 4-15. https://doi.org/10.1080/13527250903441671

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

BÖLÜM V

TOPLUMSAL CİNSİYETİN SÖYLEM ve PRATİK ARAYÜZÜNDE MEKÂNSAL YANSIMALARI: ERZURUM KAHVEHANELERİNDE KADIN ALGISI VE DENEYİMİ

Hatice ÖZLER[1], Sema KIZILELMA[2*]

[1,2*]*Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Erzurum*

*hatice.ozler@atauni.edu.tr, semak@atauni.edu.tr (*sorumlu yazar)*

Özet

Şehirleşme ile oluşan mahalle kültürünün bir ürünü olan ve iletişim ihtiyacının doğal bir sonucu olarak görülen kahvehaneler, kendilerine özgü işlev ve tasarımlarıyla geçmişten günümüze kadar varlığını sürdürmektedir. Kullanılmaya başlandığı ilk dönemlerinde seçkin insanların, devlet bürokratçılarının ve farklı meslek mensuplarının uğrak yeri olan kahvehaneler zamanla toplum içerisindeki tüm erkekler için odak noktası haline gelmeye başlamıştır. Diğer taraftan bu erkek egemen mekânların özellikle sokak, meydan ve yeşil alan gibi geleneksel kamusal mekânlara taşması diğer kent kullanıcıları nezdinde dışlanma duygusu, kısıtlanmış mekânsal deneyim ve güvenlik kaygıları gibi olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Bu çalışma kapsamında, kentsel yaşamın önemli sosyo-kültürel buluşma noktalarından biri olan kahvehanelerin kent ve kentliyle kurduğu karşılıklı ilişki, Erzurum kenti özelinde ele alınacaktır. Çalışmada, foto dökümantasyon, kısa film çalışması ve anket uygulaması aracılığıyla elde edilen veriler, gözlemler ve bulgular sunulacaktır.

Araştırma bulguları, kahvehanedeki kadın algısına dair müşteri ve çalışan rolleri arasında ayrışma olduğunu göstermektedir. Ayrıca kahvehane kullanıcılarının kadınların kahvehanelerin potansiyel müşterisi olmasına ilişkin olumlu beyanlarının oranına karşılık kadın bireylerin gündelik pratiklerde karşılaştıkları dışlayıcı tutumlar arasında bir tutarsızlık olduğu görülmektedir. Bu çerçevede kahvehaneler, kentsel yaşamın önemli sosyo-kültürel buluşma mekânları olmanın yanı sıra, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin yeniden üretildiği mekânsal pratikler olarak varlığını sürdürmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kahvehane, Toplumsal Cinsiyet, Mekânsal Dışlanma, Kadın Algısı, Mekânsal Pratikler.

Giriş

Toplum içindeki sosyalleşme gerekliliği ve insanların belirli konularda engelleri ortadan kaldırarak toplumsal ve kültürel bütünlük sağlamaları, kahvehanelerin yaygınlaşması ile işlerlik kazanmıştır. Çünkü şehrin merkezlerinde ya da farklı bölgelerinde yer edinen kahvehaneler, toplum içerisinde var olan hiyerarşileri ortadan kaldırarak ve herhangi bir konuda ortak gündemler oluşturarak sosyalleşmeye yardımcı olmaktadır. İlk açıldıkları dönemlerde içecek olarak "kahve" tüketildiğinden dolayı bu mekanlara "kahvehane (kahve evi)" ismi verilmiştr. Kahvenin içecek olarak tüketilmesiyle beraber kahve ocağı, kahve dükkânı ve kahvehane olmak üzere üç farklı isimde satış noktaları meydana gelmiştir (Özkök, 2019).

Toplumun çeşitli kesimlerinden, farklı meslek gruplarından insanların bir araya geldiği, zengin kültürel bir ortam sunan kahvehaneler, kentin sosyal merkezi haline gelmiştir (Hattox,

2014; Kömeçoğlu, 2001). Kısa sürede gündelik yaşam pratikleri arasında yerini alan kahvehaneler, tarihsel çalışmaların da ele aldığı şekliyle bulunduğu mahalle ölçeğinde ya da mesleki bazlı küçük, orta boyutlu sosyal örgütlenmelerin, politik kamusal söylemlerin merkezi konumuna gelmiştir (Hattox, 2014; Kırlı, 2004). Kahve (kahvehane), "dinlenmek, eğlenmek, vakit geçirmek için gidilen, çay veya kahve içilen yer" olarak tanımlanır (Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985). Bir diğer tanımda "çay, kahve, ıhlamur, nargile vb. şeylerin içildiği; iskambil, tavla vb. oyunların oynandığı istirahat ve sohbet salonu" olarak geçmektedir (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 1982). Çalışmasında kahvehanelerde meydana gelen değişimleri belirten Hattox (1996), kahvehaneyi "yeni toplumsal davranış kalıplarının ifade edilmesine olanak sağlayan bir toplumsal ilişki mekânı" şeklinde ele almaktadır. Kahvehaneyi bir "enformasyon merkezi" olarak gören Sennett'e göre (2012) de bu mekanlar "doğallıkla sohbetin geliştiği yerlerdir." Sosyal ilişkilerin daha da yoğunlaştığı bir mekân olan kahvehaneler, mahalle kültürünü tamamlayan bir işleve de sahiptir. Kahvehane, aynı mahallede yaşayan insanların dışarıda buluşup sohbet ettikleri, birbirlerinin mutluluklarını ve hüzünlerini paylaştıkları, mahallelerinde olup bitenleri konuştukları bir mekândır (Yılmaz, 2020).

Kahvehane kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte erkekler, ev ve iş dışında sıklıkla bu mekanlarda olduklarından kahvehaneler "erkekler evi" olarak da adlandırılmıştır (Desmet-Grégoire ve Georgeon, 1999). Bu adlandırmada görüldüğü üzere ilk ortaya çıktıkları zamandan beri erkeklerin bir araya gelip sosyalleştikleri, cinsiyetlendirilmiş mekanlar (Ulusoy, 2013) olarak görülmektedir. Demren (2007) çalışmasında, erkekliğin inşasında kadınları mekân dışında bırakarak oluşan kahvehanelerin diğer mekânlardan erkekler arasındaki hiyerarşiyi nötrleyerek ayrıştığını belirtmektedir. Aytaç (2005) ise kahvehaneleri "erkek kültürünün filizlendiği yer" şeklinde tanımlamış ve bu mekanların "toplumsal cinsiyetçi" rollerini ortaya koymuştur.

"Erkekler evi" nin kapalı mekândan sokağa taşması kamusal alanı erkek egemen şekilde yeniden yapılandırarak kadınların sokaktaki ve sosyal yaşamdaki konumunu kısıtlamaktadır. Bu bağlamda, kahvehaneler kadınların hareketliliğini ve özgürlüğünü sınırlayan toplumsal bir mekanizma işlevi görmektedir. Bu alanlardan sokağa yayılan "erkek bakışları", kadınların kahvehane ile etkileşimlerini olumsuz yönde etkilemekte ve hoşnutsuzluk duygularına yol açmaktadır. İlk ortaya çıktıkları günden beri Türkiye'nin diğer kentlerinde olduğu gibi Erzurum'da da geleneksel kahvehanelerin müşterileri daima erkeklerden meydana gelmiş, kadınların işletmeci olduğu veya kadın müşterilerin olduğu bir kahvehane henüz açılmamıştır.

Çalışma sadece erkekler için hizmet mekânı olarak görünen ve zamanla kamusal alana taşan kahvehanelere yönelik kadın bireylerin bu mekânları deneyimleme isteğini, kahvehane sahibi ve erkek müşterilerden oluşan kullanıcıların bu isteğe karşı tutumlarını ölçmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda kadın bireylere ve kahvehane kullanıcılarına bu mekanların kadınlar tarafından aktif kullanımına yönelik bir anket uygulanmıştır. Kahvehanenin erkek müşterilerinin kadının kahvehane kullanıcısı olmasına karşı takındıkları tutum ise bir kısa film çalışması ve anlık durumu belgeleyen fotoğraf kolajlarıyla ortaya konmaya çalışılmıştır.

Kahvehanelerin Tarihsel Süreci

Kahvehane, Arapça "kahve" ve Farsça "hane" kelimelerinden meydana gelmiştir (Yıldız, 2007). Kahvehane ismi halk arasında kısaca "kahve" olarak da kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra "kıraathane" terimi de yaygın kullanımlar arasındadır (Şahbaz, 2007). Ancak bu terim anlam olarak "kitapların, gündelik gazetelerin ya da dergilerin okunduğu, önemli edebi ve tarihi sohbetlerin yapıldığı, siyaset gündemlerinin belirlendiği mekanlar" şeklindedir (Yağbasan ve

Ustakara, 2008). Günümüzde okuma işlevi olmadığı halde bu adı taşıyan kahvehanelerin varlığı dikkat çekmektedir. İlerleyen zamanlarda, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren daha yaygın kullanıma sahip olan ve neredeyse kahvenin yerini alan "çay", mekânın isminde bir değişikliğe sebep olmamıştır. Ancak bazı kullanımlarda (mekânın yazılı ismi ve söylemlerde) "çayhane", "çay evi", "çay salonu" gibi kahvehane tabelaları göze çarpmaktadır. "Çay ocağı" tabelası ise genellikle çevre esnafa çay servisi yapan küçük işletmelerin kullanımındadır.

Kahvehanelerin ortaya çıkış serüveni, kahve içmenin yaygınlaşması ile başlamıştır. Bu içecek, köy, kasaba ve kentlerdeki toplumsal yaşam üzerinde önemli bir etkiye sahiptir ve o güne kadar bilinmeyen bir mekânın, kahvehanenin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Hattox, 2014). Kahvehanenin ortaya çıkış tarihi ile ilgili literatürde birçok görüş mevcuttur. İlk olarak 1551 yılında, Mekke şehrinde bulunan bir caminin yanında ortaya çıktığı belirtilen kahvehaneler, 16. yüzyılın ilk yarısında Kahire'ye, ortalarına doğru ise İstanbul'a gelmiş ve oradan da Batı'ya doğru yayılmıştır (Desmet-Grégoire ve Georgeon, 1999). İtalya'da 1645 yılında açılan kahvehane (Rittner ve Haine, 2013), İngiltere'de 1650 yılında, Commonwealth döneminde Oxford'da "The Angel" adıyla yerini almıştır (Fritze vd., 1996). Mısır'da başlarda kahve içmek için herhangi bir yer olarak görülen kahve evleri, 16. yüzyılın sonlarına doğru çok sayıda insana hizmet veren toplumsal bir kurum olarak geleneksel hale getirilmiştir (Düzgün, 2005). 17. ve özellikle 18. yüzyılda kahvehaneler, Londra ve Paris gibi şehirlerde ortak buluşma ve gündelik hayata katılma mekanlarıdır (Aytaç, 2005).

Kahvehanenin Türkiye'de açılmaya ve yaygınlaşmaya başladığı dönem, Aşık tarzı şiir geleneğinin de popüler olduğu 16. yüzyıla rastlamaktadır. Türkiye özelinde ilk kahvehane ise Osmanlı Dönemi'nde kahvenin tüketilmeye başlanmasından doğan mekân ihtiyacı sonucunda 1554 yılında Tahtakale'de açılmıştır (Bingül, 2013) ve farklı kültürel özelliklere sahip insanların (erkeklerin) buluşma noktası olmuştur (Evren, 1996a). Bu bilgiyi destekleyen bir diğer kaynakta, "Hicri dokuz yüz altmış iki (1554) yılına kadar başkent İstanbul ve Rum ilinde kahvehane yok idi." bilgisi verilmektedir (Peçevi, 1981). Literatürde İstanbul'daki kahvehanelerin 1543 ile 1555 yılları arasında kullanılmaya başlandığına dair farklı referanslar mevcuttur (Düzgün, 2005; Kuzucu ve Koz, 2016; Durmaz, 2020; Şeker, 1997). 16. yüzyıl sonunda İstanbul'da yaklaşık olarak 600 tane kahvehane olduğu belirtilmektedir (Akman, 2017). 17. yüzyılın sonları, 18. ve 19. yüzyılın başlarında İstanbul'da kahvehane kültürü en etkili dönemlerini yaşamıştır. Türkiye'deki kahvehane sayısının günden güne büyük artış gösterdiği gözle görülebilir bir realitedir (*Büyük Larousse sözlük ve ansiklopedisi*, 1986).

Erzurum Kahvehaneleri Yapı ve İşleyişleri

Günümüz Erzurum'unda kahvehaneler, büyüklükleri ve işlevleri temelinde iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Bu ayrım, ilgili meslek kuruluşlarının belirlediği yasal düzenlemelerle (Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete, 2005) şekillenmiştir. İlk kategori olan çay ocakları, hizmet alanı 25 metrekareden küçük olan işletmeleri kapsar ve ruhsatlandırmaları birinci kademe belediyelerince yapılır. Bu işletmeler, çoğunlukla çevre esnafına hizmet verirken, müşterilerin kısa süreli ve pratik ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanmaktadır. Genellikle sırtlık olmayan sandalyeler (tabure) ve küçük sehpalarla döşenen bu mekânlar, uzun süreli oturmaya elverişli değildir ve bu nedenle sıklıkla "küçük kahvehane" olarak adlandırılmaktadır.

Diğer yandan, kahvehaneler, 25 metrekareden daha geniş bir alana sahip işletmelerdir ve müşterilerin uzun süre vakit geçirebilmesi amacıyla daha büyük masa ve sandalyelerle

donatılmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete, 2005)[3]. Kahvehanelerde zamanla yaygınlaşan dinlenme ve sohbet alanı, oyun oynama mekânı, çay – kahve vb. içecek ihtiyacının karşılanması, kitle iletişim araçlarından yararlanma, kültürel ve sanatsal etkinlikler, kitap, dergi ve gazete okuma, bazı meslek sahiplerinin kahvehaneyi hizmet alanı olarak kullanması, seyyar satıcıların kahvehanelerde satış yapması, buluşma, işlerin çözülmesi, iletişim kurma ve toplantılar yapma gibi farklı kullanımlar mevcuttur. Bu mekânların ruhsatları, Emniyet Müdürlüğü'nün onayıyla birlikte birinci kademe belediyeler tarafından düzenlenir. İşletme sahipleri, talep etmeleri durumunda bu alanlarda oyun ekipmanları (tavla, okey, kâğıt oyunları vb.) bulundurabilir ve müşterilerine oyun oynama imkânı sunabilir. Bu tür kahvehaneler, yaygın olarak "oyunlu kahve" olarak da bilinmektedir. Bu şekilde, Erzurum'daki kahvehaneler işlevsel ve mekânsal büyüklüklerine göre farklı müşteri kitlelerine hitap etmektedir.

Materyal ve Metot

Atölye çalışması, kadınların kamusal alana taşan ve eril olarak kodlanmış mekanlardaki varlığını sorgulamayı ve bu konudaki deneyimlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, bir deneyim anketi, kısa film ve kolaj çalışmaları olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Ankete katılanların büyük çoğunluğunun kadınlardan oluşması, çalışmanın örneklem çeşitliliğini sınırlayan bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

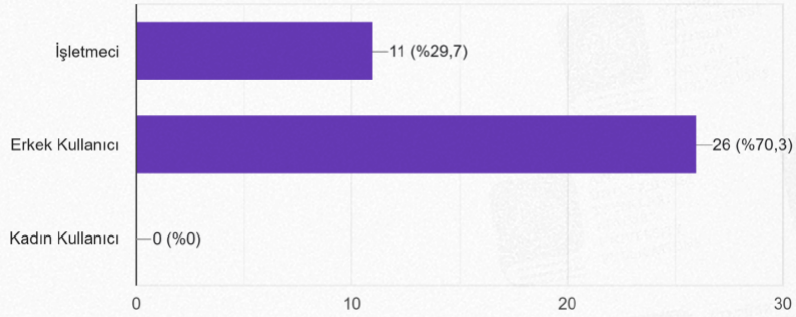
Atölyenin ilk aşamasında, Erzurum'da ikamet eden veya şehri ziyaret eden 113 katılımcı ile kamusal alana yayılan eril mekanlardan kahvehanelere yönelik deneyimlerini ölçen bir anket uygulanmıştır. Anket, kadınların kahvehanelerde hizmet alma taleplerinin olup olmadığını, talepte bulundukları takdirde karşılaştıkları tepkileri, kahvehane işletmecileri ve erkek müşterilerin bu tür taleplere yaklaşımlarını değerlendirmeyi hedeflemiştir.

Atölyenin ikinci aşamasında ise öğrenciler, kahvehaneleri bizzat deneyimleyerek kadınların bu eril mekanlardaki varlığına ve potansiyel etkilerine dikkat çekmeye odaklanmıştır. Bu deneyimler, fotoğraflar, kolajlar ve bir kısa film aracılığıyla belgelenmiş ve atölye sonunda katılımcılarla paylaşılmıştır.

Kamusal Alana Taşan Eril Mekanlara (Kahvehanelere) Yönelik Deneyim Anketi

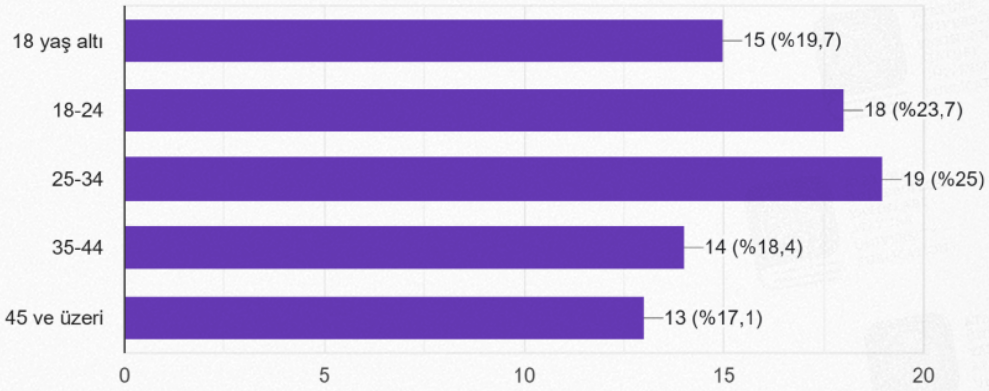
Kamusal alandaki cinsiyet odaklı mekanlara yönelik deneyim anketi, toplam 113 katılımcıyla gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların yaklaşık %76'sını kadınlar, %37'sini ise erkekler oluşturmaktadır. Kadın katılımcıların %77,6'sı ve erkek katılımcıların %86,5'i Erzurum'da ikamet etmektedir. Ankete katılan erkeklerin tamamı kahvehane kullanıcısı olup, yaklaşık %30'u aynı zamanda kahvehane işletmecisidir (Şekil 1).

[3] 5362 sayılı Esnaf ve Sanatkârlar Meslek Kuruluşları Kanunu'na ek olarak, kahvehane ve benzeri işyerlerinin açılış, işletme ve denetimine ilişkin özel düzenlemeler bulunmaktadır. Bu düzenlemeler, Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu tarafından yayımlanan "Kahvehane, Kıraathane, Çay Ocağı, Çay Bahçesi, İnternet Kafe ve Büfe İşyerlerinin Açılış, İşletme ve Denetimine İlişkin Yönetmelik"te yer almaktadır. Bu yönetmelik, söz konusu işyerlerinin fiziki şartları, hijyen koşulları, çalışan personel nitelikleri ve denetim esaslarını detaylı bir şekilde düzenlemektedir. Bu yönetmelik, özellikle kahvehane işletmeciliğiyle ilgili faaliyet gösteren esnaf ve sanatkârlar için önemli bir kılavuz niteliği taşımaktadır.

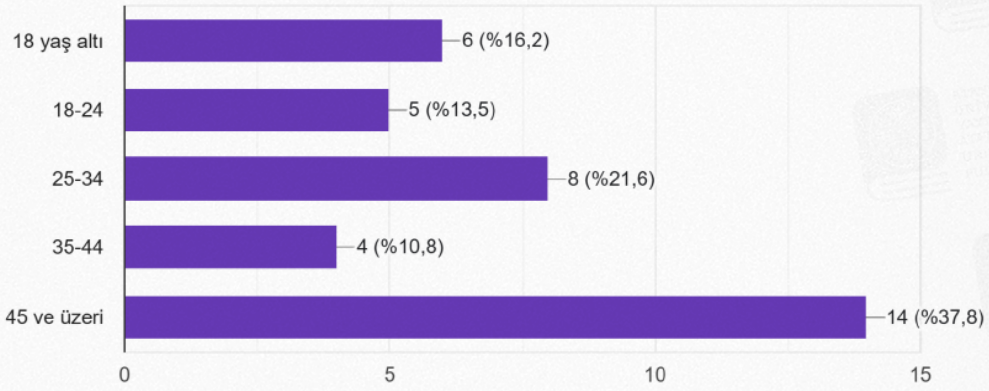
Şekil 1. Erkek katılımcıların profili

Ankete katılanların yaş dağılımları incelendiğinde, kadın katılımcılar arasında en yoğun katılımın 25-34 yaş aralığında olduğu, en az katılımın ise 45 yaş ve üzeri bireylerden geldiği görülmüştür. Bununla birlikte, diğer yaş aralıklarında da birbirine yakın oranlarda katılım sağlanarak dengeli bir dağılım elde edilmiştir (Şekil 2).

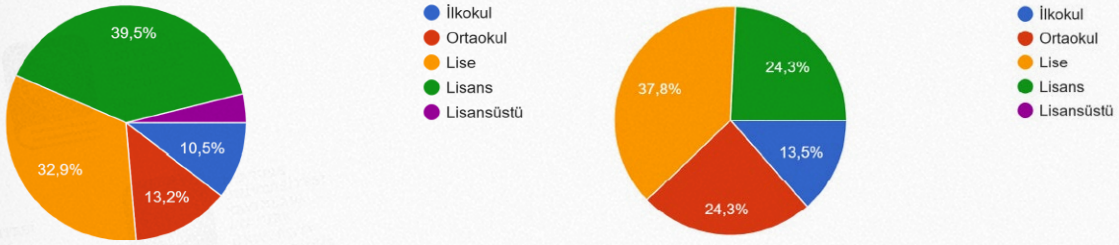
Şekil 2. Kadın katılımcıların yaş dağılımı

Erkek katılımcıların yaş dağılımı incelendiğinde, katılımcıların yaklaşık %40'ının 45 yaş ve üzeri bireylerden oluştuğu belirlenmiştir. Diğer yaş aralıklarında ise birbirine yakın bir katılımcı dağılımı gözlenmiştir. En az katılım sağlayan yaş grubunun 35-44 yaş aralığı olduğu tespit edilmiştir (Şekil 3).

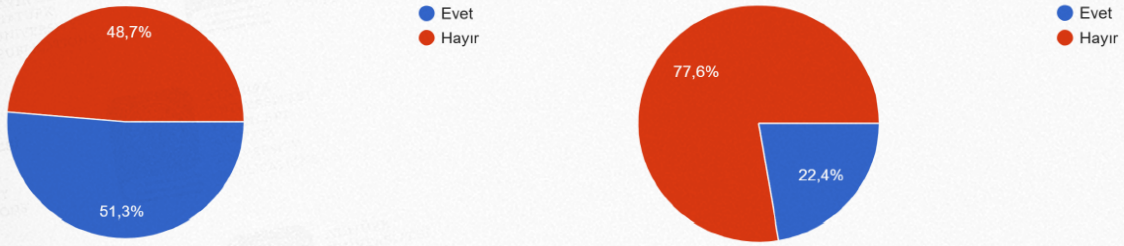
Şekil 3. Erkek katılımcıların yaş dağılımı

Ankete katılanların eğitim durumları incelendiğinde, kadın katılımcıların büyük bir kısmının lise ve lisans mezunu olduğu, bu iki grubun oranlarının birbirine yakın seyrettiği görülmüştür. En az katılımcı grubunu yaklaşık %4 ile lisansüstü eğitim düzeyine sahip bireyler oluşturmaktadır. Erkek katılımcıların eğitim durumuna bakıldığında ise, yaklaşık %40'ının lise eğitim düzeyinde olduğu belirlenmiştir. Geri kalan erkek katılımcılar arasında ise ortaokul ve lisans derecelerinin her biri yaklaşık %25'lik bir orana sahiptir. Erkek katılımcılar arasında hiçbir lisansüstü mezunu bulunmamaktadır. (Şekil 4).

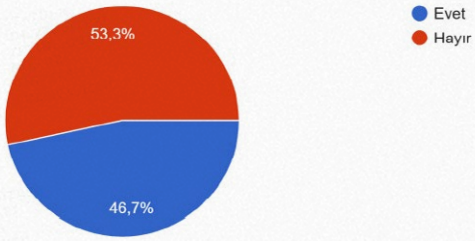
Şekil 4. Sırasıyla kadın ve erkek katılımcıların eğitim durumu

'Kamusal mekâna (sokak, meydan vb.) taşan bir kahvehanede oturmak, dinlenmek veya çay içmek ister misiniz?' sorusuna kadın katılımcıların yaklaşık yarısı olumlu yanıt vermiştir. Bununla birlikte, kadın kullanıcıların %77,6'sı bugüne kadar kamusal alana taşan herhangi bir kahvehanede oturma, dinlenme veya çay içme talebinde bulunmamıştır (Şekil 5). Bu durum, potansiyel ilginin mevcut deneyimlerle paralel olmadığını göstermektedir.

Şekil 5. Sırasıyla kadın katılımcılara sorulan *'Kamusal mekâna (sokak, meydan vb.) taşan bir kahvehanede oturmak, dinlenmek veya çay içmek ister misiniz?'* ve *'Şimdiye kadar kamusal mekâna taşan herhangibir kahvehanede oturma, dinlenme veya çay içme gibi bir talebiniz oldu mu?'* sorularının yanıtları

Kahvehane işletmecilerine sorulan *'Kahvehanenizde hizmet alımı konusunda kadın bireyler tarafından bir talep oldu mu?'* sorusuna ise %53,3 oranında *'Hayır'* cevabı verilmiştir (Şekil 6).

Şekil 6. İşletme sahiplerine sorulan *'Kahvehanenizde hizmet alımı konusunda kadın bireyler tarafından bir talep oldu mu?'* sorusunun yanıtı

Kahvehane işletmecilerine yöneltilen *'Kadın bireylerin kahvehanede hizmet alımı talebine karşılık tutumunuz ne olurdu?'* sorusuna verilen yanıtlar şu şekildedir:

'Sıkıntı olmaz.'

'Sıkıntı olmuyor.'

'Erkek müşterilerilere nasıl davranıyorsam kadın müşterilere de öyle davranırdım herhangi bir ayrım yapamazdım.'

'Herkes nasıl hizmet ediyorsam onada öyle hizmet de bulunurum.'

Kahve ortamında kendini yabancı hissetmemesi için daha iyi hizmete bulunmaya çalışıyorum.'

Kahvehane işletmecilerine yöneltilen *'Kadın bireylerin kahvehanede çalışma talebine karşılık tutumunuz ne olurdu?'* sorusuna verilen yanıtlar ise şu şekildedir:

'Kötü hissederim.'

'İstemem burda çalışamaz olmaz.'

'İstemem çalışmasını.'

'Kabul etmem.'

'Anlayışlı karşılarım.'

'Olumsuz olurdu.'

'Anlayışla karşılardım.'

'Çalışma şansı olamaz.'

'Almayız.'

'Olumlu yönde olur kadın da çalışabilir kahvemde.'

'İstemem kadın birinin çalışmasını işe almam.'

Bu yanıtlara göre, kahvehane işletmecileri kadınların bu mekânlarda vakit geçirmesine ve hizmet almasına genel olarak olumlu yaklaşırken, önemli bir kısmı kadınların kahvehanelerde istihdam edilmesi fikrine olumsuz bakmaktadır. Bu durum, işletmecilerin kadınların kahvehanedeki rolüne (müşteri – çalışan) ilişkin algılarında bir ayrım olduğunu göstermektedir.

İşletmecilere sorulan sorular, erkek müşterilere de sorularak kadınların kahvehanedeki varlığına ilişkin tutumların farklı kullanıcı rollerine göre ne ölçüde değiştiği ölçülmeye çalışılmıştır. *'Kadın bireylerin kahvehanede hizmet alımı talebine karşılık tutumunuz ne olurdu?'* sorusuna müşteriler tarafından verilen yanıtlar aşağıdaki gibidir:

'Rahatsız etmez normal karşılarım.'

'Normal'

'Herhangi bir sıkıntı olmuyor gelip oturuyor hizmetini alabiliyor.'

'Normal tutumumndan farklı bir tutum sergilemem.'

'Hoş karşılamam doğru bulmam erkeklerin çoğunlukta olduğu bir yerde kadınların gelmesini doğru bulmam.'

'İstemem.'

'Benim için herhangi bir sıkıntı olmaz kadınlarda kahvehanede hizmet alabilir.'

'Herhangi bir sorun olmaz.'

'Normal hissederim herhangi bir sıkıntı olmaz.'

'Tutumumda bir değişiklik olmaz.'

'Herhangi bir olumsuz tutum sergilemem.'

'Normal karşılarım.'

'Güzel olur hep erkekler gelmesin kahvehaneye.'

Kahvehanenin erkek müşterilerine yöneltilen *'Kadın bireylerin kahvehanede çalışma talebine karşılık tutumunuz ne olurdu?'* sorusuna verilen yanıtlar ise şu şekildedir:

'Kabul etmem.'

'Kabul etmem.'

'Rahatsız olurum.'

'Olumlu yönde olur.'

'Tuhaf hissederdim.'

'Tutumumda bir değişiklik olmaz.'

'Farketmez.'

Araştırma bulgularına göre erkek müşteriler, kahvehane işletmecilerinin tutumlarıyla paralel biçimde, kadınların kahvehanelerde müşteri olarak varlığını olumlu karşılarken, istihdam edilmesine aynı hoşgörüyü göstermemektedir.

İşletmeci ve müşterileri kapsayan kahvehane kullanıcılarının sözlü beyanlarının pratikte ne kadar yer edindiğini ölçmek için kadınlara '*Kahvehanede hizmet alımı konusunda şimdiye kadar bir talebiniz olduysa kahvehane sahibinin size karşı tutumu ne oldu?'* sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların verdiği yanıtlar aşağıdaki gibidir:

'Kahvehane sahibi tarafından, kahvehanenin sadece erkeklere ait olduğunu ve oturmaması gerektiğini söyledi.'

'Dershane zamanlarında arkadaşlarıyla gidip oturduğumda başta biraz rahatsızlık hissettim sonra alıştım. Kahvehane sahibi direkt çay getirdi.'

'Kibardı'

'Normal nötr'

'Yanımda erkek arkadaşlarım olduğu için pek sıkıntı olmadı ama ters ters baktılar.'

'Samimi'

'Güzel normal davrandı.'

'Hoşgörülü ve nazik'

'Kovuldum'

'İyiydi'

'Hoşgörülü ve nazik'

'Kötü'

'Erzurum dışında iyi'

'Yorulduğumnda oturup çay içmek istedim ama kahvehane sahibi izin vermedi.'

'Kovuldum'

'Güler yüzlü, samimi'

Yanıtlar incelendiğinde kahvehane sahiplerinin kadınlar tarafından gelen talebe karşı takındıkları olumlu ve olumsuz tutumların neredeyse eşit düzeyde dağıldığı görülmektedir. Bu durum, kadınların kahvehanelerde hizmet alma girişimlerine yönelik işletmecilerin yaklaşımlarında belirgin bir eğilim olmadığını göstermektedir.

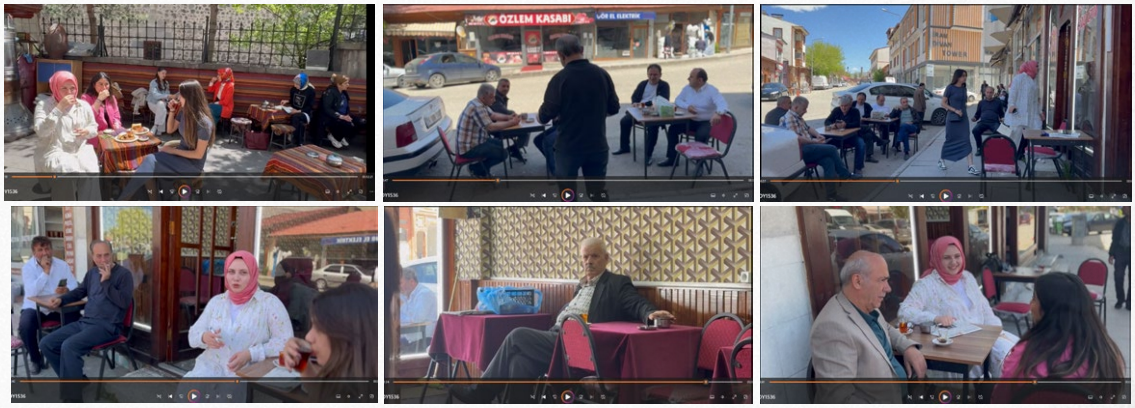
Kadınların Kahvehane Deneyimine Yönelik Kolaj ve Kısa Film Çalışmaları

Atölye çalışmasının ikinci aşaması, kadınların kamusal alanlardaki erkek egemen mekanlardaki varlığını ve potansiyel etkileşimlerini incelemeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda, farklı kahvehane ortamlarında gözlemlenen kadınların anlık duygusal tepkileri ile bu mekanlarda bulunan erkeklerin kadınlara yönelik tutumlarını belgeleyen fotoğraf kolajları ve kısa filmler üretilmiştir. Bu görsel çalışmalar, kadınların bu eril mekanlardaki deneyimlerinin çok boyutlu yapısını ve toplumsal cinsiyet dinamiklerinin kamusal alandaki yansımalarını analiz etme amacı gütmektedir (Şekil 7).

Şekil 7. Kahvehanelerin kadınlar tarafından deneyimini içeren fotoğraf kolajları

Kısa film çalışması, bir grup kız öğrencinin kahvehaneye girişiyle başlayan ve bu mekandaki deneyimlerini konu alan bir anlatıya sahiptir. Filmde öğrenciler, çay sipariş edip sohbet etmekte, bulmaca çözmekte ve kahvehanenin diğer kullanıcılarıyla etkileşimde bulunmaktadırlar. Mekân sahibi, öğrencilerin varlığına karşı hoşgörülü bir tutum sergilerken, kahvehanedeki erkek müşteriler başlangıçta durumu yadırgamalarına rağmen zamanla öğrencilerle iletişim kurarak sosyal bir etkileşim içine girmişlerdir (Şekil 8).

Şekil 8. Kahvehanelerin kadınlar tarafından deneyimini içeren kısa film çalışması

Sonuç

Kahvehaneler yalnızca bir sosyalleşme alanı olmanın ötesine geçerek kentsel yaşamın vazgeçilmez kültürel kurumlarından biri haline gelmiştir. Bununla birlikte, bu mekânların erkek egemen yapısı ve kamusal alana taşan etkileri, toplumsal cinsiyet temelli bir mekânsal dışlanma olgusunu da beraberinde getirmiştir. Bu durum, kahvehanelerin kentsel yaşamın sosyo-kültürel buluşma noktalarından biri olmasının yanı sıra toplumsal cinsiyet eşitsizliğini pekiştiren işlevsel bir unsur olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma kapsamında Erzurum örneği üzerinden kadınların kahvehane deneyimlerine yönelik algı ve tutumlar değerlendirilmiştir. Araştırma bulguları, kahvehane işletmecilerinin ve kullanıcılarının kadınların kahvehanelerdeki varlığına yönelik algılarında belirgin bir ikiliğin bulunduğunu ortaya koymaktadır. İşletmeciler ve erkek kullanıcılar, kadınların kahvehanelerde müşteri olarak bulunmasına görece olumlu yaklaşırken, istihdam edilme taleplerine aynı hoşgörüyü sergilememektedir. Buna göre kadınların kahvehanelerde varlığına dair algıların rol temelli bir ayrışma içerdiği söylenebilir.

Kahvehanelerde kadınların hizmet alımı konusunda işletmecilerin ve erkek kullanıcıların söylemsel düzeyde ifade ettikleri kapsayıcı tutum ile kadınların pratikte yaşadıkları deneyimler arasında belirgin bir uyumsuzluk bulunmaktadır. Kadınların bir kısmı olumlu deneyimler yaşasa da önemli bir bölümü dışlayıcı tutumlarla karşılaşmış, mekâna erişimlerinin sınırlandığını ifade etmiştir. Bu farklılık, kahvehanelerde kadınların varlığına ilişkin normatif düzeyde olumlu görünen beyanlar ile gündelik pratiklerdeki dışlayıcı uygulamalar arasındaki çelişkiyi açıkça ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, kahvehaneler kentsel mekânda toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin yeniden üretildiği alanlar olmaya devam etmektedir.

Teşekkür

"DİYALOGLAR / DENEYİMLER / YANSIMALAR: 2025 Turizm Başkenti Erzurum İçin Anlatılar" konulu dört günlük atölyenin düzenlenmesinde sunduğu katkı için sayın Prof. Dr. Serap Durmuş ÖZTÜRK'e ve atölye süresince özverili bir şekilde çalışan ve sonuç ürünlerin ortaya konmasında katkı sunan "Gülistan Sena KOÇAK, Zeynep Sude ÖZKAYA, Ferhat AYDIN, Uğur AKSOY, Serap AYKUT, Asya Havin KÖSEN, Rümeysa KAYA" isimli öğrencilere teşekkür ederiz.

Kaynakça

Akman, F. B. (2017). *Batılı kadın seyyahların gözüyle Osmanlı kadını*. Kopernik Kitap.

Aytaç, Ö. (2005). Kimlik, kamusal alan ve toplumsal cinsiyet bağlamında kahvehaneler. *Journal of Academic Studies*, *6*(24).

Bingül, İ. (2013). *Osmanlı'da kahvehane ve toplumsal hayat mekânları*. Gram Yayınları.

Büyük Larousse sözlük ve ansiklopedisi. (1986). Gelişim Yayınları A.Ş.

Demren, Ç. (2007). *Kahvehane erkekliği: Ankara'da bir gecekondu mahallesi örneği* (Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi). YÖK Tez Merkezi.

Desmet-Grégoire, H. (1999). Giriş. In H. Desmet-Grégoire & F. Georgeon (Ed.), *Doğu'da kahve ve kahvehaneler* (M. Atik & E. Özdoğan, Çev., ss. 13–25). Yapı Kredi Yayınları.

Durmaz, U. (2020). Bir mekânın anatomisi: Halk edebiyatı ürünlerinin yaratma ve icra ortamı olarak kahvehaneler. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, *3*(4), 110–129.

Düzgün, D. (2005). *Erzurum'da kahvehaneler ve âşık kahvehanesi geleneği.* Aktif Yayınevi.

Evren, B. (1996a). *Kent yaşamı ve kahvehaneler*. Yeni Türkiye.

Fritze, R. H., Robison, W. B., & Sutton, W. (1996). *Historical dictionary of Stuart England, 1603-1689*. Greenwood Press.

Hattox, R. S. (1996). *Kahve ve kahvehaneler: Bir toplumsal içeceğin Yakındoğu'daki kökenleri*. *Büyük Larousse sözlük ve ansiklopedisi*

Hattox, R. S. (2014). *Coffee and coffeehouses: The origins of a social beverage in the medieval Near East*. University of Washington Press.

Kırlı, C. (2004). Coffeehouses: Public opinion in the nineteenth century Ottoman Empire. In A. Salvatore & D. F. Eickelman (Eds.), *Public Islam and the common good*. Brill Academic Publishers.

Kömeçoğlu, U. (2001). *Historical and sociological approach to public space: The case of Islamic coffee houses* (Unpublished doctoral dissertation). Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Kuzucu, K., & Koz, S. (2015). *Türk kahvesi*. Yapı Kredi Yayınları.

Özkök, E. (2019). Bir erkeklik mekânı olarak kahvehaneler.

Peçevi, İ. (1981). *Peçevi tarihi I* (Haz. B. S. Baykal). Kültür Bakanlığı.

Rittner, L., & Haine, W. S. (2016). *The thinking space: The cafe as a cultural institution in Paris, Italy and Vienna*. Routledge.

Sennett, R. (2012). *Together: The rituals, pleasures and politics of cooperation*. Yale University Press.

Şeker, M. (1997). *Gelibolulu Mustafa 'Âlî ve mevâ'ıdü'n-nefâis fi-kavâ'ıdi'l-mecâlis*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (1982). Cilt 5. Dergah Yayınları.

Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete. (2005). 5362 sayılı Esnaf ve Sanatkârlar Meslek Kuruluşları Kanunu. *Resmî Gazete*, 25763.

Ulusoy, T. (2013). Kahvehane ve kahve tüketiminin cinsiyetlendirilmesi.

Yağbasan, M., & Ustakara, F. (2008). Türk toplumunda kahvehane ve kafelerdeki iletişimsel ortamı belirlemeye yönelik bir alan araştırması (Gaziantep ili örneği). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *18*(1), 233–260.

Yeni Türk Ansiklopedisi (1985). Cilt 5. Ötüken Yayınları.

Yıldız, M. C. (2007). *Kahvehane kültürü*. Beyan Yayınları.

Yılmaz, E. B. (2020). "Kendi gitti ismi kaldı yadigâr": Kültürel biyografisiyle kahvehaneler. In S. Erşahin & Z. Erşahin (Eds.), *Kent ve maneviyat*. Artcivic.

BÖLÜM VI

KOLEKTİF HAFIZANIN YENİDEN İNŞASI: ERZURUM KENTİ TARİHİ ÇEKİRDEĞİNDE VARLIĞINI YİTİRMİŞ MİMARİ MİRASIN TEMSİLİ

Emriye KAZAZ[1], Tuncer Çağrı ÇAKMUR[2]

[1]Doç. Dr., [2]Araş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Erzurum

[1]emriyekazaz@atauni.edu.tr, [2]cagri.cakmur@atauni.edu.tr

Özet

MS. V. yüzyılda Doğu Roma İmparatoru II. Theodosius tarafından inşa edilen Erzurum Kalesi ve onu çevreleyen surlar arasında kalan bölge, aradan geçen yaklaşık 15 asır boyunca çeşitli toplulukların yerleşim alanı olmuştur. Doğu Roma'dan Saltuklulara, Selçuklulardan Osmanlıya ve en son Cumhuriyet dönemine kadar farklı toplumların kültürel birikimine ve ortak hafızasına ev sahipliği yapan bu bölge, güncel akademik çalışmalarda ise Erzurum Kenti'nin Tarihi Çekirdeği olarak tanımlanmaktadır. Ortalama 430.000 m^2 alana sahip olan bu tarihi alanda, farklı uygarlık dönemlerinden kalan mimari miras öğelerinin bir kısmına halihazırda rastlamak mümkündür. Ancak, yaklaşık 15 asırlık süre zarfında inşa edilen yapı stokunun önemli bir bölümü ise çeşitli sebeplerden ötürü varlıklarını günümüze kadar sürdürmeyi başaramamıştır. Bu durum, yalnızca yapıların fiziksel sürdürülebilirliğini etkilememiş, aynı zamanda tarihî çekirdeğin toplumsal hafızadaki izlerinin zamanla silinmesini beraberinde getirmiş ve böylelikle mekânsal sürdürülebilirlik sekteye uğramıştır. Çalışma kapsamında Erzurum Kenti Tarihi Çekirdek sınırları içerisinde konumlanan ve varlıklarını günümüze ulaştıramayan mimari miras öğelerinin mevcut durumdaki sunum ve temsil problematiği tartışılacaktır. Bu doğrultuda öncelikli olarak eski haritalar ve anlatılardan yola çıkılarak varlığını devam ettiremeyen tarihi yapılar/alanlar belirlenecek, ardından kent tarihi açısından önemli olmasına rağmen günümüze ulaşamayan mimari miras öğelerinin önceden konumlandıkları parseller üzerine yerleşen modüler hafıza mekânı tasarımları üzerinde çalışılacaktır. Önerilen bu hacimlerin, salt bilgi veren statik birer gösterim olmaktan öteye geçerek, kullanıcıyla etkileşim kurabilen; deneyimlenebilen, kentsel doku ile ilişki kurabilen ve gerektiğinde dönüştürülebilen mekânlar olması hedeflenmektedir. Varlığını sürdüremeyen mimari miras öğelerinin tasarlanacak modern hacimler üzerinden somut ve somut olmayan bileşenleri ile sunulmasının kolektif hafıza, kent anlatısı ve mekânsal sürdürülebilirlik bağlamında önemli olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Erzurum Kalesi, Tarihi Çekirdek, Mekânsal Sürdürülebilirlik, Hafıza Mekânı, Mimari Miras.

Giriş

Kolektif, toplumsal veya sosyal bellek/hafıza gibi kavramlar son yıllarda farklı boyutlarıyla farklı disiplinler tarafından ele alınmaktadır. Konunun fizyolojik ve biyolojik boyutunun ötesinde toplumsal, sosyolojik ve kültürel açılardan konuyu ele alan çalışmalar giderek artmaktadır. Toplumsal belleğin kültür varlıklarıyla ilişkisini ortaya koyan çalışmalar da bir o kadar yaygınlaşmaktadır.

İnsan belleği gelenek-görenekler, ritüeller ve günlük yaşam pratikleri gibi somut olmayan kültürel miras ögeleri ile mekanlar, yapılar ve anıtlar gibi somut kültür varlıklarını bir arada zihinde kodlamaktadır. Anılar/ hatıralar, deneyimler ve yaşanmışlıklar bireyin toplumun bir

parçası olmasına imkân verirken bir yandan da kolektif hafızanın oluşmasını sağlamaktadır. Başka bir açıdan bireyin varoluşunu sürdürebilmesi, aidiyet hissetmesi ve kimlik geliştirebilmesinin yolu içinde bulunduğu toplumun ya da kültürün sürekliliğiyle ilişkilidir. Dolayısıyla, toplumsal hafızanın sürekliliği somut ve somut olmayan kültürel miras değerlerinin korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması ile mümkündür.

Berlin'de hem İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkilerini onarmak hem de savaşın belleklere kazınan canlı hatırasının silinip yok olmasına engel olmak için kent belleğinde[4] yer edinmiş Alman Parlamento Binası, Alman Katedrali ve Yeni Müze gibi simgesel öneme sahip hasarlı binaların yeniden işlevlendirilmesi için uluslararası düzeyde yarışma projeleri düzenlenmiştir. Böylece savaş sonrası harabe haline gelen Berlin'in yeniden inşası sürecinde, kentsel bellekte yer edinen yapıların izini sürerek onları yeniden kentin bir parçası haline getirmeyi ve kolektif hafızanın sürekliliğini sağlamayı başarmışlardır (Ulubay-Önal, 2020: 54). Venedik'in en önemli kolektif hafıza mekanlarından biri olan San Marco Meydanı'nında, San Marco Çan Kulesi'nin 1902 yılında malzeme yorulması sebebiyle çökmesinin ardından kent siluetinin en önemli simge yapılarından biri olması, meydan ve çevresinin genel görünüşünün bütünleyici unsurlarından biri olması sebebiyle tartışmaya yer bırakmayacak biçimde kulenin yeniden inşasına karar verilmiştir (Ahunbay, 2004: 99). Tayvan'da son otuz yıldan beri gündemde olan topluluk güçlendirme çalışmalarında toplumsal hafızayı yeniden inşa etmek, yerel kimlik değerlerini oluşturmak ya da güçlendirmek için kültürel mirasın korunması ile ilgili politikalara öncelik verilmiştir (Huang, Juan, vd., 2015: 113). Diğer taraftan, Bulgaristan'ın başkenti Sofya'nın merkezinde komünist rejimin sembolü olarak görülen Georgi Dimitrov'un anıt mezarının 1999 yılında demokratik hükümet tarafından yıkılma kararı (Hristova, 2010; 8), Alman rejiminin sembolü olarak görülen Alman Parlemonto Binası'nın 1933 yılında kundaklanması (Holokost Ansiklopedisi, 2018) gibi siyasi, politik, ekonomik, inançsal ya da başka farklı sebeplerle tarihsel olayların geçtiği somut yapıları ya da simgesel boyutu olan anıtları kolektif hafızadan silmek için bilinçli olarak yapılmış eylemlerdir.

İnsanların mekanla kurdukları ilişki ve deneyimlerinin zaman içindeki birikiminden ortaya çıkan kolektif hafıza, kültürel mirasın korunması ve hafıza mekanların planlanmasında başvurulan araçlardan biridir (Bakıcıol, 2017: 10). Her toplumun sosyal, kültürel, tarihsel birikiminden kaynaklı kendine özgü bellek mekanları vardır. Zaman içinde çoğu değişim ve dönüşüm geçiren bu mekanlar, kent tarihinin katmanlaşmış ara kesitleri yani palimsest olarak kolektif hafızada yaşamaya devam ederler. Ne var ki, doğal afetler, ekonomik veya siyasi sebeplerle bu mekanların yok olması toplumun kimlik değerlerini oluşturan kolektif belleğin kesintiye uğramasına yol açmaktadır. Bu bağlamda, Erzurum'un çok katmanlı kent yapısını farklı açılardan ele alan bu atölye çalışmasında, Erzurum'da tarihi çekirdekte kolektif bellekte yer edinmiş fakat çeşitli sebeplerle günümüze ulaşamamış kültürel mirasın kolektif bellekte yeniden inşası ya da temsili üzerine tartışılacaktır.

Kapsam ve Yöntem

2025 yılında Erzurum'un turizm başkenti seçilmesi itici gücüyle Atatürk Üniversitesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi ve Artvin Çoruh Üniversitesi işbirliğiyle Atatürk Üniversitesi,

[4] Rossi "kentsel bellek" kavramını; kentin fizikselliğiyle bellekte iz bırakan olayların iç içe geçmiş biraradalığı olarak açıklamaktadır. Detaylı bilgi için bknz. Ulubay, S., Önal, F., 2020. "Yeniden İşlevlendirme Yarışmaları'nın Berlin Kenti Örneği Üzerinden İrdelenmesi", MODULAR, 3(1), 39-57.

Mimarlık ve Tasarım Fakültesi ev sahipliğinde, 22-25 Mayıs tarihlerinde Prof. Dr. Serap Durmuş Öztürk moderatörlüğünde hazırlanan "Diyaloglar, Deneyimler, Yansımalar: 2025 - Turizm Başkenti Erzurum için Anlatılar" başlıklı atölye kapsamında bu çalışma hazırlanmıştır. Atölye kapsamında; Erzurum'un kaybolan kolektif hafızasının yeniden temsilini ele alan bu çalışma, Doç. Dr. Emriye Kazaz ve Araş. Gör. Tuncer Çağrı Çakmur yürütücülüğünde Ahmet Mete, Merve Nar, Berke Şahin, Zeynep Cingöz, Zeynep Şirin Kayaalp ve Sılanur Soğuksu isimli öğrencilerin katılımlarıyla oluşturulmuştur.

Atölyenin ilk günü; Erzurum'un tarihi, fiziksel dokusu, kültürel mirası gibi konuları ele alan sunumların ardından atölye katılımcılarıyla birlikte çalışma konusu olan tarihi çekirdekte inceleme ve gözlemler yapılarak, fotoğraflar çekilmiş ve haritalar üzerine fiziksel dokuyu anlamaya yönelik analizler yapılmıştır.

Atölyenin ikinci günü; ise katılımcılarla konuyu farklı açılardan ele almak ve anlamak adına tartışmalar yapılmıştır. Bir yandan eski ve yeni haritaların çakıştırılması yoluyla değişen ve dönüşen kent morfolojisi anlaşılmaya çalışılırken bir yandan da kolektif hafızada yer edinmiş fakat günümüze ulaşamamış medreseler, hanlar, hamamlar, çarşılar, kurumsal ve askeri yapılar gibi mimari miras öğeleri tespit edilirken bir yandan da hafıza mekanların temsilinin nasıl olacağı ya da olması gerektiği konusu tartışılmıştır. Sonunda kolektif hafıza mekanları için esnek, modüler, takılıp sökülebilen, çok amaçlı kullanılabilen ve geçmişi taklit etmeyen çağdaş bir birim tasarlanmasına karar verilmiştir. Bu tasarım probleminde hem kentlilerin, yerli ya da yabancı turistlerin kolektif hafızada yer edinmiş fakat günümüze ulaşamayan mimari miras hakkında bilgi edinmesini sağlamak hem de çok amaçlı kullanıma izin vererek kullanıcılarla etkileşime girebilen bir yapı olması konuları belirleyici olmuştur.

Atölyenin üçüncü günü; bir yandan tasarım çalışmaları sürerken bir yandan da hem poster hem de atölye yürütücülerine yapılacak dijital sunum üzerinde çalışılmıştır. Son gün ise tüm atölye grupları sunumlarını gerçekleştirerek, katılım belgelerini almışlardır.

Tespitler

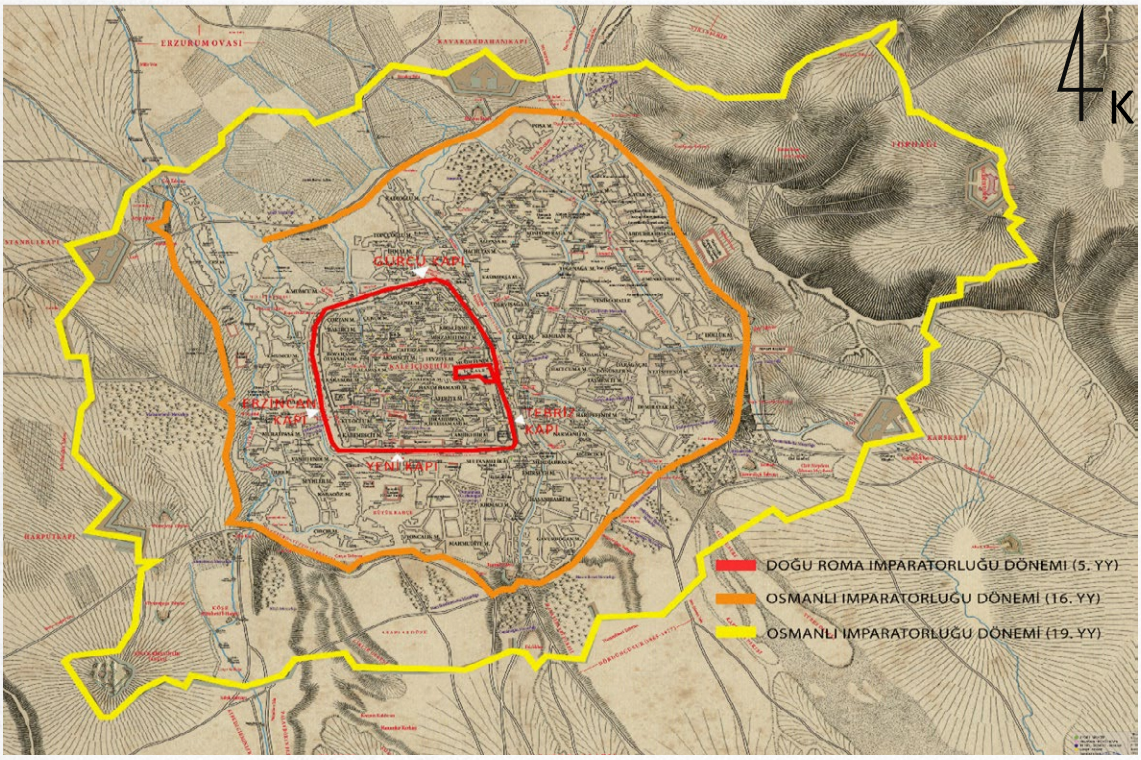
Erzurum'un Fiziksel Gelişimi ve Kolektif Mekanları Üzerine

Erzurum ve çevresinin yerleşim tarihi MÖ. 4000'li yıllara dayansa da tarihi çekirdek olarak tanımlanan kale ve çevresi, M.S. 5. yüzyılda Doğu Roma İmparatoru II. Theodosius tarafından bir garnizon şehri olarak kurulmuştur (Küçükuğurlu ve Çelik, 2013: 83). Askeri açıdan stratejik konumunun yanı sıra Erzurum, tarihi İpekyolu güzergâhı üzerinde ticari olarak önemli bir durak ve geçiş güzergâhı özelliğine sahip olması sebebiyle kurulduğundan beri pek çok topluluk tarafından kesintisiz biçimde cazip bir yerleşim bölgesi olarak tercih edilmiştir. Dolayısıyla farklı kültürlerin izlerini taşıyan şehir, zengin bir kültürel miras birikimine sahiptir.

Bir kale şehri olarak kurulan Erzurum, başlangıçta İç ve Dış Kale'den oluşurken zaman içinde kentin Kale dışına genişlemesiyle ikinci ve hatta üçüncü sur duvarlarıyla çevrelenmiştir (Fotoğraf 1). Kentin ilk yerleşimi ve bu çalışmada da tarihi çekirdek olarak anılan Kale'nin yer seçimi ve biçimlenmesinde güvenlik koşulları ve topoğrafya etkili olmuştur. Yerleşimin en yüksek noktasına dikdörtgene benzer yamuk biçiminde konumlanan İç Kale, doğu ve batı yönünde güneyden kuzeye doğru akan derelerle doğal bir bariyer oluşturarak sınırlanırken kuzey ve güney yönlerinde yerleşimi en uygun içine alacak biçimde Dış Kale ile sarılmıştır. Kale, dikdörtgenimsi oval bir biçime sahip olup bugün fiziksel olarak İç Kale dışında diğer Dış Kale ya da birinci sur duvarlarından geriye pek bir kalıntı kalmamıştır. Yalnız surlar üzerindeki kapıların

Erzincan Kapı, Gürcü Kapı ve Tebriz Kapı gibi bulunduğu çevreye isimlerini vermeleri ya da Dış Kale'nin geçtiği yerlerin büyük oranda sokak ve caddelere dönüşmesi Kale'nin biçimsel izlerini sürmeye nispeten imkân tanımaktadır (Fotoğraf 1). Konyalı (2010: 640), 19. Yüzyıldan itibaren şehrin etrafında tabya, kışla, karargâh ve depo gibi askeri yapıların yapılması konusu gündeme gelince Erzurum kalesinin adeta bir taş ocağı gibi kullanıldığını belirtmiştir. Küçükuğurlu ve Çelik (2014: 122), 1938 yılında Erzurum'un imar planını hazırlayan Lambert'in ana caddeleri sur duvarlarının olduğu yerlerden çoğunlukla geçirdiğini ve istimlak işlemleri gerektirmediği için bu durumun Belediye için de kolay uygulanabilir olduğunu belirtmiştir.

Surlarla çevrili kentte geldikleri yöne göre adlarını alan sur kapıları yalnızca bağlantı noktası olmalarının ötesinde aynı zamanda kentte sosyal, kültürel ve ticari pek çok işlevin yoğunlaştığı ve kolektif bellekte yer eden önemli bölgelerdirler. Zeynal (2016: 222), Tebriz Kapı civarıyla ilgili olarak Çin ve İran'dan gelen kervanların bu kapıdan geçerek Kale'nin içine girdiklerini, Erzurum'un en yoğun ticaretinin bu bölgede şekillendiğini ifade eder. Ayrıca Kapı'nın doğu yönünde Esef'in Kahvehanesi olarak anılan yerde bir zamanlar siyasi, kültürel sohbetler yapıldığını, Aşık Veysel ve Reyhani gibi şahsiyetlerin burada saz çalıp söylediklerini ancak bölgenin imar çalışmaları sırasında yıkıldığını ifade etmiştir.

Fotoğraf 1. Erzurum'un Osmanlı Dönemi Haritası Üzerinde Kale ve Sur Duvarlarının Gösterimi (Küçükuğurlu ve Tüfekçi, 2017)

Bugün varlıkları devam etmeyen bu kapılar, ancak bulundukları bölgeye adlarını verdikleri için anımsanmaktadırlar. Tebriz Kapı ile Erzincan Kapıyı bağlayan hat üzerinde başlangıçta nispeten organik karaktere sahip ve zaman içinde farklı isimlerle anılan Cumhuriyet Caddesi, zamanla kent dinamiklerine göre değişip dönüşmüş ve son olarak Cumhuriyet Dönemi'nde çağdaş kent planlama anlayışına göre doğrusal bir aks halini almıştır. Yakutiye

Medresesi, Lala Paşa Camisi, Çifte Minareli Medrese, Ulu Cami gibi çeşitli dini ve eğitsel anıtsal yapılardan Belediye Binası, İdari Mahkeme gibi kurumsal yapılara, çarşı ve iş merkezleri gibi ticari yapılara pek çok işlevin sıralandığı Cadde, hem kentin fiziksel dokusunun kimlik değerlerinden biri hem de kolektif hafızanın en önemli mekanlarından biridir. Sağlam (2021: 1172), Cumhuriyet Caddesi'nin önemini şehre hâkim olan bütün medeniyetlerin kültür katmanını üzerinde barındıran çok geniş veriler taşıdığı biçiminde ifade etmiştir. Öte yandan, yol aksının değişmesi sırasında han, hamam, medrese ve çarşı gibi kolektif hafızanın önemli bileşenleri olan kültür varlıklarının ve Tebriz Kapı'dan itibaren Cadde'nin her iki yanını tanımlayan dükkân ve çarşılardan kuzey yönündekilerin İç Kale'yi ortaya çıkarmak için yakın zamanda yıkıldığını da belirtmek gerekir (Fotoğraf 2).

Cumhuriyet Caddesi'ni dik kesecek biçimde kuzeyde Gürcü Kapı ile güneyde Yeni Kapı'yı[5] bağlayan Mumcu Caddesi de kentin fiziksel gelişiminde önemli diğer öğedir. Ancak, Yeni Kapı civarında yoğunlaşan çok sayıda kışla, askeri yapı, hapishane, Belediye Binası ile Mahkeme'nin olduğu bölgede Saray ve Saray Meydanı, Lala Paşa Camisi'nin kuzey doğusunda muvakkithane[6] gibi pek çok yapının yıkıldığı eski haritalardan anlaşılmaktadır. İki caddenin kesişimde adeta kentin kalbi olarak nitelendirilebilecek Yakutiye Meydanı farklı dönemlerde yöneticilerin siyasi, politik anlayışına göre değişiklikler yaşamıştır ki, Meydan da bulunan Morgov Kışlası'nın, Lala Paşa Camisi önündeki avlu ve çarşıların ve meydandaki havuz ve çay bahçelerinin yıkılması bunlardan yalnızca birkaç tanesidir. Şüphesiz neredeyse tüm kentlilerin en sık deneyimledikleri bir kent meydanı olarak Yakutiye Meydanı'nda bu mekânların yok edilmesi kolektif belleği sekteye uğratmıştır. Zeynal (2015), Morgov Kışlası'nı Erzurum'un tarihine tanıklık eden önemli bir yapı olarak ifade etmektedir. Özellikle, Taçkapısı'nı fanus içine konup saklanılacak bir anıt olduğunu belirtmesi yapının mimari olarak da güzel olduğuna dikkat çekmektedir. Osmanlı Dönemi'nde kışla olarak inşa edilen yapının Birinci Dünya Savaşı yıllarında bir dönem hastane olarak, 1965'ten sonra Astsubay Ordu Evi olarak kullanıldığını ve insanların bahçesinde oturup çay içtiğini belirtmektedir. Ne yazık ki, Erzurum'un işgali sırasında burada kalan Rus generalden adını alması, alevlenen milliyetçilik duyguları ve yanlış yönlendirmeler neticesinde yapı, bir grup genç tarafından 1978 yılında bombalanmış ve hasar gören yapı bir süre sonra çökmüştür. Diğer taraftan Meydan'daki Hacı Haşıl Efendi Medresesi, Lala Paşa Mektebi, Doğu Sineması[7] ve Emirgan Çay Bahçesi gibi kolektif hafızanın mihenk taşı olan tüm bu yapılar yıkılmıştır (Fotoğraf 2).

[5] Yeni Kapı adından da anlaşılacağı üzere1737'de I. Mahmud döneminde açılmıştır. Detaylı bilgi için bakınız. Küçükuğurlu, M., Çelik Ş., 2013. Erzurum Kalesi, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 135-136.

[6] Muvakkithane, camilerin yanında bulunan ve güneşin hareketlerine göre namaz vakitlerini ayarlamak işi ile uğraşan yer. Bknz. https://eksisozluk.com/muvakkithane--312390

[7] Yurttaş, gençlik yıllarında Erzurum'da sinema kültürünün yaygınlığından bahsederken en kaliteli filmlerin Yakutiye Medresesi ile Lala Paşa Camisi arasında konumlanan Doğu Sineması'nda oynandığını belirtmiştir. Bknz. Hüseyin Yurttaş, 2016. "Kırkçeşmeden Aşağıya Yürek Yangınım", (yazarlar. Yusuf Kotan, M. Hanefi İspirli), "Hatıralardaki Erzurum" kitabı içinde, Türkiye Yazarlar Birliği Erzurum Şubesi Yayınları, 2015, Erzurum, 236.

Fotoğraf 2. Mevcut durumda tarihi çekirdekte yer alan İç Kale, günümüze ulaşamayan Dış Kale ya da I. Sur, Cumhuriyet ve Mumcu Caddeleri (google-earth, 2025).

Kentsel dönüşüm alanı içinde yer alan İç Kale çevresi ve Ulu Cami'nin güney kısmında birçoğu rekonstrükte edilen tescilli yapılar dışında geleneksel dokunun en önemli öğeleri olan konutlar yıkıldığından Kale'nin kuzey ve güney yamacındaki ve Ulu Cami'nin güney ve güneybatı yönündeki meskün tarihi mahalleler maalesef ortadan kalkmıştır. Geleneksel Erzurum konutlarının adeta bir küme ya da yığın gibi kendine özgü biçimde bir araya gelerek organik sokak akslarının her iki yanında tanımlı yüzeyler oluşturmalarından, hemen hemen her konutun bir bahçesi olacak biçimde bırakılan boşluklarla beraber düz toprak damların çocukların vazgeçilmez oyun mekânları ve komşuluk ilişkilerinin en önemli kolektif hafıza mekânları olduğu durumlardan artık maalesef bahsetmek mümkün değildir.

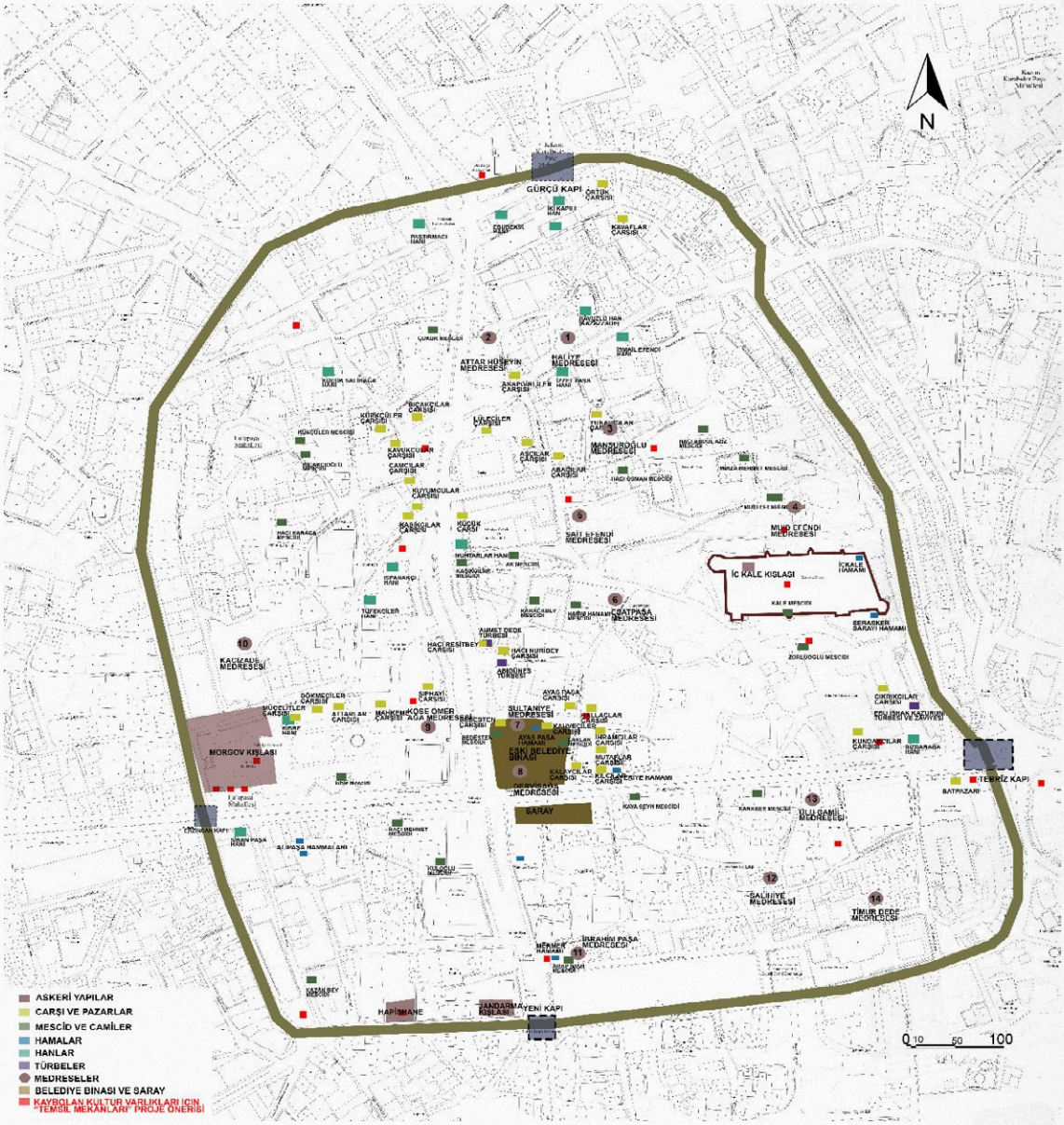
Bulgular

Hafıza Modülü

Yer Seçimi: Hafıza Modülünün Tarihi Çekirdek içerisinde konumlanacağı yerlerin tespiti için öncelikli olarak eski Erzurum kent haritalarında işlenen ancak günümüze ulaşamayan yapıların konumları tespit edilmiştir. Bu kapsamda kent hafızasındaki yerini kaybetmekle karşı karşıya olan şehir surları ve üzerinde yerleşen kapılar (Tebriz Kapı, Gürcü Kapı, Yeni Kapı ve Erzincan Kapı) ile sur içerisinde konumlanan medreseler, saraylar, hanlar, çarşılar, hamamlar ve askeri yapıları yeniden hatırlanır yapmak ve toplumsal belleği canlı tutmak adına belirtilen alanlar, proje sahası olarak belirlenmiştir (Fotoğraf 3). Ancak çalışma kapsamında üretilen örnek tasarımı sunmak adına öncelik, günümüzde Yakutiye Medresesi'nin batısında yer alan ve yaklaşık 1.500 m2 alana sahip Yakutiye Kent Meydanı'na verilmiştir. Özellikle 19. yüzyılda üstlendiği askeri niteliği ön plana çıkan Erzurum Kenti'ndeki simge yapılardan biri olan Morgov Kışlası'nın

20. yüzyılın son çeyreğine kadar konumlandığı alan, kışlanın ortadan kalkmasının ardından kentsel boşluk olarak işlev görmüştür.

Günümüzde yüzlerce kullanıcının fiziksel ve görsel ilişki kurduğu bu alanda, yakın zamana kadar kentin simge yapılarından birinin yerleştiği bilgisine hem kentin görece genç kuşağının hem de turizm amacı ile Tarihi Çekirdeği gezen ziyaretçilerin erişmesi güçtür. Hem Erzurum'un 19. yüzyıl savunma mirası ve Morgov Kışlası özelindeki farkındalığı artırmak hem de kent meydanındaki fiziksel ihtiyaçları karşılamak adına, üretilen hafıza modülünün belirtilen kent meydanına yerleştirilmesi önerilmektedir.

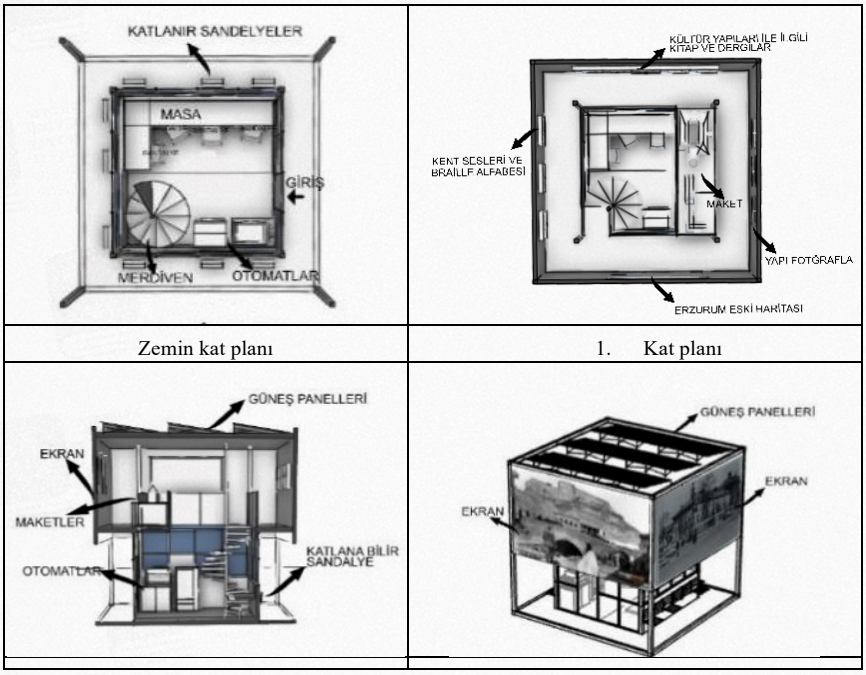

Fotoğraf 3. Erzurum Tarihi Çekirdeğinde yer alan ancak günümüze ulaşamayan yapılar ile Hafıza Modülünün konumlandırılması önerilen alanlar.

Tasarım Kriterleri: Erzurum'un tarihi alanlarını merkezine alan ve günümüze ulaşamayan yapılar ve kent pratiklerinin kaybolmaması motivasyonu ile önerilen hafıza modülünün tasarım problematiği adına çeşitli kısıtlar ele alınmıştır. İlk adımda, standart olarak

üretilmesi planlanan modülün biçimi ele alınmıştır. Belirlenecek formun hem tarihi çevreyi algısını baskılayacak biçimde ön plana çıkmaması hem de üstlendiği hizmetleri doğru biçimde sunabilecek nitelikte olması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda 6 metrelik ayrıt ölçülerine sahip küp şekli temel alınarak tasarıma başlanmıştır. 2 katlı olarak planlanan modülün düşey sirkülasyonu, merkezde konumlanan dairesel merdiven ile sağlanmıştır. Alt kat her cephede 110 cm kadar içeri çekilerek zemin kotunda yarı açık mekân oluşturulmuştur. Sergi olarak işlev üstlenmesi planlanan üst kat için sağır bir cephe öngörülmüştür (Fotoğraf 4, 5).

Bir diğer kıstas ise modülün taşınabilir ve sökülüp takılabilir olmasıdır. Bu bağlamda modülün temele ihtiyaç duymayan prefabrik bir organizasyona sahip olması öncelenmiştir. Dolayısı ile ortaya çıkacak elektrik ihtiyacının karşılanması için alternatif çözümlere ihtiyaç duyulmaktadır. Yapının geleneksel Erzurum Evlerine atıfta bulunacak biçimde düz olarak tasarlanan çatısı üzerinde yerleştirilecek güneş panelleri ile hem enerji ihtiyacının karşılanması hem de sürdürülebilirliğin sağlanması hedeflenmiştir (Fotoğraf 4).

Zemin kat planı | 1. Kat planı

Fotoğraf 4. Hafıza Modülü mimari çizimleri.

İşlev: Çalışma kapsamında tasarlanan hafıza modülünün temel olarak 2 farklı işlev üstlenmesi hedeflenmiştir: Kamusal hizmet ve farkındalık. Kamusal hizmet fonksiyonu, kent kullanıcılarının ve tarihi alan ziyaretçilerinin ihtiyaçlarını öncelemektedir. Bu doğrultuda üst kat hizasından geri çekilerek oluşturulan yarı açık mekânda kullanıcıların dinlenebilmesi adına katlanır oturma birimleri planlanmıştır (Fotoğraf 4). Zemin kat kapalı alanında ise insanların telefon ya da tabletlerini şarj edebilmeleri ve hatta çalışabilmeleri için duvara monte L biçiminde masa yüzeyi konumlandırılmıştır. Öte yandan kullanıcıların yeme içme ihtiyacını karşılamak adına zemin katta sıcak ve soğuk içecekler ile hazır yiyecek otomatları planlanmıştır. Modülün üst katı ise farkındalığa katkıda bulunacak biçimde tasarlanmıştır. Merkezde yer alan dairesel merdivenle erişilen galerili katta sunum ve sergi elemanları yer almaktadır. Sağı duvarların iç yüzeylerinde kullanıcılara sunulan eski ve yeni kent haritaları, temsil edilen yapı ve çevresine ait eski fotoğraflar, çeşitli dillerde tarihi çevreyi anlatan ve kentin eski seslerini ziyaretçilere sunan

kulaklıklar ve yapı/kent maketlerinin kullanımı öngörülmektedir. Öte yandan tarihi çekirdeğe ve özellikle temsil edilen yapı ya da yapı grubuna ait basılı eserlerin bulunduğu küçük bir kitaplığın da iç duvarlardan birine yerleştirilmesi planlanmaktadır. Bu sayede insanların okuma, yeme-içme ve dinlenme faaliyetlerini bir arada gerçekleştirmesi hedeflenmektedir (Fotoğraf 5).

Fotoğraf 5. Hafıza Modülünün zemin katta yarı açık oturma alanı.

Fotoğraf 5. Hafıza Modülünün zemin ve 1. katından görseller.

Malzeme Kullanımı ve Cephe Karakteristiği: Hafıza modülünün sökülüp takılabilir olması ve gerektiği zaman taşınabilmesi malzeme kullanımını belirleyen en önemli unsurdur. Bu nedenle çelik bir karkasın demonte edilebilir malzemeler ile kapatılarak kapalı mekân üretiminin sağlanması ve betonarme temel olmadan sert zemin üzerine yerleştirilebilmesi temel tasarım ilkesi olarak belirlenmiştir. Çelik taşıyıcı sistemin duvarları için cam elyaf şilte kaplamalı dış cephe levhası, ara kat döşemesi için ise gaz beton levhalarının kullanımı öngörülmüştür (Fotoğraf 6).

Ağırlıklı olarak kamusal işleve ayrılan zemin katta şeffaf bir cephe tercih edilirken, sunum ve sergiye hizmet eden üst kat cephesi, tamamen açıklıksız biçimde düşünülmüştür. Modülün sağır olan üst kat cephesinin dinamik bir kent yüzeyi oluşturması ve interaktif bir ilişkiyi teşvik etmesi adına led ekranlardan oluşması önerilmektedir. Bu sayede modülün hem temsiline katkıda bulunduğu ve günümüze ulaşamayan tarihi yapının cephelerini kamuya yansıtmaya hem de interaktif bir yüzey ile farklı zaman aralıklarında farklı görevler üstlenmeye fırsat bulacağı düşünülmektedir (Fotoğraf 6).

Fotoğraf 6. Yakutiye Meydanı'nda Hafıza Modülü ve Morgov Kışlasını gösteren cephesi.

Sonuç ve Değerlendirme

"Diyaloglar, Deneyimler, Yansımalar: 2025 - Turizm Başkenti Erzurum için anlatılar" başlıklı atölye kapsamında Erzurum'un tarihi çekirdeğinde kaybolan hafıza mekânların kolektif bellekte yeniden inşası konusu ele alınmıştır. 5. yy da İç ve Dış Kale olarak kurulan kent zaman içinde genişlemiş olsa da Kale içi tarihi çekirdek olarak anılmış ve kurulduğu günden bu yana gelişip dönüşerek kentin sosyal, kültürel, eğitsel, ticari ve yerleşim yeri olmaya devam etmiştir. Dolayısıyla farklı medeniyetlere ev sahipliği yapan tarihi çekirdeği çok katmanlı bir yapı olarak tanımlamak mümkündür.

Çifte Minareli Medrese, Ulu Cami, Lala Paşa Camisi, Yakutiye Mederesesi ve Taşhan gibi yüzyıllardan beri ayakta kalan anıtsal yapılara karşılık gerek bazı yapıların zaman içinde işlevini kaybetmesi, ekonomik zorunluluklar, politik ve siyasi kararlar gibi kenti çok boyutlu etkileyen sebepler gerekse modern planlama anlayışıyla tarihi çekirdekten doğu batı ve kuzey güney aksı boyunca Cumhuriyet ve Yoncalık Caddelerinin açılması, Yakutiye Meydanı ve İç Kale çevresinde çeşitli dönemlerde anıtsal yapıların çevresini temizleme ve kentsel dönüşüm çalışmaları tarihi çekirdekte; geleneksel konut, hamam, çarşı gibi sivil ve ticari yapılardan medrese, kütüphane, kışla, jandarma gibi eğitim ve askeri yapılara çok sayıda kültür varlığının yok olmasına neden olmuştur. Şüphesiz, kentin kolektif belleğinde yer edinmiş bu yapı ve mekanların yok olması kent hafızasının silinmesi ve mekânsal sürdürülebilirliğinin sekteye uğraması gibi olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Kolektif bellekte yer edinen bu yapıları hem kent belleğinde canlı tutarak farkındalık oluşturmak hem de kent kullanıcıları ve kenti ziyaret

edenlerin çeşitli ihtiyaçlarını gidermek için etkileşime girerek deneyimleyebilecekleri bir hafıza modülü tasarlanmıştır. Kentin en önemli meydanı olan Yakutiye Meydanı'nda yakın tarihte yıkılan Morgov Kışlası'nın yeri hafıza modülünün konumlanması için seçilmiştir (Fotoğraf 7).

Fotoğraf 7. Atölye kapamında hazırlanan poster; çalışma konusu ile ilgili analizler ve Morgov Kışlası'nın yeri için önerilen hafız modülü tasarımı.

İki katlı ve çelik konstrüksiyonlu olarak 6×6 m. ölçülerinde tasarlanan bu modülde, zemin kat içe çekilerek ziyaretçilerin oturup dinlenebilecekleri yarı açık bir alan oluşturulmuştur. Zemin katın hazır yiyecek - içeceklerin alınabileceği bankomat alanı, telefonlar için şarj üniteleri, çalışmaya uygun masalardan oluşan üst katın ise yok olan bellek yapısıyla ilgili iki boyutlu yazılı ve dijital bilgilendirme panoları, üç boyutlu maketler ve yapı ile ilgili basılı kitap, gazete gibi basılı dokümanların yer aldığı bir bölüm olarak tasarlanmıştır. Cephe yüzeylerinin ise interaktif kent haberlerinin, kolektif mekânla ilgili bilgilerin veya kültürel bir aktivitenin sahnesi gibi çok amaçlı olarak kullanmak mümkündür.

Sonuç olarak, kentler değişen, dönüşen ve yaşayan mekânlardan oluşan dinamik bir karaktere sahiptir. Yalnız kentlerin kolektif belleğini oluşturan mekânlar ve yapıların dönüşümü sırasında hatıralar, yaşanmışlıklar ve kültürlerin aktarıcıları olan kültürel miras; geçmiş, günümüz ve gelecek arasında köprü vazifesi gören somut mekânlardır ve toplumsal varlığın sürekliliği açısından korunmaları ve gelecek kuşaklara aktarılmaları son derece önemlidir.

Teşekkür

"Diyaloglar, Deneyimler, Yansımalar: 2025 - Turizm Başkenti Erzurum için Anlatılar" başlıklı atölye kapsamında moderatör Prof. Dr. Serap Durmuş Öztürk'ün daveti için kendisine çok teşekkür ederiz. Atölye katılımcılarımız olan öğrencilerimiz Ahmet Mete, Merve Nar, Berke Şahin, Zeynep Cingöz, Zeynep Şirin Kayaalp ve Sılanur Soğuksu'ya hevesli ve gayretli çalışmalarından dolayı teşekkür ederiz.

Kaynakça

Ahunbay, Z. (2023). *Tarihi çevre koruma ve restorasyon*, YEM Yayınları, İstanbul.

Bakırcıol, C. H. (2017). *Memory as a tool for conservation in historical heritage sites: the case of Selçuk, İzmir* (M.S. Thesis, METU). Ankara.

Ekşi Sözlük (2002, 17 Mayıs). *Muvakkithane*. https://eksisozluk.com/muvakkithane--312390

Hiristova, Z. (2010). *The collective memory of space: the architecture of remembering and forgetting* (M.S. Thesis, Ryerson University). Canada.

Holokost Ansiklopedisi (2018, 19 Kasım). *Reichstag yangın kararnamesi*. United States Holocaust Memorial Museum, https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/reichstag-fire-decree?parent=tr%2F11083

Konyalı, İ. H. (2010). *Abideleri ve kitabeleri ile Erzurum tarihi.* Türkiye Yazarlar Birliği Vakfı, Ankara.

Küçükuğurlu, M., Çelik, Ş. (2013). *Erzurum Kalesi,* Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No. 2, İstanbul.

Küçükuğurlu, M., Tüfekçi, M.T. (2017). *Osmanlı dönemi Erzurum haritası*. Erzurum Teknik Üniversitesi.

Sağlam, T. (2001). Bir caddenin oluşum evreleri: Erzurum Cumhuriyet Caddesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *25*(3), 1171-1199.

Ting-Lun, H., Hsin-Chieh (James), J., Hwa-Sheng, G., Hung-Jui, L. (2015, January). Discussing the value of collective memory and cultural heritage based on the concept of

environmental development in Taiwan, *Proceedings of the 2015 International Forum on Energy, Environment Science and Materials (IFEESM 2015)*, Atlantis Press, 113-119.

Ulubay, S., Önal, F. (2020). Yeniden işlevlendirme yarışmaları'nın Berlin kenti örneği üzerinden irdelenmesi. *MODULAR*, *3*(1), 39-57. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1174009

Yurttaş, H. (2016). Kırkçeşmeden Aşağıya Yürek Yangınım. İçinde Y. Kotan, M. H. İspirli (Yazarlar), *Hatıralardaki Erzurum*. Türkiye Yazarlar Birliği Erzurum Şubesi Yayınları, Erzurum.

Zeynal, A. (2015, 25 Ocak). *Karaköse Mahallesi-3*. Doğu Türk, https://www.doguturk.com/karakose-mahallesi-3-1

Zeynal, A. (2016). Havuzbaşı'ndan Kars Kapı'ya yürürken. İçinde Y. Kotan, M. H. İspirli (Yazarlar), *Hatıralardaki Erzurum*. Türkiye Yazarlar Birliği Erzurum Şubesi Yayınları, Erzurum.

BÖLÜM VII

ZAMANSAL BİR PALİMPSEST OLARAK ERZURUM: MEKÂNDA HAFIZA VE YANSIMA

Sibel MAÇKA KALFA[1], Umay BEKTAŞ[2]

[1]Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Trabzon

sibelmacka@ktu.edu.tr

[2]Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İç Mimarlık Bölümü, Trabzon

umaybektas@ktu.edu.tr

Özet

Urartu, Roma, Selçuklu ve Osmanlı gibi uygarlıkların izlerini taşıyan Erzurum kenti, Doğu Anadolu'nun stratejik konumunun ve çok katmanlı kültürel yapısının etkisi ile tarihsel sürekliliğin kent dokusunda izlenebildiği nadir yerleşim alanlarından birisidir. Farklı dönemlere ait mimarisi ve bu mimariyi yansıtan yapılarıyla kent, yaşayan tarihsel bir bellek örüntüsü sunmaktadır. Kentin sunduğu bu örüntü ve örüntünün günümüze yansımalarının iyi analiz edilip değerlendirilmesi gereklidir. Günümüzde kente bakıldığında, geçmişin izlerinin silik bir şekilde varlığını sürdürmeye çalıştığını ve zayıfladığını görebilmekteyiz. Bu açıdan bakıldığında, mevcut olan izlerin bir palimpsest olarak yeniden güçlü bir şekilde varlığını devam ettirebilmesi kentsel/kültürel sürdürülebilirlik ve turizm için önemlidir.

Palimpsest, Freud'un anlatımıyla, "Daha önce bastırılmış ve tanıdık olan unsurların, bir rüyayı andırır biçimde beklenmedik ve yabancı formlarda yeniden ortaya çıkmasıdır". Bu kavram, yalnızca metinlerde değil; mimaride, kentte, hafızada ve sanatsal üretimlerde de kendini gösteren çok katmanlı bir yapıyı ifade eder. Bu bağlamda çalışmada, zamansal ve mekânsal katmanların iç içe geçtiği kentsel bir yüzey olarak karşımıza çıkan Erzurum kenti, palimpsest kavramı çerçevesinde ele alınarak, kentin tarihsel sürekliliğini deneyimsel temsiller yoluyla görünür kılmak ve kent belleğine dayalı alternatif temsil biçimleri geliştirmek amaçlanmıştır. Bu kapsamda, kent merkezindeki tarihi alanlar "hafıza durağı" olarak tanımlanmış; bu duraklara yerleştirilen, ayna etkisi yaratan deneyimsel kutular (box'lar) aracılığıyla geçmişin bugüne yansıtılması hedeflenmiştir. Her bir box, yalnızca fiziksel izleme alanı olarak değil, aynı zamanda ziyaretçiyi tarihsel bir anlatıya dahil eden çok duyulu bir deneyim alanı olarak kurgulanmıştır. Bu yansıtıcı araçlar aracılığıyla kentin görünmeyen tarihi katmanlarının fark edilmesi, mekanla öznel ve eleştirel bir ilişki kurulması sağlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Palimpsest, Erzurum kenti, Hafıza durağı.

Giriş

Erzurum kenti, Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan ve eski çağlardan günümüze kadar iskan edilen kadim bir şehir olarak anılmaktadır. Literatürde yer alan çalışmalar, Erzurum ve çevresinin çok sayıda coğrafi, tarihsel, kültürel ve fiziksel özellikleri sayesinde tarihinin en eski devirlerinden beri yerleşim alanı olduğunu (Ceylan ve Günaşdı, 2017) göstermektedir. Uzun süredir yerleşim alanı olarak kabul görmesinin nedenleri arasında, önemli ticaret ve ulaşım yollarının kavşak noktasında bulunması, bol su kaynaklarına sahip olması, hayvancılığa elverişli geniş otlaklara ve verimli ovalara sahip olması sayılabilir.

Erzurum'un coğrafi konumunun stratejik önemi, tarih boyunca da askeri ve ticari olanaklar sağlamış; Urartu Krallığı gibi devletler bölgede hüküm sürmüş, Doğu Roma İmparatorluğu döneminde Erzurum kenti "Theodosiopolis" adıyla bir sınır kalesi olarak kullanılmıştır. Kent, 1071 yılında Malazgirt Zaferi'nden sonra Türk egemenliğine girmiş ve Saltuklu Beyliği'nin merkez noktası olmuştur. Devamında 13. yüzyılda Moğol İlhanlı egemenliği altında kalmış ve 16. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti toprağı haline gelmiştir. Cumhuriyet dönemine baktığımızda ise Erzurum Kongresi (1919) ile Millî Mücadele tarihinde kritik bir rol oynamış, doğu sınırlarının önemli bir garnizon şehri olmuştur (Akpınar Külekçi et al., 2024). Kuban'ın (2007) Osmanlı kent düzenine ilişkin değerlendirmelerini de incelediğimizde Erzurum kendinin bu dönemlerde askeri gücünü geliştiren bir sınır ve savunma şehri olarak değerlendirildiğini de görmekteyiz. Bu bağlamda hem askeri hem idari hem de cami ve medrese merkezli kentsel bir kimlik kazandığı söylenebilmektedir.

"Palimpsest" kelime anlamı olarak, ortadan kaldırılan bir şeyin izlerinin hala görülebildiği, çok katmanlı yüzeyleri ifade eden bir metafordur. Özellikle kent ve şehir dokusunu ele alan çalışmalarda karşımıza çıkan bu terim, şehrin dokusunu oluşturan tarihsel çağların izlerinin okunmasını kolaylaştırmaktadır. Örneğin Sarihan, ve Lovra'nın (2024) Bursa kenti için yaptığı çalışmasında sokaklar arasındaki geçişler ve yapıların formları ele alınarak hem fiziksel hem de toplumsal katmanlaşmanın belleği beslediği ortaya koyulmuştur. Erzurum kenti de bu anlamda palimpsest kent olarak değerlendirildiğinde birçok farklı dönemin (Roma, Bizans, Selçuklu, İlhanlı, Osmanlı ve Cumhuriyet) izlerini kent dokusu içerisinde yaşatan canlı bir kültürel miras alanı olduğu görülmektedir. Çalışmada, palimpsest kavramını Huyssen (2003) ve Rossi'nin (1966) kentsel bellek kuramları çerçevesinde ele alınırken Erzurum kentinin çok katmanlı yapısını da yeniden okunabilir bir mekânsal deneyime dönüştürmeyi amaçlamaktadır.

Bu bağlamda Erzurum'un tarihi ve kültürel kimliği, yaşadığı tarihi çeşitlilik neticesinde özellikle mimari yapılarında izler bırakmıştır. Erzurum kentinin bu çok katmanlı mimari mirası, Erzurum kalesi ve saat kulesi, çifte minareli medrese, üç kümbetler, eski Erzurum evleri, lala mustafa paşa camii ve Yakutiye medresesi gibi çeşitli durak noktalarında hayat bulmaktadır. Roma döneminden sonra savunma amacıyla kurulan Erzurum kalesi ve saat kulesi, kentin ayrılmaz bir parçası ve turistik bir durak noktası haline gelmiştir. Çifte minareli medrese ise Selçuklu-İlhanlı döneminden kalan tarihi ve anıtsal mimarisi ile kentin önemli bir simgesi haline gelmiştir. Anadolu'ya Türklerin yerleşiminin ilk dönemlerinden itibaren inşa edilmiş anıt mezar kültürüne bir örnek de Erzurum'daki üç kümbetlerdir. Erzurum, bulunduğu coğrafi konum nedeniyle soğuk iklim şartlarına sahiptir. Erzurum halkı, bu iklim şartlarına karşı, yaşam biçimleri ve mahremiyet olgusunu da katarak şehrin sosyo-kültürel yapısının özgün bir yansıması olan Eski Erzurum Evleri'ni inşa etmiştir. Erzurum kentinin bir diğer önemli durağı Osmanlı'nın doğuda inşa ettiği ilk büyük camilerden olan Lala Mustafa Paşa Camii'dir. Son olarak, İlhanlı döneminin bir ilim ve sanat merkezi olan Yakutiye Medresesi, zengin taş süslemeleri ve figüratif kabartmalarıyla Erzurum'un tarihî kimliğini ve kültürel zenginliğini günümüze taşıyan oldukça önemli mimari bir unsurdur.

Bu çalışmada, Erzurum'un çok katmanlı tarihsel kurgusunun, mimari ve mekânsal deneyimler yaşatan bir rota ile mekânı deneyimleyen kişiye aktarılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda, dört farklı fiziksel düzlem üzerinde farklı deneyimler yaşatan "hafıza durakları" oluşturularak palimpsest metaforu çerçevesinde kentin deneyimletilmesi hedeflenmiştir. Erzurum'un palimpsest yapısı, tarihsel dönemlerin üst üste bindiği ve halen okunabildiği bir zemin olarak değerlendirilmiştir. Bu kuramsal çerçevede, her bir hafıza durağının temsil ettiği

tarihi yapı üzerinden okunması sağlanmış ve kent içerisine yerleştirilen hafıza duraklarını deneyimleyen ziyaretçilerin izleyeceği bir rota kurgulanmıştır (Şekil 1).

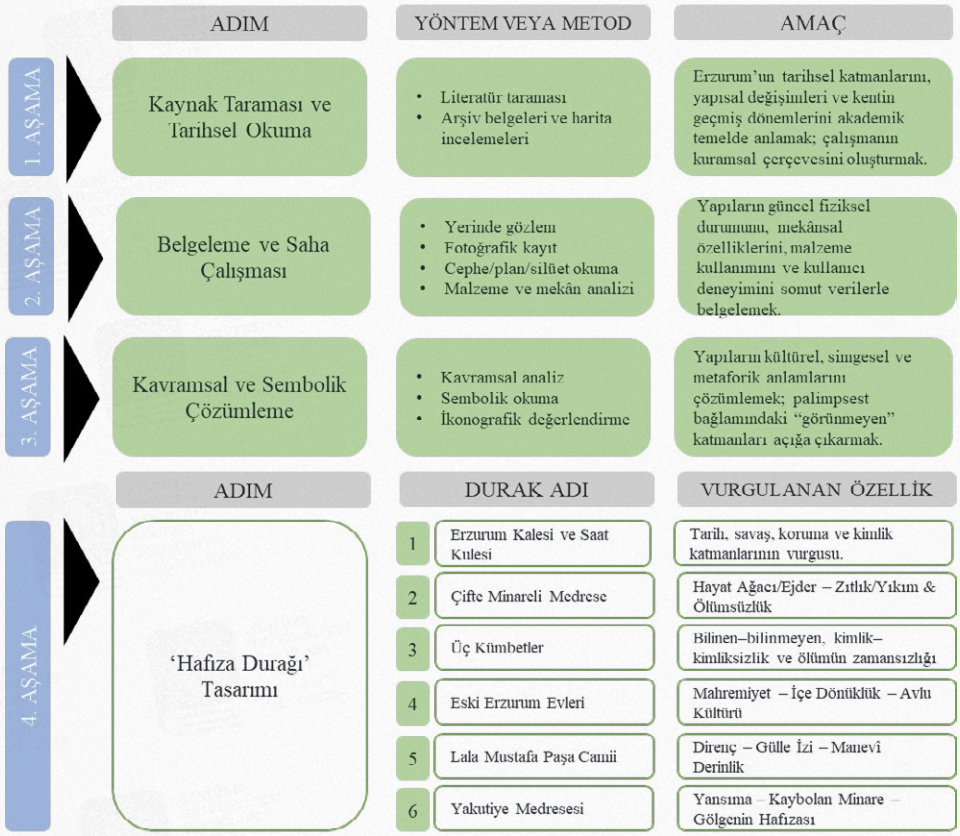
Şekil 1. Erzurum kenti "hafıza durakları" ve Erzurum Kalesi çevresindeki toplar

Şekil 1'de görüldüğü gibi Erzurum Kalesi'nden başlayan rotanın, her bir katmanda duyusal ve bilişsel izlenimler sunarak tarihi yapının içselleştirilmesini sağlaması amaçlanmıştır. Rotanın Erzurum Kalesi'nden başlamasının sebebi Osmanlı'nın doğu serhat hattında yer alması ve Safevîler ve Ruslar gibi doğudan gelen tehditlere karşı ilk savunma noktası olmasıdır. Çalışma kapsamında bu hafıza durağından günümüze kadar gelen tek şey surlar ve saat kulesi olmamış, savaşta kullanılan birçok savaş topu da günümüze kadar ulaşmıştır. Bu savaş topları, kent için hem fiziksel hem de sembolik savunma gücünün temeli haline gelmiştir ve Osmanlı'nın doğu sınır güvenliğini sağlamada kilit bir rol üstlenmiştir. Bu nedenle kent içerisinde kurgulanan hafıza duraklarında bu savaş toplarının izlerinin yansıtılması da alt amaç olarak kurgulanmıştır (Şekil 1).

Metodoloji

Bu çalışmada Erzurum'un tarihsel katmanlarını ve kentsel belleğini palimpsest kavramı çerçevesinde değerlendirmek amacıyla nitel bir araştırma yöntemi benimsenmiştir. Çalışmaya, öncelikle kapsamlı bir literatür taramasıyla başlanmış ve kentin tarihsel gelişim süreci, mimari mirası ve kent dokusundaki değişim ve dönüşümler akademik kaynaklar ve arşiv belgeleri üzerinden ortaya koyulmuştur. Edinilen bilgiler doğrultusunda hem bilgileri pekiştirmek hem de yerinde gözlem yapmak amacıyla saha çalışması gerçekleştirilmiştir. Seçilen altı tarihî yapı yerinde gözlemlenmiş; yapıların mevcut durumları, mekânsal kurguları, malzeme özellikleri, ışık gölge ilişkileri, algısal derinlikleri, kullanıcıyla kurdukları deneyimsel bağlar ayrıntılı biçimde belgelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü aşamasında belirlenen altı tarihi yapının analizi sonucunda seçilen bir veya birkaç özelliği, mekânı deneyimleyen kullanıcıları bilgilendirmek ve tarihi yapının kent içerisindeki izlerini aktarmak amacıyla "hafıza durakları" olarak adlandırılan deneyimsel kutulara dönüştürülmüştür. Bu özellikler tarihi yapının tarihsel bağlamlarıyla ilişkili sembolik ve kavramsal anlam katmanları üzerinden değerlendirilmiştir. Çifte Minareli Medrese'de hayat ağacı ve ejder figürlerinin temsil ettiği anlam dünyası, Üç Kümbetler'de anonimlik ve ölüm teması, Lala Mustafa Paşa Camii'nde savaş izleri ile direncin birlikteliği, Erzurum evlerinde mahremiyet ve içe dönük yaşam kültürü gibi her yapı özelinde öne çıkan sembolik unsurlar kavramsal bir çözümleme ile ele alınmıştır (Şekil 2.). Böylelikle çalışmanın bu aşaması mekânsal ve görsel analiz ile deneyimsel ve kavramsal yorumlamayı bütünleştiren, palimpsest yaklaşımın getirdiği çok katmanlı bir deneyim ve okuma süreci sağlamıştır.

Şekil 2. Çalışmanın aşamaları

Sonuç olarak, Erzurum'un tarihsel ve mekânsal çözümleri kentsel bir tasarımla ilişkilendirilerek form ve deneyimi bütünleştiren bir süreç ortaya koyulmuştur. Çalışmanın son aşamasında tarihsel veriler, mekânsal gözlemler ve kavramsal çözümlemelerin birleşmesiyle üretilen bu durakların yansıttıkları özellik ve kullanıcılara yaşatılan deneyim tartışılmıştır.

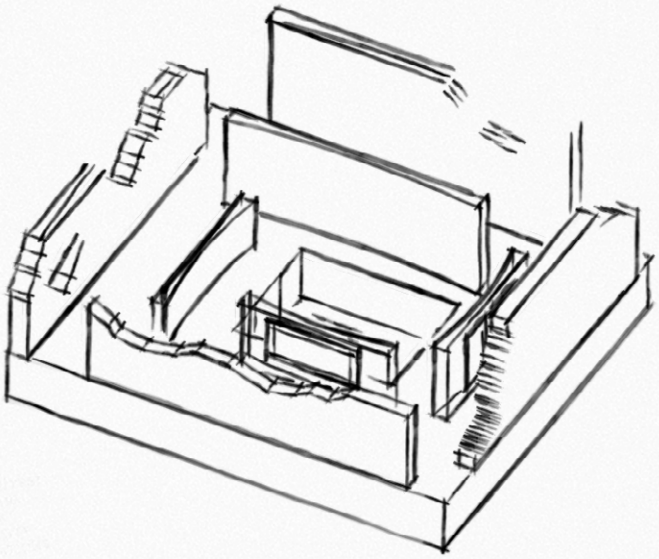
1. Durak: Erzurum Kalesi ve Saat Kulesi

Erzurum Kalesi, şehrin merkezi bir noktasında yer alan ve tarihi çevreye hâkim bir tepe üzerinde yer almaktadır. Bu tarihi kale ilk olarak Roma-Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu

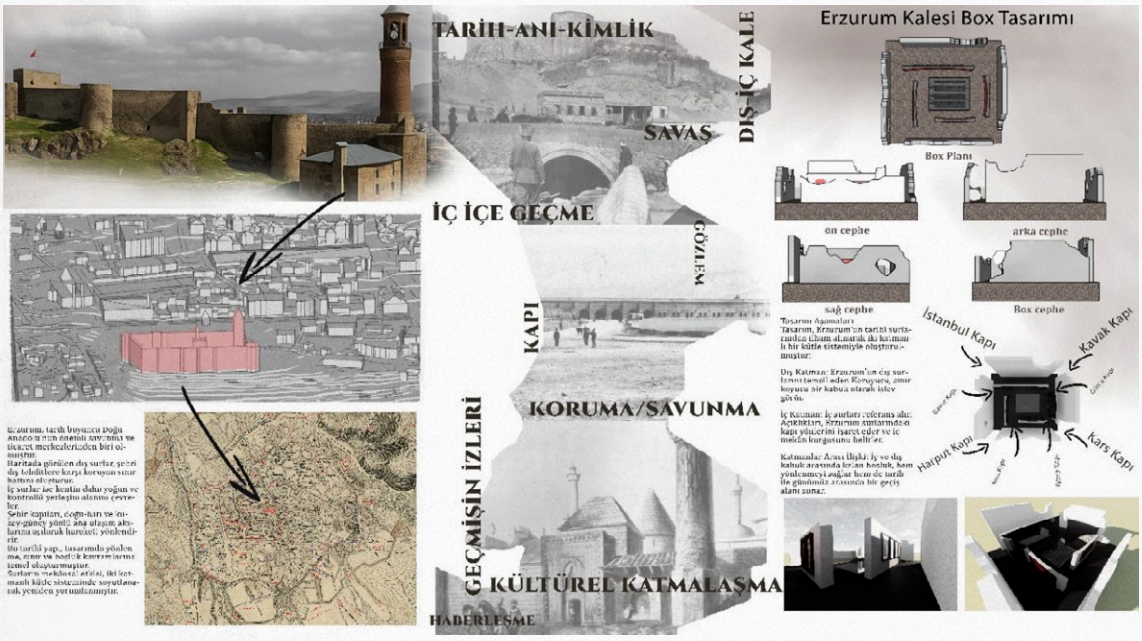
tarafından MS 5. yüzyıl civarında, Sasani sınırına yakın stratejik bir noktada inşa edilmiştir. Orta Çağ dönemi boyunca, Erzurum kentini işgal etmek isteyen devletlerin mücadelelerinin içinde kalmış; savaşlar ve çatışmalar sırasında birçok kez tahrip edilip yeniden inşa edilmiştir. Yeniden inşasının ve onarımlarının Saltuklular, Selçuklular, İlhanlılar ve Osmanlılar tarafından yapıldığı bilinmekle birlikte 19. yüzyıldaki Osmanlı-Rus savaşları sırasında da savunmada önemli rol oynamıştır (Küçükuğurlu, 2017). Erzurum kalesinin dış surları tahrip olmuş olsada iç kale (sitadel) bölümü ve iç kale içerisinde yer alan saat kulesi (Tepsi Minare) günümüze kadar ulaşmıştır. Saat kulesi, Saltuklu emirlerinden Ebu'l Muzaffer Gazi İnanç Beygu Alp Tuğrul Bey tarafından 12. yüzyılın ilk yarısında iç kale mescidinin minaresi olarak inşa ettirilmiştir. Minare işlevinin yanında özellikle savaş yıllarında gözetleme kulesi olarak işlev görmüştür. Osmanlı devleti tarafından 19. Yüzyılda, yapının tepesine bir saat yerleştirilmiş ve adı "saat kulesi" olarak anılmaya başlanmıştır (Alyap, 2019).

Erzurum'un simgelerinden biri olan Tepsi Minare, mimari açıdan ele alındığında Selçuklu döneminin izlerini taşıdığı görülmektedir. Üç renkli kesme taşla örülmüş kaidesi ve yukarı doğru zarifçe incelen tuğla gövdesi, dönemin karakteristik detaylarını yansıtmaktadır. Tuğlalar, sepet örgü deseninde dizilirken, şerefeye yakın bölümü, kufi hatla yazılmış sülüs bir kitabe kuşağı çevrelemektedir (Alyap, 2019). Orijinal Saltuklu dönemi şerefesi zaman içinde kaybolmuş olsa da bugün gördüğümüz balkon ve üst kısmı 19. yüzyılda eklenmiştir ve bu bölüm, Selçuklu'nun sadeliğinden farklı olarak barok bir stile sahiptir ve ahşap direkler üzerine oturtulmuştur. Bu durum, Erzurum kentinin tarihi dokusunun farklı medeniyetlere ev sahipliği yapması sebebiyle yapılar üzerinden dönemsel izlerin okunabildiğini de kanıtlamaktadır. Kalede ayrıca Saltuklular'dan kalma, oldukça sade ama bir o kadar da tarihî değeri yüksek küçük bir mescit (kale camii) yer almaktadır. Bu yapı, Anadolu'daki en eski camilerden biri olarak kabul edilmektedir. Uzun yıllardır şehrin odak noktasında "tarihî bir bekçi" gibi duran Erzurum Kalesi ve saat kulesi, günümüzde yapılan restorasyonlarla birlikte son halini almış ve ziyaretçilere açılmıştır. Şehrin belleğinde özel bir yeri olan bu yapı topluluğu, Erzurum'un kentsel kimliğinin kalbinde yer almakta ve korunması gereken kültürel miraslarımız arasında önemli bir yer tutmaktadır (Akpınar Külekçi vd., 2024).

Bu bağlamda rotanın başlangıcı olarak seçilen Erzurum Kalesi ve saat kulesinde yer alan hafıza durağının tasarımı, kalenin savaşlarda geçirdiği yıkılmalar ve Erzurum surlarının savaş dönemlerinde yıkılan 7 kapısının temsili üzerine kurgulanmıştır. Bu durağın (box) tasarımında kalenin yalnızca bir savunma yapısı değil; tarih, kimlik, savaş, koruma ve kültürel katmanlaşma gibi kavramların kesiştiği simgesel bir yapı olduğu vurgulanmak istenmiştir (Şekil 3-Şekil 4).

Şekil 3. Erzurum Kalesi hafıza durağı, tarih, savaş, koruma ve kimlik katmanlarının yansıması

Şekil 4. Erzurum Kalesi hafıza durağı(box) çıkış noktası ve süreç tasarım paftası

Şekil 3'de yer alan hafıza durağı (box) planı ve cephe kesitleri, Erzurum Kalesi'nin hem düşeyde hem de yatayda iç içe geçmiş tarihî katmanlarını ortaya koymaktadır. Bu mimari anlatım, sadece yapının fiziksel kurgusunu değil, zamanın izleriyle oluşan belleği de ön plana çıkarmayı amaçlamaktadır. İstanbul, Kars, Kavak, Harput, Ardahan, Erzincan, Gürcü ve Tebriz kapıları ile kalenin bir zamanlar şehirle kurduğu ulaşım ve iletişim ağlarına gönderme yapılmaktadır. Box'ın her bir cephesi farklı bir hafıza düzlemini temsil etmektedir. İç mekânda kurgulanan boşlukta ise, ziyaretçiyi kent belleğinin en derin katmanlarına çeken deneyimsel bir alan yaratılması amaçlanmıştır. Boşluk içerisinde kale içinde yer alan toplar cam bir döşeme altına yerleştirilmiştir. Bu sayede bu boşluk, sadece fiziksel değil, duygusal bir geçiş alanı olarak

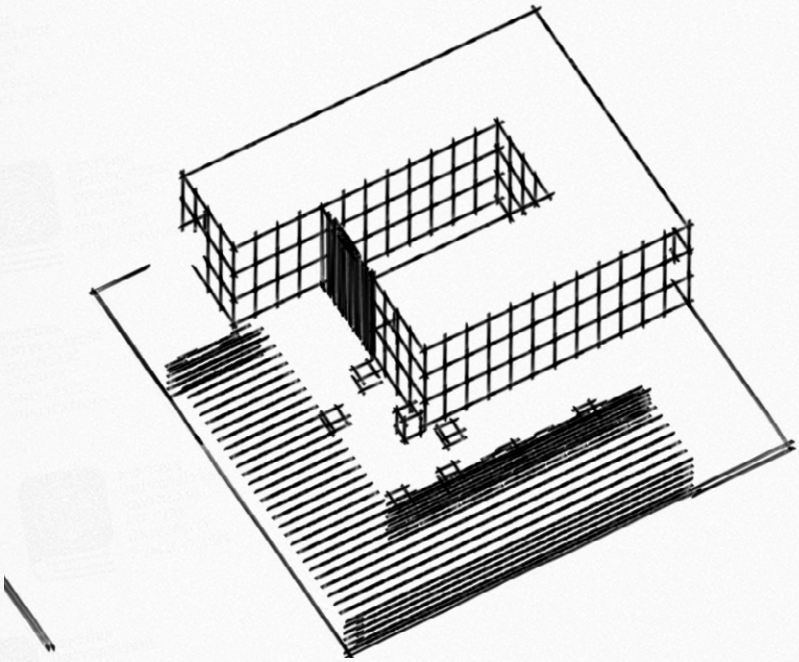
kurgulanarak “Geçmişin İzleri” ve “Geleceğin İfadesi” sloganı anlamlı hale getirilmiştir. Özetle bu box tasarımında, Erzurum Kalesi yalnızca geçmişin sessiz bir tanığı olarak değil, aynı zamanda geleceğe yön verecek bir bellek mekânı olarak kurgulanmıştır. Böylece kale, taş duvarlarının ötesinde bir anlam kazanmakta; yaşayan, anlatan, sorgulatan bir tarih anlatısına dönüşmektedir.

2. Durak: Çifte Minareli Medrese

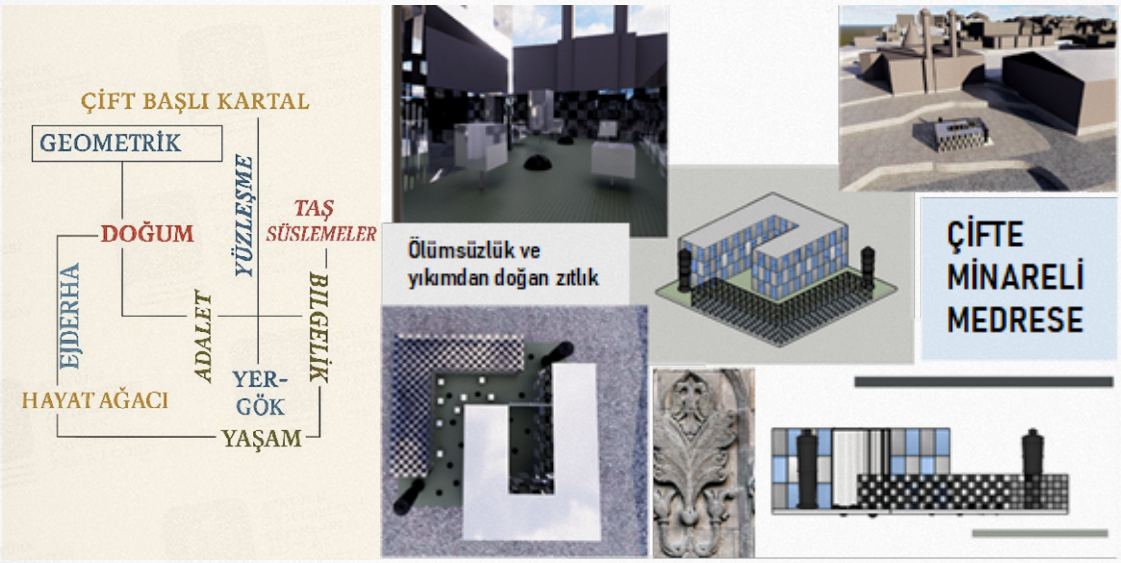
Gezi rotası üzerindeki ikinci durak olan Çifte Minareli Medresenin, Anadolu Selçuklu-İlhanlı döneminde eğitim amacıyla yapıldığı bilinmekle birlikte yapının kitabesi günümüze kadar ulaşmadığı için inşa tarihi konusunda kesin bilgi yoktur. Son dönemde yapılan çalışmalarda 1290’lı yıllarda Sultan Olcaytu Han döneminde, İlhanlı hanedanıyla akraba olan Padişah Hatun tarafından yaptırılmış olabileceği öne sürülmektedir (Gürbüz, 2004). Konum olarak eski Erzurum mezarlığının bitişinde yer almakta ve adını cephesindeki çini kaplı iki minaresinden almaktadır. Anadolu’daki en büyük mekân hacmine sahip medreselerden biri olmakla birlikte plan tipi olarak iki katlı, açık avlulu ve dört eyvanlı bir medresedir. Yaklaşık 35×46 metre boyutlarında olan yapının ortasında üstü açık bir avlu bulunur; avlunun çevresi alt katta 19 öğrenci hücresi, üst katta ise revaklı bir galeriyle birlikte 18 oda ile çevrelenmektedir. Avlunun güneyinde, ana eyvanın hemen arkasında küçük bir mescit yer almaktadır.

Medresenin en dikkat çekici bölümü kuzey cephesindeki anıtsal taç kapıdır. İki yanında yükselen çift minare ile birlikte, bu cephe sadece yapının değil, dönemin mimari estetiğinin de simgesidir. Taçkapı, Selçuklu taş işçiliğinin örneklerinden biridir ve sivri kemerli bir nişin çevresinde geometrik ve bitkisel motifli kabartmalar, rumi ve palmet desenli bordürler, yanlarda yer alan silindirik kulecikler ve niş içinde yer alan mukarnas dolgular, göreni hayran bırakacak bir zenginlik sunmaktadır. İki yanındaki minareler, tuğla ve turkuaz renkli çini süslemelerle bezenmiştir. On iki dilimli silindirik gövdeleri, firuze ve lacivert çinilerle işlenmiş geometrik şeritlerle süslenmiştir. Bu çift minareli düzenleme, Anadolu’daki Gök Medrese gibi benzer örnekleri hatırlatsa da Erzurum’daki bu yapı hem boyutları hem de bezeme detayları açısından benzersiz bir konuma sahiptir. İlginç bir detay olarak, bazı araştırmacılar taç kapı üzerindeki kitabe şeridinin boş bırakıldığını ve bazı süslemelerin yarım kaldığını belirtmektedir. Bu durum, medresenin yapım sürecinde yaşanan siyasi karışıklıklar nedeniyle aceleyle tamamlanmış olabileceğine işaret etmektedir (Gürbüz, 2004).

Çifte minareli medresenin box tasarımında minare üzerindeki süslemelerde olan hayatağacı ve ejder sembollerinden yola çıkılmıştır. Hayatağacı ölümsüzlük anlamına gelirken ejder sembolü kaos ve yıkım anlamına gelmektedir. Yapının formu, kare ve dama tahtası desenleri üzerinden soyutlanmış; bu geometrik dil, zeminde, dış ve iç cephelerde tekrar ederek simgesel bir bütünlük oluşturulmuştur (Şekil 5-Şekil 6).

Şekil 5. Çifte Minareli Medrese hafıza durağı (box), zıtlık, yıkım ve ölümsüzlüğün materyallerle ifadesi

Şekil 6. Çifte Minareli Medrese hafıza durağı (box) paftası, çift başlı ejder figürü ile zıtlıkla ölümsüzlüğün ifadesi

Yıkım ve ölümsüzlük arasındaki zıtlık, box'ı oluşturan yüksek ve alçak duvar kurgusu ile ifade edilmiştir. Aydınlıktan karanlığa doğru bir geçiş etkisi yaratılan mekânda ışık ve gölge oyunları ile medresenin "öğrenme" ve "aydınlanma" fikri de mimari bir dile dönüştürülmüştür.

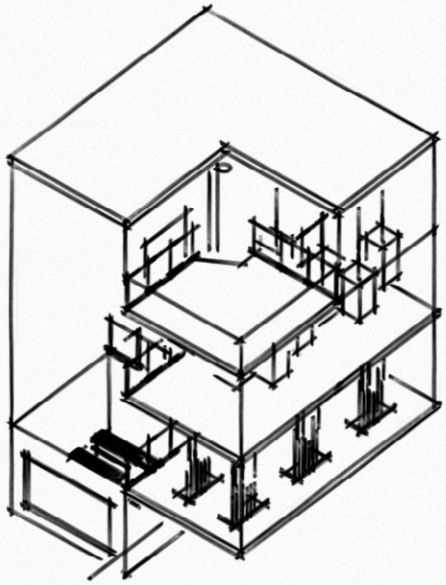
3. Durak: Üç Kümbetler

Üç Kümbetler adıyla anılan yapılar topluluğu, Erzurum şehir merkezinde Çifte Minareli Medrese'nin güneyinde bulunan tarihi önemi olan anıtsal türbelerdir. Her ne kadar "Üç Kümbet"

olarak anılsa da alan içerisinde aslında dört kümbet bulunmaktadır (Denknalbant, 2012). Bu kümbetler içerisinde literatürde en fazla bilgiye ulaşılan Emir Saltuk Kümbeti olarak bilinen anıtsal türbedir. Geri kalan iki kümbetin kimler tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmediğinden anonim kümbetler olarak anılmaktadır.

Emir Saltuk Kümbeti, 12. yüzyılın sonlarına doğru inşa edildiği düşünülen, Erzurum'daki en eski Türk anıt mezarlarından biridir. Sekizgen bir yapıya sahip kümbet, konik külah ve iki renkli taş işçiliğiyle de ön plana çıkmaktadır. En dikkat çekici özelliği ise, külahın altındaki rölyefli hayvan ve mitolojik figürlerdir. Bu figürlerin, eski Türk kültüründeki "on iki hayvanlı takvim" sistemine gönderme yaptığı düşünülmektedir. Kümbetin iç mekânında, üstte bir kubbe ve altında mezar odalarının yer aldığı bir kriptalar bulunmaktadır. Emir Saltuk Türbesi'nin hemen güneydoğusunda yer alan ikinci kümbet kare planlı bir kaide üzerine oturtulmuştur ve köşelerin pahlanmasıyla onikigen bir gövde elde edilmiştir. İnce uzun sütunlarla süslenen cephelerinde, sivri kemerli nişler ve mukarnas kavsaralı pencere açıklıkları yer almaktadır. Üçüncü kümbet, Emir Saltuk türbesinin güneybatısında bulunmakta ve benzer şekilde onikigen gövdeli, konik külahlı bir yapıya sahiptir. Dördüncü ve son türbe ise biraz daha mütevazı bir görünüme sahip olmakla birlikte kare planlıdır ve dört yöne eğimli piramit biçiminde bir çatıyla örtülmüştür. Üç kümbetler geçmişte Erzurum mezarlığının tam ortasında yer almaktaydı fakat zamanla mezarlık ortadan kaldırılarak park alanı haline getirilmiştir (Denknalbant, 2012).

Üç Kümbetlerin box tasarımında yapının anıt mezar kimliği, sessizliği ve katmanlı tarihsel anlamı ön plana çıkarılmıştır. Tasarım, mimari açıdan düşey bir anlatı üzerinden şekillendirilmiş; her kat, türbelerin taşıdığı bir hafıza düzlemini ifade etmektedir (Şekil 7-Şekil 8).

Şekil 7. Üç kümbetler hafıza durağı (box); bilinen ve bilinmeyenin katlar arası ifadesi

Şekil 8. Üç kümbetler hafıza durağı (box) tasarım paftası, katlara verilen işlevlerin ifadesi

Box kurgusu 4 kattan oluşmaktadır ve her bir kat farklı temalarla kurgulanmıştır. Bu 4 farklı kat aynı zamanda kümbetlerin yapısal özelliklerinden biri olan yeraltı mezar odalarını temsil etmektedir. Teras kat (Bilinenin Ufku), yalnızca tek ismi bilinen Emir Saltuk'un türbesine bakan açık seyir terası, tüm yapının zirvesidir. Burası hem fiziksel hem anlam katmanının en üstüdür. Bilinen bir adın ardında duran binlerce isimsizin gölgesiyle bakılır buradan kentin manzarasına. Birinci Kat (İçe Bakan Kutular), bilinmeyen bir kümbetin karşılığıdır. Kimliksizliğin, unutulmanın sembolüdür. Bu kata çıkan ziyaretçiler aynalarla çevrili bir alanla karşılaşır. Bu aynalarda gördükleri yalnızca kendileri değil, zamansız ve isimsiz tüm ölülerin yansımasıdır. Bu kat, kişisel bir sorgulama alanıdır: "Unutulanın yerinde sen olsaydın, kim hatırlardı seni?" düşüncesi ön plandadır. Zemin katta (Sessiz Tanıklıklar Galerisi) girişte ziyaretçiyi, Üç Kümbetler'e dair bilgi panoları, eski fotoğraflar ve belgeler karşılamaktadır. Bu kat, bilinmeyenlerin sessizliğini bir arşiv gibi sunmakta; görseller ve yazılar ile unutulmuş yaşamların izleri sürülmektedir. Burada anlatılan, bir yapının ötesinde; bir şehir belleğidir. Bodrum kata (Yankılar Odası) inildiğinde, karanlıkta yankılanan sesler, çatışma izleri ve tarihî bir bilinçle kurulan projeksiyon alanı bulunmaktadır. Anonim mezarların sessizliği burada, savaşın uğultusuna dönüşmektedir. Kimi zaman bir dua sesi, kimi zaman bir at nalı yankısı… Erzurum'un geçmişi burada izlenmekte ve hissedilmektedir.

4. Durak: Eski Erzurum Evleri

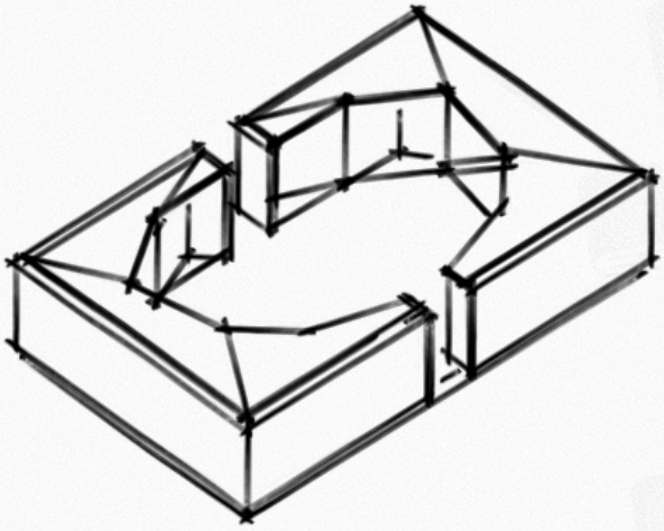
Kuban'ın (1995), Türk ev geleneklerini incelediği kitabında soğuk iklim bölgelerindeki evlerin tandırevi ve içe dönük bir avlu tipolojisi olduğundan söz edilirken; Erzurum içerisinde yer

alan Eski Erzurum Evleri de kent kullanıcısının kültürel değerlerini geleceğe taşıyan sivil mimari örneği olarak ifade edilebilmektedir. Türk evi tipolojisine özgü form ve malzemelerin, farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış Erzurum kenti içinde yorumlanmış hali olarak da tanımlanabilmektedir (Şimşek, Numan ve Topçubaşı, 2024). İnşasına Osmanlı devleti döneminde başlanan bu evler, Türk-İslam kültürünün yaşam biçimini 17. ve 18. yüzyıllardan günümüze kadar ulaştırmıştır (Şimşek vd., 2024).

Mimari özelliklerine bakıldığında malzeme olarak yoğunlukla taş ve ahşabın kullanıldığı görülmektedir. Genellikle iki katlı olan bu evlerde, alt kat kiler ve ahır gibi servis işlevlerine ayrılırken, asıl yaşam alanı üst kattadır. Bu evlerin kalbi, ocaklı, sıcak, çok işlevli bir oda olan "tandırevi"dir. Kış mevsimi oldukça sert geçen Erzurum bölgesinde, aile bireyleri zamanlarının büyük kısmını tandırevinde geçirir; burada yemek pişirilir, ısınılır, misafir ağırlanır, hatta çamaşır bile yıkanmaktadır.

Evlerin plan tipolojisinde iç avlular oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Yüksek duvarlarla çevrili bu avlular, mahremiyeti korurken içe dönük yarı açık bir yaşam alanı da sunmaktadır. Evlerin odaları genellikle bu avluya ya da sofaya açılmaktadır ve her biri kendi ocağı, yüklüğü ve nişi olan bağımsız yaşam birimleri olarak tasarlanmıştır. Evlerin bir diğer tasarım unsuru olan, küçük pencereler, ahşap hatılı taş duvarlar, çıkmalar ve ahşap yağmur olukları gibi detaylar hem işlevsel hem estetik özellikler taşımaktadır. Günümüzde evlerin bir kısmı restore edilerek müze, kültür evi, restoran ve benzeri işlevler verilmiştir (Şimşek vd., 2024).

Eski Erzurum Evleri box tasarımında, evlerin avlu etrafında şekillenmesi özelliğinden ilham alınmıştır. "Avludan yaşama açılan taş bir şiir" ifadesi, yalnızca mimari bir referans olarak değil; aynı zamanda geçmişin yaşam biçimini, aile yapısını, kültürel sürekliliğini ve mekâna bağlı aidiyet duygusunu da mimari bir dile dönüştürmekte ifade aracı olmuştur (Şekil 9-Şekil 10).

Şekil 9. Eski Erzurum Evleri hafıza durağı (box), mahremiyetin avlu tasarımı ile kullanıcıya deneyimletilmesi

Şekil 10. Eski Erzurum Evleri hafıza durağı (box) tasarım paftası, avlu kurgusu içerisindeki dijital sergi

Hafıza durağının ana fikri korunaklı ve içe dönük bir yapı içerisinde hem sosyal etkileşimin hem de gündelik işlerin merkezi hissi yaratmaktır. Box tasarımında kurgulanan kırlangıç tavan örtüsü, yalnızca estetik bir gönderme değil; dijital projeksiyonlarla donatılan tavan altı alanlarda geçmiş yaşantıları görsel ve işitsel olarak izleme imkânı sunarak, ziyaretçiyi zamansal bir atmosferin içerisine almaktadır. Kullanılan taş dokular, loş iç mekânlar ve yüksek duvarlı geçitler, Erzurum evlerinin mahremiyete verdiği önemi ve çevreye kapalı yaşantı biçimini çağdaş yorumlarla yeniden işlerken; sokak ölçeğinde kurulan dar koridorlar, geleneksel mahalle dokusunun izlerini günümüz mekânına taşımaktadır.

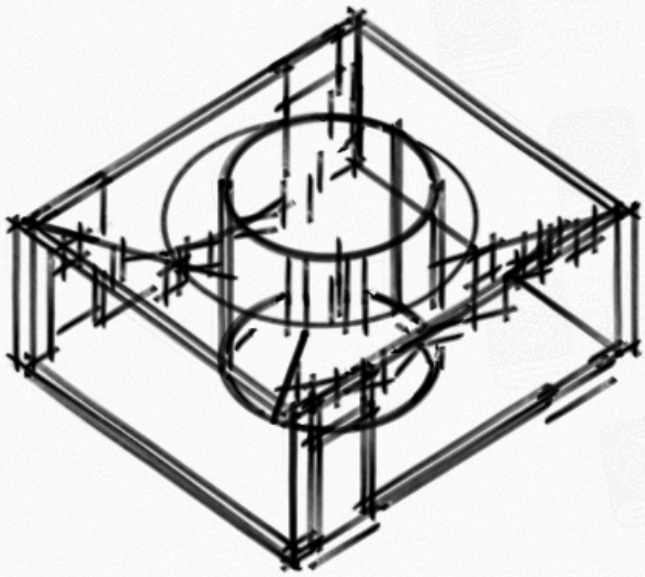
5. Durak: Lala Mustafa Paşa Cami

Lala Mustafa Paşa Camii, 1562 yılında Osmanlı'nın doğudaki önemli paşalarından ve Kıbrıs fatihi olarak tanınan Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Zamanla yalnızca bir ibadethane olmaktan çıkıp aynı zamanda şehrin tarihine, mimari belleğine ve toplumsal hafızasına kazınmış bir yapı haline gelmiştir. Caminin mimari projesi Mimar Sinan'a ait olmakla birlikte başlangıçta camiyle birlikte bir saray ve sıbyan mektebini içeren bir külliye olarak tasarlanmış, fakat günümüze yalnızca cami yapısı ulaşabilmiştir.

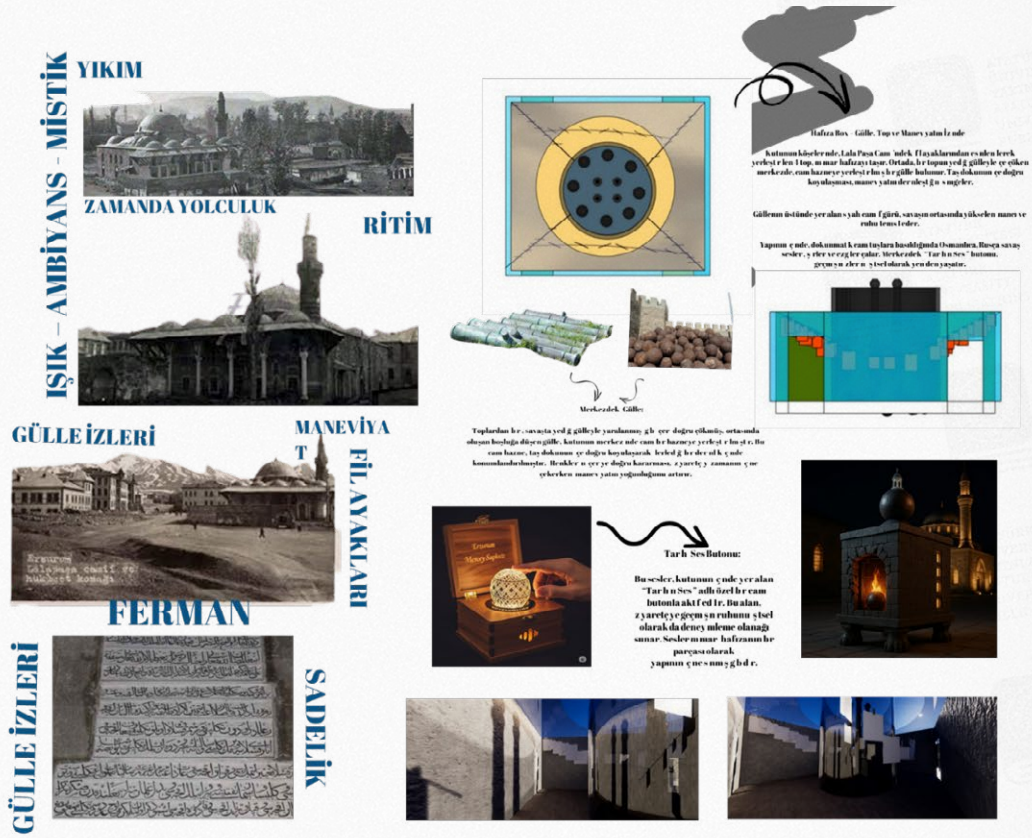
Mimar Sinan eseri olmasından dolayı klasik Osmanlı merkezi planına sahip; İstanbul'daki Şehzadebaşı veya Sultanahmet Camii'nin daha küçük ama aynı düzene sahip bir yorumu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kareye yakın bir harim, merkezde büyük bir kubbe, köşelerde küçük kubbecikler ve sivri kemerlerle taşınan örtü sisteminden oluşmaktadır (Kocaman vd., 2017). Caminin minberi sade ama zarif, mihrabı mukarnaslarla süslü, pencerelerin üstünde yer alan hat levhaları ise dönemin sanat anlayışını yansıtan estetik örneklerdendir. Camii'nin kuzeybatı köşesinde yer alan tek minaresi, kırmızı ve beyaz taşların dönüşümlü kullanımıyla bezenmiştir. Giriş kısmında üç kubbeli bir revak ve ortasında bir ferman kitabesi yer almaktadır. IV. Mehmed dönemine ait bu taş kitabe, halka vergi muafiyeti getirildiğini ifade etmektedir ve

bu da caminin, sadece ibadet amacıyla değil, kamusal duyuruların yapıldığı sosyal bir merkez olarak da kullanıldığını göstermektedir (Şeker vd., 2015).

Lala Mustafa Paşa Camii box tasarımında, caminin minaresindeki taş işçiliğinin akışı ve yarattığı tarihi izlerden esinlenilmiştir (Şekil 11-Şekil 12).

Şekil 11. Lala Mustafa Paşa Camii hafıza durağı (box), güllenin yarattığı izin taş doku içerisinde ifadesi

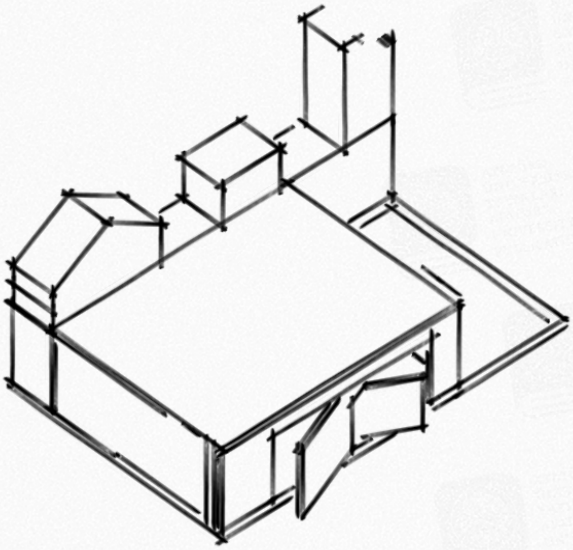
Şekil 12. Lala Mustafa Paşa Camii hafıza durağı (box) tasarım paftası, savaşın izlerinin ses ile ifade edilmesi

Kutunun dört köşesine yerleştirilen top figürleri, caminin taşıyıcı sistemindeki "fil ayakları"ndan esinlenerek tasarlanmıştır. Bu köşeler, yapının sadece fiziksel sağlamlığını değil, direnişin ve hafızanın taşıyıcılığını da simgelemektedir. Kutunun tam ortasında yer alan cam haznedeki gülle ise, zamanla çökmüş bir anının somut hali: yapıya isabet eden top mermilerinin bıraktığı izi, savaşın yıkıcılığını temsil etmektedir. Kutunun ortasındaki taş dokunun dışardan içeriye doğru koyulaşması ise mekânın ruhsal derinliğini, içine doğru kapanan bir maneviyatı yansıtmaktadır. Durağın içerisinde aynı zamanda "Tarihin Sesi" adını taşıyan dokunma ile aktifleşen bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümde, ziyaretçiler butona dokunduğunda, mekânı sesler kaplamakta, Osmanlıca, Rusça savaş sesleri, şiirler, ezgiler yankılanmaktadır. Sonuç olarak bu tasarım yalnızca savaşın izlerini göstermekle kalmayıp, o izleri onarmayı, anlamayı ve içselleştirmeyi; savaşın yıkımıyla inancın direncini bir araya getirmeyi amaçlamaktadır.

6. Durak: Yakutiye Medresesi ve Kent Meydanı

Erzurum'un tarihi ve kültürel dokusunda öne çıkan önemli yapılardan biri de Yakutiye Medresesi'dir. Medrese, İlhanlı hükümdarı Sultan Olcayto Han (Muhammed Hudabende) döneminde, 1310–1311 yıllarında, dönemin önemli devlet adamlarından Cemaleddin Hoca Yakut tarafından yaptırılmıştır (Çam, 1988). Cumhuriyet Caddesi üzerinde, kentin merkezinde konumlanan Yakutiye Medresesi, hemen yanında yer alan Lala Mustafa Paşa Camii ile birlikte Osmanlı-İlhanlı dönemlerinin iç içe geçtiği bir tarihi avlu atmosferi sunmaktadır. Medrese, mimari açıdan Anadolu'daki en büyük kapalı avlulu (dört eyvanlı, kubbeli avlu) medrese tiplerinden biridir. Yaklaşık 33.4 × 24.4 metre boyutlarındaki bu tek katlı yapının ortasında üstü kapalı bir avlu bulunmakta çevresinde sıralanmış revakların arkasında öğrenci hücreleri ve eyvanlar yer almaktadır (Kocaman vd., 2018). Erzurum'un soğuk iklime uygun olarak tasarlanmış bu kapalı avlu, mekânın hem ısısını hem de sosyal işlevini korumaya yönelik bir çözüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Medrese 4 eyvanlı bir plan tipolojisine sahiptir ve giriş eyvanı güneyde bulunmaktadır. Kuzeydeki ana eyvan ve geri kalan iki yanda bulunan küçük eyvanlarla birlikte simetrik bir kurguya sahiptir. Giriş bölümünde taçkapıdan sonra tonuzlu bir dehlizden geçerek iç avluya ulaşılmaktadır. Bu bölümde büyük boyutlu mukarnaslarla bezeli bir niş yer almakta ve köşelerdeki kabara ve geometrik panolar üzerinde hayat ağacı ve mitolojik yaratık figürleri yer almaktadır (Eskici, Akyol ve Kadıoğlu, 2006).

Medresenin sağ bölümünde yer alan minaresi ise tuğla malzemeden inşa edilmiş olup boyu yaklaşık 21 metreye ulaşmaktadır. Diğer köşedeki minarenin ise yalnızca kaidesi günümüze ulaşabilmiştir. Silindirik tuğla gövdesinde mozaik çini süslemelerin izleri halen görülebilmektedir (Kocaman vd., 2018). Buna bağlı olarak yapının hafıza durağı tasarımında, günümüze ulaşamayan minareleri ve günümüze ulaşan tek minaresinin savaş topları ile uğradığı tahribattan ilham alınmıştır (Şekil 13-Şekil 14).

Şekil 13. Yakutiye Medresesi hafıza durağı (box), kaybolan minarenin yansıması ve silüeti

Bu hafıza durağında kullanılan yansıma, izdüşüm, yıkım ve geometri gibi temalar, medresenin taş işçiliğindeki zarafeti ve çağdaş dili yansıtarak duyusal bir deneyim yaşatmaktadır. Mekânın yan yüzeylerinde kullanılan ayna benzeri yansıtıcı malzeme, ziyaretçiye sadece geçmişi göstermek için değil, o geçmişten kendilerinden bir parça bulmalarını da sağlamak için tasarlanmıştır. Yapının artık var olmayan bölümleri, izdüşüm yoluyla zemin düzlemine aktarılmış; yükseltilmiş zeminin altında yer alan savaş topları ile de tarihe gönderme yapılmıştır. Bu sayede geçmişte kaybolan, silinen ya da yıkılan unsurlar, mimari hafızada birer "gölge" olarak yaşamaya devam ettirilmiştir.

Şekil 14. Yakutiye Medresesi hafıza durağı (box) tasarım kurgusu, izdüşümden oluşan gizemin ortaya çıkarılması

Durağın plan kurgusuna bakıldığında, Yakutiye'nin özgün avlu ve eyvan şeması çağdaş bir sadelikle yeniden yorumlanmıştır. Merkezde bırakılan boşluk hem fiziksel bir alan hem de zamana karşı sessiz bir yankı olarak kurgulanmıştır. Duvar yüzeylerinde yer alan taş kabartmalar ve geometrik düzenlemeler, ustalığın zamana karşı nasıl direndiğini ve taşın belleğinde nasıl korunduğunu gösterir niteliktedir. Görselde yer alan siyah küre, savaşta hasar gören minarenin dramatik etkisini simgelerken, minarenin idealize edilmiş tam hâli, mekânda düşen gölgeler ve yansımalar aracılığıyla hayal gücüne bırakılmıştır. Böylece görünmeyen, sezdirilerek görünür kılınmıştır. Ziyaretçi bu deneyimsel kurgu içinde yalnızca bir medrese kalıntısını değil, Yakutiye'nin taşıdığı eğitsel, kültürel ve sembolik anlam katmanlarını da keşfetme imkânı bulmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma Erzurum kentinin binlerce yıllık tarihi birikimini "palimpsest" kavramı çerçevesinde ele alarak, farklı dönemlere ait yapıların katman katman üst üste yazıldığı bir kentsel belleği gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktadır. Kentin kimliğini oluşturan kale, medrese, cami, türbe ve geleneksel evler gibi yapılar yalnızca fiziksel ve somut ögeler değil; aynı zamanda sosyal, kültürel ve duygusal hafızanın da temsilcileridir. Bu bağlamda her bir yapı, birer "hafıza Durağı"na dönüştürülmüş; ziyaretçiye Erzurum'un geçmişini çok duyulu, katılımcı ve eleştirel bir yaklaşımla deneyimleme imkânı sunulmuştur.

Çalışma kapsamında Erzurum kentinin 6 tarihi yapısı ele alınarak, kentin tarihsel dönüşümü, mimari ve kültürel açıdan yeniden okunmuştur. Bu yapılardan ilki ve ilk durak olan Erzurum kalesi ve saat kulesi için kurgulanan durak, savunma ve süreklilik temalarına odaklanmış; kalın taş duvarlar ve yükselen ritmik öğelerle hem koruyucu hem sınır koyucu bir hafıza alanı yaratılmıştır. Çifte Minareli Medrese'nin ise taş işçiliği çağdaş bir anlatıyla yorumlanarak yıkım ve ölümsüzlük arasındaki zıtlık ilham alınarak bir hafıza durağı tasarlanmıştır. Üç Kümbetlerin hafıza durağı; ölüm, anonimlik ve zamansızlık temalarıyla kurgulanmış, ışık-gölge oyunları ve içe dönük düzenle, bireysel ve evrensel hafızanın iç içe geçtiği bir mekânsal anlatı ziyaretçilere sunulmuştur. Eski Erzurum Evlerine ait durakta, avlu etrafında gelişen plan şeması ve tandırevi gibi yerel mekânlar yeniden canlandırılmış; gündelik yaşamın sıcaklığı ve kültürel süreklilik ön plana çıkarılmıştır. Lala Mustafa Paşa Camii'nin fil ayaklarından esinlenerek oluşturulan durakta ise gülleyle çökmüş taş hacim, cam hazne ve dokunmatik ses butonları, ziyaretçilere hem görsel hem işitsel bir deneyim yaşatmaktadır. Yakutiye Medresesi için geliştirilen durağın kurgusu, yapının kaybolan minarelerini; yansımalar, izdüşümler ve aynalar aracılığıyla yeniden kullanıcıya hissettirmeyi amaçlamıştır. Yapıdaki eksikler, boşluklar üzerinden hafızaya dönüştürülmüş; ziyaretçiye yalnızca geçmişi hatırlatma değil, onu yeniden kurma imkânı da sağlamıştır.

Çalışma kapsamında kurgulanan bu duraklarla sadece mimari biçimlerin yeniden kurgulanması değil, aynı zamanda hem kentin kullanıcısına hem de ziyaretçilere duyusal, düşünsel ve duygusal bir hafıza deneyimi de yaratılmak amaçlanmıştır. Kullanılan malzemeler, renkler, ışık ve ses öğeleri, boşluk ve biçim ilişkileri, her bir detayıyla geçmişle bağ kurmak üzere bilinçli olarak seçilmiştir. Sesli anlatımlar, etkileşimli yüzeyler ve yönlendirme ögeleri, ziyaretçiyi pasif bir izleyici olmaktan çıkarıp, aktif bir hatırlayıcı ve yorumlayıcı hâline getirmiştir. Bu tasarım süreci ile mimarlıkta tarihsel bellek kuramları ile deneyim odaklı tasarım yaklaşımları bir araya getirilmiştir. Görsel analiz, tarihsel kaynak taraması, mekânsal

çözümlemeler ve kavramsal yorumlamalar bir arada yürütülerek, her durağın hem tarihî hem çağdaş bağlamına uygun bir anlatı durağı geliştirilmiştir.

Sonuç olarak Erzurum'un tarihî dokusu, bu çalışmada yalnızca izlenebilir bir geçmiş değil; yeniden yazılabilir, yeniden yaşanabilir ve çok katmanlı bir belleğe dönüşebilecek bir zemin olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, geçmişle sadece bilgi düzeyinde değil, aynı zamanda estetik, hissel ve düşünsel düzeyde bağ kurmayı mümkün kılan bir hafıza mimarlığı önerisidir.

Kaynakça

Akpınar Külekçi, E., Özgeriş, M., Sezen, I., Karahan, A., & Karahan, F. (2024). A research to determine the perception of the tangible cultural architectural heritage of Erzurum Castle and its surroundings in Turkey. *Sustainability, 16*(1), 34. https://doi.org/10.3390/su16010034

Alyap, L. (2019). Saltuklu eserlerinden Tepsi Minare üzerindeki kûfî kitabenin kaligrafisi üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE), 8*(1), 1–27.

Ceylan, A., & Günaşdı, Y. (2017). Erzurum ve çevresindeki Urartu yazıtlarının tarihi açıdan değerlendirilmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 4*(13), 313–350.

Çam, Ş. (1988). Erzurum'da Yakutiye Medresesi ile ilgili bazı mülahazalar. *Vakıflar Dergisi, 20*, 289–310.

Denknalbant, A. (2012). Üç Kümbetler. In *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 42, pp. 276–277). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Eskici, B., Akyol, A. A., & Kadıoğlu, Y. K. (2006). Erzurum Yakutiye Medresesi yapı malzemeleri, bozulmalar ve koruma problemleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 46*(1), 165–188.

Gürbüz, O. (2004). Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin yapım tarihi ve banisi hakkında yeni bir yaklaşım. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (23), 177–190.

Huyssen, A. (2003). *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford University Press.

Kocaman, İ., Kazaz, İ., & Okuyucu, D. (2018). Tarihi Erzurum Yakutiye Medresesi'nin yapısal davranışının incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi, 20*(58), 36–51.

Kocaman, İ., Okuyucu, D., & Kazaz, İ. (2017, Kasım). Tarihi yığma yapıların dinamik davranışlarının hesabında gerekli malzeme özelliklerinin tayini: Lala Paşa Cami örneği. *Uluslararası Katılımlı 6. Tarihi Yapıların Korunması ve Güçlendirilmesi Sempozyumu*, Trabzon, Türkiye.

Kuban, D. (1995). *Türk Ev Geleneği*. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.

Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.

Küçükuğurlu, M. (2017). Erzurum Kalesi ve tabyaları hakkında bazı tespitler. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2*(3), 67–84.

Rossi, A. (1966). *The Architecture of the City*. MIT Press.

Şeker, B. Ş., Çakır, F., Doğangün, A., & Durmuş, A. (2015). Sonlu Elemanlar Yöntemiyle Tarihi Erzurum Lala Paşa Cami'nin yapısal davranışının incelenmesi. *Pamukkale University Journal of Engineering Sciences, 21*(3), 82–87.

Şimşek, Y., Numan, İ., & Topçubaşı, M. (2024). Geleneksel Erzurum evlerinde yaşam alanı: Tandırevi. *bāb Architecture and Design Journal, 5*(2), 166–182.

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

BÖLÜM VIII

YAŞAYAN BİR ORGANİZMA OLARAK ERZURUM KENT İMGESİ VE BELLEĞİ: YOĞUNLAŞMALAR, DALLANMALAR, SİMETRİ BOZULMALARI

İrem KARADENİZ DÜNDAR[1], Abdullah Yasin DÜNDAR[2], Kübra SAĞLAM KALKIŞIM[3]

[1]Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İç Mimarlık Bölümü, Trabzon, Türkiye
iremkaradeniz@ktu.edu.tr

[2]Doktora Araştırmacısı, Delft Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Delft, Hollanda
a.y.dundar@tudelft.nl

[3]Arş. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Artvin, Türkiye
kubrasaglam@artvin.edu.tr

Özet

Kentlerin soyut, ancak yaşayan imgeleri, aktörler arasında dayanışmanın, üst kimlik üzerinden aidiyetin ve buna bağlı istek ve arzularının şekillendirilmesinde çarpıcı bir yere sahiptir. Teknoloji felsefecisi Gilbert Simondon'a göre bireyleşerek diğerlerinden ayrışan mimarlık ve kent de dahil olmak üzere her türden sistem ya fiziksel ya da yaşayan bir birey olarak dönüşüm geçirir. İlk tasarımcısının niyetlerinden, isteklerinden farklılaşıp içinde yaşayan aktörler üzerinden canlılaşmayan her türden mimari fiziksel birey olarak var olur. Bir kent ne kadar kendi bütününe anlam veren aktörlerine tam olarak belirlenmemiş yaşama ve dayanışma aralığı bırakırsa o kadar canlılık kazanmaya başlar. Bu çalışma Erzurum kent imgesi ve belleğini dinamik bir organizma olarak ele alarak yeni bakış açıları sunmaktadır.

Felsefeci Manuel DeLanda'nın Gilles Deleuze'den ilhamla ileri sürdüğü üç aşamalı dinamik peyzaj kavramı (yoğunlaşma, dallanma, simetri bozulmaları) üzerinden kenti yaşayan bir organizma olarak analiz etmek mümkündür. Bu çalışmanın amacı ise iç içe geçmiş tüm kent katmanlarını halkın diyaloglarında keşfederek kentin yoğunlaşma, dallanma ve simetri bozulmalarını tariflemektir. Çalıştaya katılan öğrencilerin kentli aktörler ile görüşmesi, tematik ilişkiler oluşturma ve analiz olmak üzere üç aşamalı bir yöntem kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda, Erzurum kent merkezindeki yoğunlaşmalar, dallanmalar ve simetri bozulmalarına dair tespitler yapılarak kenti mimarlık, çevre ve aktörler arakesitindeki dinamizm ortaya koyulmuştur. Aynı zamanda Erzurum kentinin geçmiş, şimdi ve gelecek eksenindeki değişim, dönüşüm ve anlamlandırma potansiyelleri de görünürlük kazanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Yaşayan Kent İmgesi, Kent Anlatısı, Dinamik Peyzaj, Hafızanın Dönüşümü.

Giriş

Kentleri farklı türden yapılandırılmış çevrelerin bir bütünü olmanın ötesine geçiren etmenler olan anlamları ve değerleri, kent belleği içerisinde canlı bir şekilde dönüşüm geçirerek kentli aktörlerin kurdukları dayanışmalarda yaşam bulur. İlk tasarımcıların kente yönelik istek ve arzularını aşan bu türden anlamlandırmalar, Deleuze ve Guattari'nin belirttiği gibi önceden sınırları çizilmiş düzlemlerdeki işlevleri karşılamak veya belirli düzlemler arasında köprüler

kurmaktan öte evrimleşen mimarilerin ve kentlerin yeni anlamlarını ortaya çıkartır (Deleuze & Guattari, 1987: 306). Aktörlerin kentten talep ettikleri üst kimlikler, aidiyet alanları ve dayanışma aradalıkları tasarımcılar tarafından hazır bir şekilde verilmiş kalıplar olmaktan çok kent belleğinin yaşayan dokusu üzerinden şekillendirilerek yapılandırılan dinamik sistemler olarak karşımıza çıkar. Kent dahil olmak üzere her türden ölçekte kendine yer bulan bu türden mimari arzuları tanımlayan mimarlık tarihçisi Michael Hays'e göre arzudaki amaç, birincil derecede faydaya odaklı olarak ve çizgisel bir yol izleyerek sona ulaşmanın ötesinde bir durumu ifade eder (Hays, 2010: 5). Bu türden çizgisel imgelemler, geleceğin sınırlarını henüz gerçekleşmeden çizer. Bu türden yaklaşımlar yerine Hays, mimarinin ve aktörlerinin isteklerini anlamak için şimdinin şartları ve bağlamları, var olan içeriğe geleceğe dair genelleşmiş normları, beklentileri, gerekçeleri eklemlendirmeden analiz etmek gerektiğini söyler. Ancak bu sayede mimarinin yaşayan sisteminin dönüşen istek ve arzularını karşılayabilmek mümkün olur.

Kenti dinamik, yaşayan ve süreç içerisinde aktörlerine kendi anlamlarını üretmeleri için teşvik eden sistemler olarak anlamak bizi teknoloji felsefecisi Gilbert Simondon'un yaşayan ve fiziksel bireyleşme ayrımına götürür. Simondon'a göre fiziksel birey için içsellikten bahsetmek mümkün değildir (Kousoulas, 2024: 11). Bir taşın yönlenmesinin etkinin gücü, sürtünmenin etkisi, rüzgârın yönlendiriciliği gibi yalnızca dış etkenlere bağlı olmasında da görebileceğimiz gibi fiziksel birey için iç ve dış arasında bir gerilim söz konusu değildir ve bu doğrultuda beklenen sonuç, homojen bir şekilde gerçekleşir. Öte yandan canlı birey birden fazla girdiyi kendi bünyesinde bağdaştırarak heterojen ve dinamik bir alan yaratır (Kousoulas, 2024: 12). Bu noktada yaşayan özne yalnızca dış girdilerin sonucu olarak hareket etmek ve dönüşmek yerini içerisi ile bir gerilim oluşturarak kendi özerkliğini ortaya koyar. Simondon'a göre fiziksel bireyleşmenin kristalleşen ve tamamlanan sürecinin aksine yaşayan bireyleşme her zaman tam da bu gerilimden dolayı tamamlanmamış kalır. Yani kendi düzlemindeki işlev ve arzuları karşılamanın ötesinde bir noktaya geçen mimari, her ne kadar kendine atanan rollerin çizgiselliğinden başka istekler ve bir aradalıklar yaratabilirse o kadar canlı ve yaşayan bir sisteme sahip olur. Bu doğrultuda herhangi bir kentin belleği ve aktörlerinin zihinlerindeki imgeleri basit bir işlevsellik üzerinden analiz etmek kenti fiziksel bir birey olarak ele almak anlamına gelir. Yaşayan bir organizma olarak kent imgesi ve belleğinin nasıl dönüşümler geçirdiği ve ne türden anlamlar ve değerler ürettiği ve üretmeye devam ettiğini analiz etmek için kentin kentliler, alt ölçekteki yapılar ve her türden tekil aktörlerin dahil olduğu iç aktörler ve kentin kendi bağlamının ötesindeki süreçlerden doğan dış etmenler arasındaki dinamizmin incelenmesi gerekir. Simondon'a göre bu dinamizm tam da sınırlarda gerçekleşir (Simondon, 2020: 50).

Kentin Dinamik Peyzajı

Kentleri yaşayan bir sistem olarak incelemek bizi felsefeci Manuel DeLanda'nın Gilles Deleuze'ün çoğulluklar kavramından ilhamla ortaya koyduğu üç aşamalı dinamik peyzaj kavramına götürür. Bu kavram bize kent imgesi ve belleğinin sistematik olarak daha iyi anlamak için bir altlık sunma potansiyeli taşır (DeLanda, 2013). Analizin ilk aşamasını oluşturan yoğunlaşmalar, farklı türden aktörlerin bir araya gelerek anlam üreten gerilimler oluşturduğu ve bu gerilimler üzerinden farklı yoğunlaşma düğümleri var eden düzlemleri tanımlar (Bonta & Protevi, 2004: 20). Bu türden gerilimler sistemlerin genel davranış örüntülerini tanımlar. Kent bakımından ele alındığında bu türden yoğunlaşmalar, benzer davranış örüntülerine sahip farklı türden yapılaşmaların, kentli aktörlerin, yapılı çevrelerin ve diğer çevresel etmenlerin ortaklaşmasıyla oluşan ilişki ağlarını niteler. Kültürel öneme sahip kent meydanlarına eklemlenen

farklı işlevlerde olan ancak aynı kent imgesini değişen yıllar içinde kültürel bağlamından koparmadan yaşatan akslar ve bunlara yönelik kolektif yapılanmalar örnek olarak verilebilir. Benzer şekilde turistik öneme sahip sahil aksları ve çevresine eklemlenen hizmet alanları veya kampüs benzeri eğitim merkezli yoğunlaşmalar ve bu yoğunlaşmalara yönelik davranış örüntülerini devam ettiren yapılaşmalar örnek olarak verilebilir.

Dinamik peyzajı var eden diğer aşama olan dallanmalar ise sistemin bir durumunun diğer bir duruma geçiş yaptığı eşik noktalarını niteler. Bu sınırlarda bulunan değişim alanları, davranışlardaki örüntülerin iç içe geçerek gerilimin artırarak dallanmaları meydana getirir. Böylece yeni anlam ve değerler, farklı yoğunlaşmaların bir aradalığı ve birbirlerini etkileyerek dönüştürmeleri ile gerçekleşir. Kent belleği ve imgesi açısından düşünüldüğünde birbirlerini etkileyen turizm, kültürel veya eğitim yoğunlaşmaları gibi aksların iç içe geçen alanlarındaki değişimleri niteler. Bu teorinin kentsel bağlamda daha açık bir tanımının yapılabilmesi için Phaselis Antik Kenti üzerinden dinamik peyzaj analizi yapılacaktır. Antik Yunan medeniyeti için kültürel, ticari, siyasi ve sosyal öneme sahip olan Antalya ili sınırlarında yer alan Phaselis Antik Kenti, günümüzde sit alanı olarak korunmakta ve tarihi kent belleğini kültürel miras üzerinden diğer sit alanları gibi devam ettirmektedir. Kent belleğinin tarihi belgesi niteliğindeki kültürel yönünün yanında Phaselis'i diğer birçok antik kentten ayıran yönü, geçmişteki kent dokusunda da önemli yeri olan iki sahilin aktif bir şekilde kullanılması olarak görülebilir (Fotoğraf 1). Turistik anlamda sahil ve koyların beraberinde getirdiği davranış örüntüleri, antik kenti ziyaret eden turistlerin ve halen kazılara devam eden arkeologların örüntüleri ile üst üste binmektedir. Bu durum Phaselis Antik Kent imgesini yaşayan bir yapıya büründürerek DeLanda'nın da belirttiği gibi dallanmaların nasıl anlam yaratan tekillikler ortaya koyduğunu açıkça göstermektedir.

Fotoğraf 1. Tarihi sit alanı olmanın getirdiği kültürel yoğunlaşmanın yanında deniz ve koy üzerinden oluşturduğu turistik yoğunlaşma ile davranışsal bir dallanma yaratan Phaselis Antik Kent'inin dokusu, Antalya. Kaynak: Yazarların Arşivi, 2025.

Tüm bu yoğunlaşma ve dallanmaların birbirleri ile iç içe geçişi ve etkilerini yoğunlaştırması ile yeni türden dinamikler yarattığı yaratıcılık noktaları olan dinamik peyzajın son aşaması ise simetri bozulmalarıdır (Bonta & Protevi, 2004: 20). Yapılı çevrenin turistik ve kültürel deneyimlenme örüntüleri bu noktada eski olağan düzenini tam olarak devam ettirmeden yeni anlamlar ve bağlamsal uzanımlar arar. Eski simetrisini devam ettiremeyen plaj alanları ve satış birimleri doğrudan sahil aksına eklemlenemeden antik kentlerin genellikle giriş veya çıkış noktalarında yer alan müze satış noktaları ile birleşmiş ve kendi içerisinde küçük bir meydan var etmiştir. Bu sayede, eski kent dokusunda gözlemlenen ve bu yeni yoğunlaşmaya komşu olan ve bir anlamda eski agoraların devamı niteliğindeki yapılaşmalar oluşmuştur. Öncesinde Hays üzerinden örneklendiği gibi bu yeni yapılaşma bir çizgisel yol izleyerek tasarımcının gelecek tasavvuru tanımlama veya sınırları çizilmiş bir yol izlemekten öte, şimdinin değişken şartları ve bağlamları üzerinden kendi imgesini dinamik bir şekilde var eder ve bu sayede yeni ve simetri bozan kentsel bir durum oluşur. Benzer şekilde bazı arkeolojik kazı alanlarının taşlar ile tanımladığı sınırlar ise denizi kullanan turistlerin kendi nişlerini var ederek mekân tanımlayan öğelere dönüşmüştür. Kısacası, simetri bozulmaları yaşayan kent imgesi ve belleğinin kullanım ve davranış örüntülerin var ettiği geri bildirimler ve ilişkiler ağı üzerinden iç ve dış dinamizmi ve aralarındaki gerilimi oluşturur. Kousoulas'a göre bu ilişki içerisinde kalmanın devamlılığı mimarlık bağlamında bir sistemi canlı kılan şey olur. Yaşam ilişkiselliğin sonucu olmaktan çok ilişkiselliğin kendisidir ve mimarlık birbirlerini çekebilecek ve dönüşüm sağlayabilecek şimdiler üzerinden yeni yaşama biçimleri var etmek anlamına gelir (Kousoulas, 2024: 15–16). Bu türden dinamik bir kentsel imge ve bellek analizi kentlerin tarihten beri süregelen karakterler değişimlerinden alt ölçekteki yapı ve yapı gruplarının kısa süreçte çevreyle kurduğu ilişkilere kadar mimarinin her türden ölçeğinde yapılabilir. Bu sayede mimariyi yaşayan ancak organik olmayan organize edilmiş çevreler olarak ele almak mümkün olur (Gorny & Radman, 2022: 9).

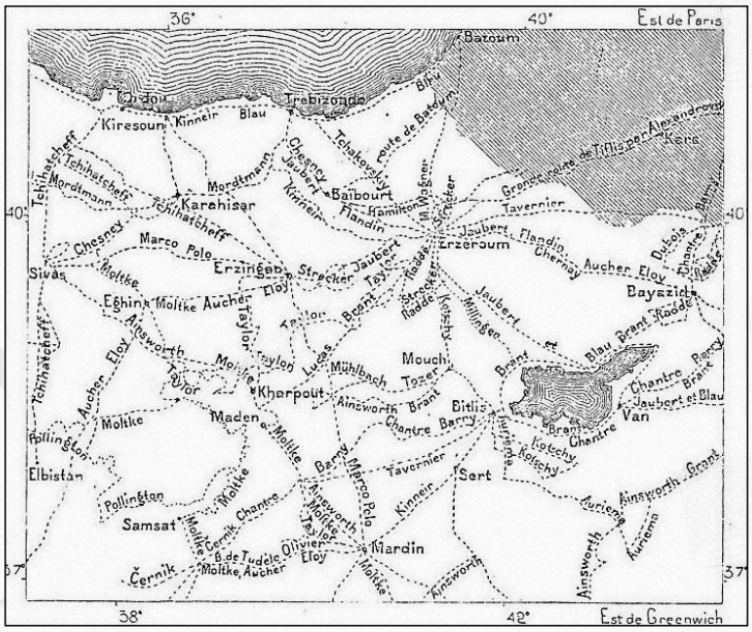
Erzurum'un Turizm Ritmi

Anadolu'nun eski ve büyük yerleşim alanlarından biri olarak Erzurum, stratejik konumu ve coğrafyası ile ekonomik, sosyal ve siyasi birçok bağlamda tarihe tanıklık etmiş bir kenttir (Pamuk, 2005). Cumhuriyet ile değişmeye ve dönüşmeye başlayan kentin Cumhuriyet Dönemindeki planlanmasına yönelik ilk çalışma Lambert Planıdır ve bu planda tanımlanan merkez, günümüz kent merkezini oluşturmaktadır. Dursun (2020), bu planı ele aldığı çalışmasında Erzurum'a yönelik şunları söylemiştir: planda Erzurum sanayi kenti olarak planlanmış (bir cumhuriyet kalkınma hamlesi olarak), demiryolu istasyonu ve ulaşım bağları kurgulanmıştır; bu plandan günümüz Erzurum kent merkezini şekillendiren temel unsurlar miras olarak kalmıştır: Cumhuriyet Caddesi, İstasyon Mahallesi ve istasyon alanı, Mahallebaşı ve Gölbaşı ticari merkezleri, Gürcükapı, Taş Mağazalar Caddesi, ring sistemi, aks yolları, çevre transit yolları, kale surlarının yola dönüşümü ve idari bölge (Devlet Mahallesi). Bu noktada Lambert Planı'nın Erzurum kent gelişimindeki önemi vurgulanabilir. Erzurum kent merkezi, planlamaya bağlı çeşitli gelişim alanları-aksları, tarihi değeri ve sosyo-kültürel nitelikleri ile çeşitli araştırma ve saha çalışmaları için zengin veri potansiyelinde olduğu söylenebilir.

Erzurum hem kent merkezi, kentin planlamaya bağlı uygulamaları ile öne çıkarken aynı zamanda kentin en canlı noktası olmakla birlikte kentin kimliğini oluşturan önemli bir alandır, Kent merkezi hem kentin yerlisi hem de kentin misafirleri için önemli bir etkileşim alanıdır. Erzurum mimari ve planlamaya dayalı niteliklerine ek olarak ulaşım güzergahlarında yer alması ve önemli bir turizm noktası olması sebebiyle de öne çıkmaktadır (Fotoğraf 2).

Erzurum, ticari İpekyolu güzergahında yer alması sebebiyle ticari ve askeri olarak önemli bir konumdadır (Sezen, 2013). Güzergâh üzerindeki hanlar ve kervansaraylar yerleşmeler için çekirdek görevi görmüştür, bu alanların iskân edilmesine katkı sağlamıştır; bu yapılar aynı zamanda günümüzde uluslararası ticaretin önemli bileşenleri olan ulaşım ve konaklama açısından avantaj sağlayarak ticaretin devam etmesine katkı sağlamıştır (Çınar vd., 2018). Bu noktada İpekyolu güzergâhı vesilesi ile Erzurum kentinin eski tarihlerden beri yabancılara ve yolculara ev sahipliği yaptığı söylenebilir.

Erzurum'un dışa dönük ve etkileşime açık bir kent olarak yabacıları ve yolcuları ağırlamasına bir diğer örnek olarak seyyah ve seyahatnameler gösterilebilir. Tarihi kavşak niteliğindeki Erzurum, seyyahların güzergahlarında her zaman bir uğrak yeri olmuştur ve bu durum Erzurum'un stratejik önemini ortaya koymaktadır (Köse, 2018). Erzurum'a dair günümüze ulaşan ilk bilgilerin, 13. yüzyıl seyyahlarından biri olan Wilhelm Von Rubruk'un seyahatnamesine ait olduğunun düşünüldüğünü belirten Yiğit (2023), Beylikler döneminden itibaren seyyahların notlarından ve gravürlerinden yola çıkarak Erzurum'un fiziki ve coğrafi özellikleri ile ilgili bilgiler edinilebileceğini söylemiştir.

Fotoğraf 2: Seyyahların Erzurum ve çevresinde takip ettiği güzergahlar. Kaynak: Erzurum arşivi (Yiğit, 2023).

Erzurum, sahip olduğu doğal, tarihî ve kültürel miras unsurları ile farklı turizm amaçlarına hizmet edebilen bir yapıdadır. Elmas vd. (2013), Erzurum'da gerçekleştirilen temel turizm çeşitlerini şu şekilde sıralamıştır: Kış ve spor turizmi, tarih ve kültür mirası turizmi, akarsu turizmi, inanç turizmi, toplantı turizmi, av turizmi, kuş gözlemciliği turizmi. Bunlara ek ve destekleyici turizm çeşitleri ise şu şekildedir: Mağara turizmi, termal turizm, yayla turizmi, dağcılık turizmi, göl turizmi, milli parklar ve turizm. Tüm bu turizm değerleri, Erzurum'un birçok araştırma alanı için önemli bir merkez olabileceğini doğrulamaktadır.

Erzurum, Ekonomik İş birliği Teşkilatı'nın (EİT) verdiği ünvanla 2025 Turizm Başkenti seçilmiştir. Erzurum'un bu ünvanı almasında canlı kış turizmi, doğal güzellikleri, tarihi ve

kültürel zenginlikleri etkili olmuştur (Url-1). Böylelikle Erzurum yerli ve yabancı turistler için önemli bir destinasyon olarak dikkat çekmiştir. Bu kapsamda Erzurum'un, atölye çalışmasının sahası olarak belirlenmesi, "turizm başkenti" değerine önem atfetmenin bir yolu olarak değerlendirilebilir. Atölye, yürütülen saha çalışmaları ve ortaya konanlar ile Erzurum'un turizm değerini vurgularken, Erzurum'a dair çeşitli perspektiflerden yeni bakışlar sunmaktadır. Pamuk'un (2005) Erzurum ile ilgili çalışmaların yalnızca kitabi bilgi yerine saha çalışmalarıyla desteklenmesinin, veri değerlendirmesine oldukça katkı sunacağını belirtmiştir, bu yaklaşım atölye çalışmasının Erzurum kentine dair ortaya koyduklarının önemini özellikle vurgulamaktadır denilebilir. Bu kapsamda atölye süreci ve sonuçları dair detaylar aşağıda ele alınmıştır.

Çalışmanın Yöntemsel Zemini

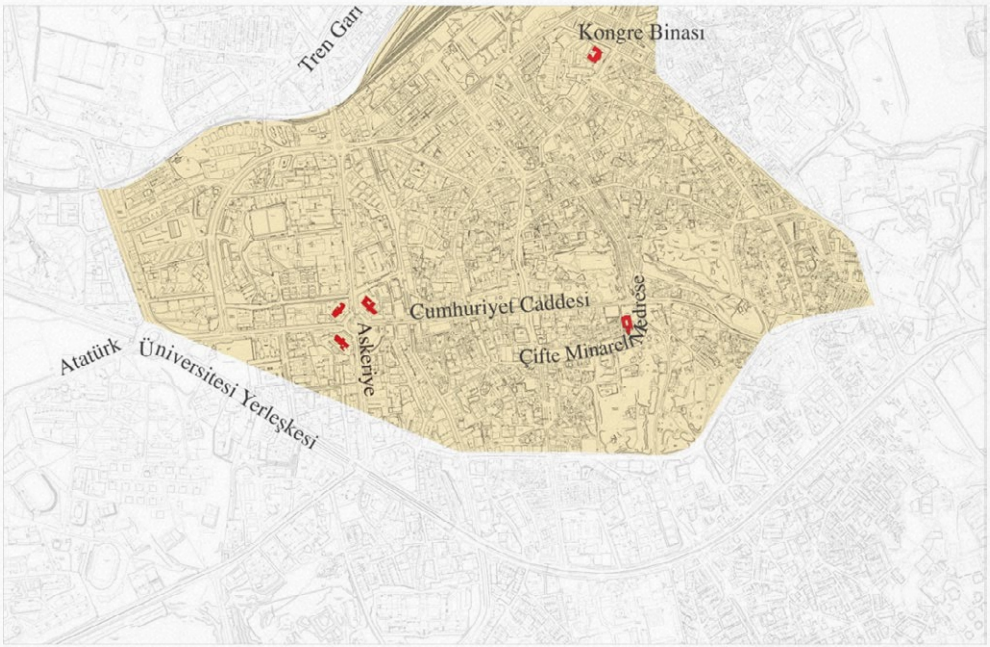
Çalışma, Erzurum kentinin tarihsel, kültürel ve sosyal katmanlarındaki kent imgesi ve belleğinin "dinamik peyzaj" kavramı üzerinden okunmasını amaçlayan nitel bir araştırmaya dayanmaktadır. Amaç, iç içe geçmiş tüm bu katmanları halkın diyaloglarında keşfederek kentin yoğunlaşma, dallanma ve simetri bozulmalarını tariflemektir. Atatürk Üniversitesi Mimarlık Fakültesi lisans ve lisansüstü düzeyde öğrenim gören üç öğrencinin katılımı ile gerçekleşen bu çalışma temelde kentlilerle görüşmelerin yapılması, görüşmelerden elde edilen yanıtların tematik olarak ilişkilendirilmesi ve analiz aşamalarından oluşmaktadır. İlk aşamada kent haritası üzerinden alan dağılımı yapılması ve öğrencilerin farklı bölgelerde görüşmeler gerçekleştirmesi sağlanmıştır. Kenti yaşayan bir organizma olarak ele alan bu çalışma aktörlerin kendi anlamlarını ürettikleri dinamik sistemleri incelemek üzere, kentliler ile gündelik yaşam pratikleri ve yerel anlatıları görünür kılmayı amaçlayan yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Görüşmelerde "Erzurum'un anlamı sizin için nerede yatıyor Erzurum denilince aklınıza ne geliyor, neden? Erzurum'u diğer şehirlerden ayıran en önemli özellik nedir? Turistler en çok nerelerin adresini soruyorlar? Erzurum son yıllarda nasıl değişti, bu değişim sizi nasıl etkiledi?" ve benzeri sorular sorulmuştur. İkinci aşamada tüm yanıtlar tematik analiz yoluyla değerlendirilerek ortak içeriğe sahip olanlar ilişkilendirilmiş ve yoğunlaşma noktaları belirlenmiştir. Farklı yoğunlaşma noktaları arasında kurulan ilişkiler ise dallanmaları açığa çıkarmıştır. Son aşamada ise yoğunlaşmalar ve dallanmalar kentin simetri bozulmalarını tanımlamışlardır.

Çalıştay sonucunda Erzurum'a dair diyaloglar kentin yoğunlaşma noktalarını on iki farklı temada ortaya çıkarmıştır. Bu temalar kültürün farklı boyutlarına temas eden, *tarihin yaşayan hafızası, akılda yer eden deneyimler, inancın diyalogu, coğrafyanın dili, duyguların belleği, mutfağın belleği, rotanın güncesi (kent kullanımı), yerelin sitemi, kente dair merak edilenler, uğrak noktası, mücadele ruhu, kentin ritmi* yönleri ortaya çıkmıştır. Çalıştay sonucunda Fotoğraf 4'te yer alan çıktı üzerinden Erzurum kentinin dinamik peyzajı aktarılmıştır. Açık mavi renk kentin ritminin olduğu yoğunlaşmaları nitelerken, kırmızı renk coğrafyanın dilini, mor renk merak edilenleri, sarı renk inancın diyalogunu, tarihin yaşayan hafızasını ve akılda yer edinen deneyimleri, pembe renk mutfağın benliğini, uğrak noktalarını ve duyguların belleğini, turuncu renk mücadele ruhunu ve kentin kullanımını, yeşil renk yerelin sitemini göstermektedir.

Diyaloglar Üzerinden Erzurum'un Dinamik Peyzajı

Erzurum'un tarihsel süreçte savaş dönemlerindeki askeri önemi, sahip olduğu üniversiteler ile eğitimdeki yeri, dini yapıları, gastronomi gibi öne çıkan yönleri ile katmanlı yapısı ile Türkiye için önemli bir yere sahiptir. Öğrencilerle gerçekleştirilen çalıştay kapsamında

tüm bu katmanları içeren, kentlilerin şehri aktif bir şekilde kullandığı ve kendi deneyimleri üzerinden kentin bellek ve imgesine dair izlerin sürülebileceği bir bölge olarak kent merkezi ele alınmıştır (Fotoğraf 3).

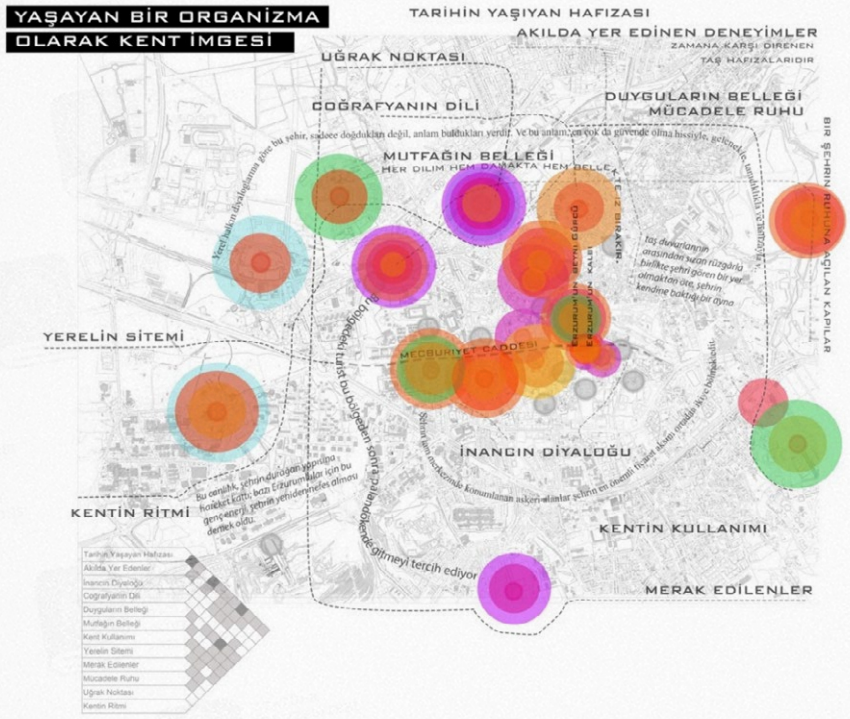

Fotoğraf 3. Erzurum kent merkezi çalışma alanı sınırları içerisinde askeriye ve kent meydanı yoğunlaşmalarının ilişkileri. Kaynak: Yazarlar, 2025.

Benzer davranış örüntülerini içeren yoğunlaşma noktaları dışarıya kapalı organizmalar olmanın ötesinde diğerleri ile ilişkiler kuran bir sistemin parçasıdır. Bu ilişkiler kentin dallanmalarını oluşturan ve yeni anlamlar üreten dinamik bir yapıyı oluşturur. Bu dallanmalara örnek olarak verilebilecek Erzurum kentinde özellikle öne çıkan mücadele ruhunu oluşturan yoğunlaşmalar, kışla ve askeriye arasında kalma kısıtlaması ile kendi yerini var eden kent merkezi üzerinden tartışılabilir. Erzurum'un kent merkezindeki mimari oluşumlar ve eklemlenmelerinin farklılaşması bir diğer deyişle dallanmasının oluşturduğu yeni yaşama biçimlerini, tarihin birçok aşamasında askeri stratejik konumu üzerinden yorumlamak mümkündür. Bu durum, aktörler için kentin anlamlı karakterini var ederek kendilerini ait hissettikleri bir düzlem oluşturur. Diyaloglarda da görüldüğü üzere bir gurur kaynağı olan kentin bu özelliği, psikososyal bağlamda maneviyatı destekler ve kent imgesinin oluşumunda belirleyici rol üstlenir. Kentin askeriye ile baskıcı ve üstenci olmayan bu yakın ilişkisi, öğrencilerin kentli aktörlerle yaptığı görüşmelerde sıklıkla bahsedilen bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Askeriye kendi anlamının dışında kentlilerin belleğindeki tarihi ve manevi değerler ile yeni ilişkilerin üretildiği bir imgeye dönüşmüştür.

Erzurum kent dokusunda önemli yer eden ve eski zamanlarda askeri anlamda stratejik konuma sahip olan kent kapıları yalnızca sembolik bir güvenlik hissini bugün de egzotik bir yer olarak devam ettirmenin ötesinde birçok ticari, kültürel ve turistik yoğunlaşmanın geliştiği noktalardır. Herhangi bir baskın ve çekinik ilişkiler ağı kurmaktansa kapılar hem kendi dokusunu hem de çevresindeki farklı davranış örüntülerini beraberinde getiren mekânların dokularını güncelleyerek dönüştürmektedir. Gürcükapı canlı bir meydan olma özelliğini tarih boyunca sürdürerek aktörler için hala ticaret merkezi olarak ticaret ve ulaşımın en çarpıcı düğüm noktalarından birisidir (Fotoğraf 4). İstanbulkapı ise restorasyon çalışması sonucunda turizme

hizmet eden yeni bir merkeze dönüşmüştür. Bu yönüyle savunma, ticaret üzerine kurulu davranış örüntüleri günümüzde turizm ile ilişki kurarak yeni anlamlar üretmiştir. Kentin turizm yönünde; tarihi yapılar, gastronomi ve Palandöken öne çıktığı görülmektedir. Bir dış aktör konumunda ziyaretçilerin kente dair merak ettiklerinin oluşturduğu kısa süreli, derinliksiz bazı yoğunlaşmalar diyaloglarda da takip edildiği gibi yerelin sitemi halinde kendini dışa vurmuştur. Bu eleştirilerin yoğunlaştığı başlıca alanlar kentin yalnızca birkaç tarihi yapı, cağ kebabı ve Palandöken'den ibaret olarak görüldüğü ve turistlerin kentin günlük yaşayan belleğine dâhil olmadan teşhir değerine sahip bir uğrak noktası olarak görmeleri iki davranış örüntüsü arasında gerilim oluşturmaktadır. Dolayısıyla kentin ekonomik boyutuna turizm etkisinin çok az olduğu görüşmelerde özellikle vurgulanan ve sitem edilen bir unsur haline gelmiştir. Bu sitem Cumhuriyet Caddesi'nin kendi içerisinde standartlaşan kent ihtiyaçlarına yönelik olarak kent aktörlerini yaşayan sistemine entegre etmeyen bir kırılma noktası şeklinde çıkmış ve bu noktadaki yoğunlaşmaların anlamlı ilişkiler ve değerler oluşturacak şekilde kentin diğer noktalarına yayılmaması bir sorun olarak görülmüştür. Bu caddedeki yürüyüş aksının eklemlenmeden kendi içerisinde sınırlı kalması turizmin bazı bağlamlarda arzulanan bütünleşmeyi ulaştırmadığını ve yeni yaşama biçimlerini ortaya çıkarmakta yeterince etkili kalmadığını göstermektedir. Bu nedenle iğneleyici bir dille bu caddenin mecburiyet caddesi olarak isimlendirildiği görülmüştür.

Fotoğraf 4. Erzurum kent imgesi ve belleğini şekillendiren yoğunlaşmalar, dallanmalar ve simetri bozulmaları. Kaynak: Yazarlar, 2025.

Gastronomi yönü ise bu bağlamdan biraz daha ayrışarak Kongre Binası ve Tren Garı bölgesinde aktif olarak turizme hizmet etmektedir (Fotoğraf 4). Tren yolculuğu yaparak kente ulaşan ancak kenti deneyimlemeyen turistlerin gara verdikleri siparişlerin kenti vitrindeki bir teşhir öğesi gibi deneyimleyerek dâhil olmadıklarını göstermektedir. Belleği üzerinde yaşayarak halen günümüzde devam eden değerler ve alışkanlıklara bağlılık, çoğu aktör için kendi

içselleştirme nedeni oluşturmuş ve bu yönünü reddederek gerçekleştirilen turistik deneyimlerin kopukluğu dikkat çekmiştir.

Kentin ritmini tanımlayan bir diğer etmen olan üniversiteler, eğitim birimleri olmanın ötesinde kentin dinamik yanını besleyen önemli noktalardan biri olmuştur. Üniversiteler ile öğrencilerin kentli aktörlerin yaşayış biçimlerinin içine dâhil olması ağırlıklı olarak diğer şehirlerde olduğu gibi ekonomik döngünün katkısı üzerinden sağlanmıştır. Tatil dönemlerinde daha sessiz bir hale gelen bu yoğunlaşmalar kent içerisinde canlılaşıp durağanlaşan ritimler üzerinden kentin ruhuna dokunuş yapan bir dallanma olarak ön plana çıkar. Kentin tarihi değeri mimari yapılar ile özdeşleşmiştir. Hem kentlilerin hafızasında hem de turistlerin gezi güzergâhlarında yer alırlar. Saat Kulesi bu yapılar içinde bellekte en fazla yer edinenlerden biridir. Saat Kulesi, Barok dönemi özellikleri taşıyan şerefesi ile dikkat çekmektedir. Saat Kulesi'nden şehre bakmak, kentin tarihi yapılarını seyretmek, yerleşimini görebilmek kentin tarihi, sosyal, coğrafik özelliklerini hâkim bir noktadan görebilmeyi sağlamaktadır. Tarihi ve coğrafi özelliklerin kesişiminde yer alan bu kule kente üst ölçekten açılan bir kapıya benzer. İnancın diyalogu bağlamında ise Erzurum'da İslami değerleri incelediğimizde halkın hafızasında beliren ilk siluet Lalapaşa camidir sadece ibadetin değil, toplanmanın, düşünmenin, susmanın ve yeniden başlamanın da mekânıdır. Aynı zamanda Erzurum sokaklarını adımlarken, taş duvarların kenarına ilişmiş çeşmelerle karşılaşılır. Kolektif bir dayanışmanın dışa vurumu olarak nereye ulaştığı önemsenmeden kentlilerin ifadesiyle "bir hayır dokunsun diye akar bu sular". Erzurum'da su, yalnızca içilmek için değil, paylaşılmak için akar. Her çeşme, bir iyiliğin izini, bir "hayrın hatırasını" taşır. Bu ve benzeri birçok diyalogdan görülebileceği gibi yoğunlaşma noktaları diyalogların aracılığı ile kendi anlatısını oluşturmuş ve hikayesi devam eden yaşayan Erzurum kent imgesini ve belleğini üretmeyi sürdürmektedir.

Sonuç

Erzurum kenti Anadolu tarihinin birçok döneminde yaşayan kent imgesi ile birçok katmanda davranış örüntülerini şekillendirmiştir. Askeri stratejik öneme sahip olmaktan, milli mücadele ruhunun şekillendiği eşikler olmaya kadar birçok güvenlik temelli sorunsallar çevresinde kentlilerin belleğinde milli aidiyet geliştirmiş ve halen yaşamaya devam etmektedir. Bu türden kentin güvenlik temeli aidiyet yoğunlaşması kentin birçok kapısında ve çevresinde bütünleşen ticari, kültürel, sosyal ve turistik yoğunlaşmalar arakesitinde birçok dallandırma meydana getirmiştir. Bu türden dönüşümler önceden belirlenmiş planlara ve kalıplara bağlı kalmadan kentin yaşayan ritminin bir sonucu olarak aktörlerin kenti içselleştirmelerini ve ondan talep ettikleri aidiyet alanları ve dayanışma aradalıklarını oluşturmuştur. Bu türden dallanmalar sonrası kenti diğerlerinden ayıran simetri bozma olaylarını yaratan en büyük etkenlerden biri, kentli aktörlerin kendilerinin de aktif bir şekilde kent belleğini sürdürmesi ve onun yaşayan dokusunu şekillendirilerek dinamizm kazandırmasıdır.

Kendi iç aktörlerinin var ettiği bu türden kimlik ihtiyaçları ve isteklerine yönelik yaşayan dinamikler; üst ölçekteki şehirleşme, küreselleşme, modern ihtiyaçları karşılama, metropol karakteri oluşturma gibi dış etkenler ile ilişkilendiğinde her iki yönün de kent dokusunda karşılık bulduğu mimariler üretilmiştir. Bir diğer deyişle Erzurum kentinin geçmişten beri dönüşerek süregelen hikâyesinin bir diğer açılımı tartışılan örneklerde de görüldüğü üzere bağlamının dünden bugüne nasıl geldiği ile doğrudan ilişkili olmuştur. Bu ilişkilenme, ne geçmişin basit ve durağan bir tekrarı ne de dış etkenlerin baskısıyla oluşan bağlamından bağımsız şekilde kalıpların boş bir levhaya uygulanması ile fiziksel bir bireyleşme ile oluştuğu

görülmektedir. Birbiri ile geçirgenlik sağlayan şimdinin bu dallanmaları, Erzurum kenti ve diğer birçok özgün imge ve belleğe sahip kentlerin yaşayan bir organizma olarak nasıl yeni yaşama biçimlerini var ettiğini gösterir. Henüz gerçekleşmemiş davranış örüntülerini var etme potansiyeli taşıyan mimarinin etkisi ile üretilen bu dinamik peyzajlar inorganik olan ancak yaşayan dinamik sistemler olarak genelleşen normların ötesine geçer. Bu noktada henüz belirlenmemiş olan geleceğin potansiyeli şimdinin dallanmaları içerisinde yeni açılımlar üzerinden açığa çıkmayı bekler.

Kaynakça

Bonta, M., & Protevi, J. (2004). Deleuze and geophilosophy: A guide and glossary. Edinburgh University Press.

Çınar, H., Bulut, M. & Yiğit, İ. (2018). Tarihi İpek Yolu'nun Kuzey Anadolu güzergâhı. M. Bulut (Ed.), Medeniyetler güzergâhı İpek Yolu'nun yeniden doğuşu (pp. 123–150). İstanbul Sabahattin Zaim University.

DeLanda, M. (2013). Intensive science and virtual philosophy. Bloomsbury Academic.

Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia. University of Minnesota Press.

Dursun, D. (2020). Erzurum'un ilk planlama deneyimi: 1939 Lambert planı. Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, 35(4), 1877-1896. https://doi.org/10.17341/gazimmfd.676723

Elmas, B., Akkuş, Ç., & Cengiz, G. (2013). Erzurum İli temel ve destekleyici turistik ürün çeşitlerinin değerlendirilmesi. LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 4(1), 84-109.

Gorny, R. A., & Radman, A. (2022). From Epiphylogenesis to General Organology. FOOTPRINT. https://doi.org/10.59490/FOOTPRINT.16.1.6291

Hays, K. M. (2010). Architecture's desire: Reading the late avant-garde. The MIT press.

Köse, B. A. (2018). Ortaçağ seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum güzergâhı. Curr. Res. Soc. Sci., 4(2), 60-72. doi:10.30613/curesosc.396102

Kousoulas, S. (2024). In/Side/Out. In A. Radman, H. Sohn, & S. Kousoulas (Eds.), Noetics Without a Mind (1st ed., pp. 11–16). TU Delft OPEN Publishing. https://doi.org/10.59490/mg.120

Pamuk, B. (2005). Erzurum Şehir Tarihinin Kaynakları ve Literatürü. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, (6), 633-688.

Sezen, L. (2013). Erzurum Folkloru. Atatürk Üniversitesi Yayınları No:1025, Erzurum.

Simondon, G. (2020). Individuation in Light of Notions of Form and Information. University of Minnesota Press.

Yiğit, Ö. (2023). Tarihi Yazılı ve Görsel Belgeler Işığında Halk Mimarisi Üzerine Bir Değerlendirme: Erzurum Örneği (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi).

URL-1, https://eit25erzurum.com/tr/haber/kis-turizm-merkezi-erzurum-un-taninirligi-baskentlik-unvanlariyla-artacak-8?utm_source=chatgpt.com

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

BÖLÜM IX

LYNCH'İN İZİNDE ALGISAL BİR KENT OKUMASI: ERZURUM'UN KOLEKTİF ZİHİN HARİTASI

Ecem EROL HACIALİEFENDİOĞLU

Doktora Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Trabzon

ecemmeroll@gmail.com

Özet

Bu bölüm, Erzurum'un tarihi kent merkezinde gerçekleştirilen deneyim temelli bir atölye çalışmasının bulgularını ele alarak, mekân algısının çok katmanlı yapısını tartışmaktadır. Çalışmada, katılımcıların ürettiği zihin haritaları ve kolajlar üzerinden, bireylerin kenti nasıl algıladığı, anlamlandırdığı ve deneyimlediği analiz edilmiştir. Bulgular, kentsel algının yalnızca fiziksel mekânsal düzenlemelerle değil, bireysel deneyimler, sosyal bağlamlar, duyusal katmanlar ve bedensel pratiklerle şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Teorik çerçevede Lynch'in "kent imgesi" kavramını temel alan çalışma Bourdieu'nün "habitus" yaklaşımına da değinerek zihin haritaları ve kent kolajları yardımı ile kentin nasıl algılandığını tartışmaktadır. Elde edilen veriler, tarihi yapılar, meydanlar ve üniversite kampüsü gibi sosyal etkileşime olanak veren mekânların kullanıcıların zihinsel haritalarında güçlü temsiller oluşturduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, kentsel deneyim odaklı bu yaklaşım, kentsel planlama ve tasarım süreçlerine kullanıcı merkezli ve duyusal boyutları dikkate alan bütüncül bir bakış sunmaktadır. Bu atölye çalışmasının bulguları, Erzurum kent merkezinin daha erişilebilir ve kapsayıcı mekânlara dönüşmesi için yapılabilecek kentsel planlama çalışmalarına da yol gösterici olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Sözcükler: Zihin Haritası, Kent İmgesi, Algı, Kolektif Haritalama, Erzurum.

Giriş

Erzurum'un mimari belleğini ve kültürel dokusunu kullanıcının deneyimi üzerinden okumaya odaklanan atölye üst teması, Lynch'in "kenti bireyin zihninde nasıl canlandığı" sorusuna dayanan zihinsel haritalama yöntemiyle doğrudan örtüşmekte ve Lynch'in İzinde Algısal Bir Kent Okuması Atölyesi tam da Lynch'in sorduğu soruya Erzurum ölçeğinde kentsel bir cevap aramaktadır. Lynch'e göre şehir, yollar, kenarlar, bölgeler, düğüm noktaları ve simgeler şeklinde sıralanan bir dizi mekânsal unsurlar üzerinden algılanmaktadır. Herkes için bireysel olarak şekillenen kent imgesi, kentin mekânsal organizasyonu ile olduğu kadar her bireyin geçmiş deneyimleri ve duygusal bağlarıyla da doğrudan ilişkilidir (Lynch, 1960).

Kevin Lynch'in zihin haritalama (1960) yöntemi, kentleri kullanıcılarının deneyimleri, algıları ve yön bulma alışkanlıkları üzerinden okuma imkânı sunmaktadır. 2025 yılında Turizm Başkenti seçilen Erzurum'un, sahip olduğu tarihî ve kültürel değerlerin yanı sıra çok katmanlı kent kimliğiyle öne çıktığı bu günlerde, bu zenginliği algılamak ve anlatmak için kullanıcıların kenti nasıl algıladıklarını araştırmak kentsel planlama ve tasarım süreçleri üzerinde büyük öneme sahiptir.

Erzurum Atatürk Üniversitesi mimarlık ve kentsel tasarım öğrencileri ile yürütülen "Lynch'in İzinde Algısal Bir Kent Okuması" başlıklı atölye kapsamında öğrencilere Kevin Lynch'in Kent imgesi ve bu kavramın mekânsal unsurları detaylı şekilde aktarılmış ve ardından öğrencilerden yaşadıkları kent olan Erzurum'un önce bireysel sonra da kolektif zihin haritasını üretmeleri istenmiştir. Atölye kapsamında zihinsel haritalama yöntemi hem kuramsal hem de uygulamalı boyutlarıyla ele alınarak; katılımcıların kentle kurdukları ilişkileri derinlemesine kavramaları ve zihin haritalamanın mimarlık ve kentsel planlama pratiğinde eleştirel düşünme ile mekân okuma becerilerini geliştirmedeki önemini fark etmeleri hedeflenmiştir. Atölye kapsamında katılımcılar, Erzurum'un tarihi kent merkezini beş temel kentsel öğe (yollar, sınırlar, bölgeler, düğüm noktaları ve simgeler) üzerinden kendi deneyimleri doğrultusunda analiz etmiş ve bireysel zihin haritalarını üretmişlerdir. Oluşturulan bireysel zihin haritaları hem kişisel kent algısını görünür kılmıştır hem de ortak kentsel öğelerin belirlenmesi yoluyla kolektif bir Erzurum imgesinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Atölye kapsamında bireysel zihin haritaları bir araya getirerek katılımcıların kolektif belleklerindeki Erzurum kentini yansıtan bir kolektif zihin harita üretilmiştir.

Amaç ve Kapsam

Bu atölye, katılımcıların Erzurum kentini bireysel deneyimleri, mekânsal algıları ve yerel anlatılar aracılığıyla yorumlamalarını ve bu yorumları Kevin Lynch'in "mental mapping" zihinsel haritalama yöntemiyle görsel temsillere dönüştürmesi yoluyla Erzurum kentinin kolektif bellekteki imgesini görünür kılmayı amaçlamaktadır. Atölye kapsamında kolektif bir zihin haritası oluşturarak 2025 yılı turizm başkenti olan Erzurum'un mimari belleğini, gündelik yaşam izlerini ve kültürel peyzajının yeniden düşünülmesi ve hedeflenmektedir.

Bu atölye çalışması, **Kevin Lynch'in zihinsel haritalama yöntemi** temel alınarak, Erzurum'un kent belleğini kullanıcı algısı üzerinden çözümlemeyi ve kolektif bir görsel temsilini oluşturmayı hedeflemektedir. Katılımcılar, Lynch'in önerdiği beş temel kentsel öğe (yollar, sınırlar, bölgeler, düğüm noktaları, simgeler) çerçevesinde kendi kentsel belleklerine dayanan Erzurum'un algısal haritasını üretmişler ve ardından da kolektif bir çalışma yaparak zihinlerindeki Erzurum'un kolektif zihin haritasını oluşturmuşlardır. Çalışma kapsamında katılımcılar ayrıca Erzurum kentinin ifade ettiği beş kavram belirlemişler ve ardından her katılımcı kendi zihin haritalarında öne çıkan kent bölgesinin zihnindeki imgesini yansıtan bir kolaj çalışması yapmıştır. Bu süreç, zihin haritalarını odağına alarak katılımcının kentle kurduğu bireysel ilişkiyi ve ortak kent hafızasının izlerini görünür kılmayı amaçlamaktadır.

Kuramsal Çerçeve

Lynch'in Kent İmgesi (1960) çalışması, kentsel çevrenin nasıl algılandığı ve algılanan kentin kullanıcılar tarafından üretilen temsil biçimlerini anlamak geliştirilmiş bir mekânsal temsil sistemi sunan, mekân algısı çalışılmaları için oldukça önemli bir çalışmadır. Lynch (1960), kentleri yalnızca fiziksel çevreden ibaret mekânlar olarak görmez; ona göre mekân bireylerin zihninde oluşan imgeler yoluyla anlam kazanır. Kentte yaşayanların kentteki mekânları nasıl anımsadığı, kentte nasıl yön bulduğu ve kente dair duyguları kişilerin zihninde oluşan imgeler aracılığıyla şekillenir (Lynch, 1960). Kısacası, kent imgesi, kenti fiziksel bir organizasyonun ötesinde, içinde yaşayanların deneyimleriyle sürekli olarak yeniden üretilen bir olgu olarak görmektedir.

Lynch (1960), kentin imgesini tanımlamak için beş temel öğe kullanmaktadır: yollar (paths), sınırlar (edges), bölgeler (districts), düğüm noktaları (nodes) ve simgeler (landmarks). Üç Amerikan kentinde yürütülen çalışmada araştırmaya katılan kent sakinleri Lynch'in oluşturduğu bu kentsel öge temsillerini kullanmışlar ve bu yolla araştırma çıktılarında ortak bir ifade dili oluşturulmuştur. Bu beş temel mekânsal ögeyi tanımlamak gerekirse;

Beş kentsel ögenin ilki simgelerdir, bir kentin hafızada en kolay ve güçlü bir yer edinen mekânsal ve görsel odaklarını ifade etmektedir. Yollar en temel ifadesi ile kentlilerin gündelik hareketliliğini yönlendiren ve diğer kent ögeleri arasındaki fiziksel ve zihinsel bağlantıları da sağlayan mekân algısı bileşenleri olarak ortaya çıkan ulaşım hatlarıdır. Sınırlar ise genellikle kentteki bir bölgeyi diğerlerinden ayıran, fiziksel ya da zihinsel hatları temsil eden olgular olarak tanımlanabilir. Lynch'in kullandığı bir diğer kentsel öge ise bölgelerdir ve bu kavram kent içinde aynı niteliklerde algılanan ve belirli karakteristik özelliklerin tanımladığı kentsel alanları temsil etmektedir. Düğümler, kentteki insan veya araç hareketlerinin yoğunlukla karşılaşılacağı, kentliler için buluşma noktası olabilen mekânsal kesişim noktalarıdır. Bu beş öğe, bireylerin kentsel deneyimlerinin anımsanmasına ve kente dair zihinsel haritalar oluşturmalarına temel oluşturan olgular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zihin haritaları, kentteki mekânsal bileşenlerin bireysel deneyimlerle nasıl anlamlandırıldığını araştırarak kent imgesini görünür kılmaktadır. Örneğin, bir kentli için Erzurum'daki en belirgin simge Erzurum Kalesi iken, bir başkası için Üç Kümbetler ya da bir sokak zihin haritasında öne çıkabilmektedir. Aynı şekilde düğüm noktaları, kimileri için kalabalık meydanlar olabilirken, kimileri için evinin sokağındaki köşe dükkân gibi daha kişisel bir araya gelme ve buluşma mekânları olabilir. Kent imgesinde görülen bu mekânsal farklılıklar kentin her birey için özgün bir imgeye sahip olduğunu göstermektedir ve mekân algısının çok katmanlı yapısını ortaya koyar. Lynch'in kent imgesi kuramı bu noktada, bireysel deneyimlerle kolektif kent belleği arasında bir ilişki kurmaktadır, aslında kişisel zihin haritalarındaki ortaklık ve farkların değerlendirilmesi ortak kent imgesine ulaşmayı mümkün kılmaktadır. (Gould & White, 1986).

Bu kuramsal yaklaşım, kent kuramına ve araştırma yöntemlerine yaptığı katkının yanında eğitim ve katılımcı tasarım konuları bağlamında da yöntemsel olarak bir katkı sunmayı amaçlar. Mimarlık ve kentsel planlama öğrenciler ve kent kullanıcıları için zihinsel haritalama, sadece mekânı tanımlamak için kullanılan bir araç değil, aynı zamanda mekânla eleştirel bir bağ kurma ve mekân üzerine düşünme fırsatı da sunmaktadır. (Cresswell, 2015). Kent mekânında hangi mekânsal öğelerin kullanıcıların zihninde belirginleştiği ya da hangi bölgelerin veya noktaların kent imgesinin dışarıda kaldığı soruları, kente dair algının çeşitlilikleri de ortaya koyması bakımından değerlidir. Yani zihin haritaları, kent mekânını gösteren temsil ögeleri olmanın ötesinde, kent deneyiminin sosyo-kültürel analizine imkân veren bir mekân araştırması aracı hâline gelebilir ve kent kuramına katkı sağlar. (Lefebvre, 1991).

Kent imgesi, bireylerin çevrelerini algılama ve hatırlama biçimleriyle yakından ilişkili olmakla birlikte, yalnızca görsel işaretlerle sınırlı olmayan, beden ve duyular aracılığıyla sürekli yeniden üretilen dinamik bir süreçtir. Pink'in (2015) duyusal etnografi yaklaşımı, kentsel deneyimin çok-duyulu doğasına dikkat çeker. Mekânlarda var olan kokular, sesler, ışık, sıcaklık ya da zemindeki doku gibi duyusal unsurlar, bireylerin kenti algılayışını ve hatırlayışını derinleştirir. Erzurum bağlamında katılımcıların haritalarında mevsimsel koşulların, özellikle uzun süren soğuk kış aylarının ve karın, kent imgesine işlenmiş olması bu çok-duyulu hafızanın somut bir örneğini sunmaktadır.

İnsanların kenti yürüyerek keşfetmesi, gündelik rotalarda tekrar eden hareketleri ya da belirli sokaklardaki ritmik deneyimleri, beden hafızasında kalıcı izler bırakabilir. Bu yaklaşımla, kent imgesi, yalnızca bireysel bir algının ürünü değil; gündelik pratikler yoluyla şekillenen bedensel ve kolektif bir hafızanın da ürünüdür. Bu tartışmanın toplumsal boyutu, Bourdieu'nün (1977) habitus kavramı ile açıklanabilir. Habitus, bireylerin toplumsal çevreleriyle kurdukları ilişkilerde tekrar eden gündelik pratikler yoluyla içselleştirdikleri bedensel ve davranışsal alışkanlıkların bütününü ifade eden bir kent kuramı kavramıdır. Gündelik yaşamda kullanılan mekânlar ve yollar, belirli aralıklarla ziyaret edilen düğüm noktaları ya da tam aksine gitmekten kaçınılan mekânlar, bireylerin habituslarını şekillendirir ve var eder.

Habitus kavramı, kentsel deneyimin mekânsal katmanları üzerine düşünmek açısından güçlü bir analitik çerçeve sunmaktadır. Lynch'in (1960) semboller, yollar ve düğüm noktaları gibi mekânsal ögeler üzerinden tarif ettiği mekânsal örgütlenme, Bourdieu'nün (1977) pratiklerin tekrar yoluyla bedenselleşmesi yaklaşımıyla beraber ele alındığında, bireylerin kentle kurdukları ilişkinin yalnızca bilişsel değil, bedensel ve toplumsal düzeyde de nasıl kurgulandığına dair bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Bir örnek ile açıklamak gerekirse; Erzurum'da yapılan çalışmada katılımcıların rutin olarak kullandıkları güzergâhları (üniversite kampüsü içerisindeki bazı yollar gibi) ya da belirli mekânlarda buluşma pratiklerinin zihinsel haritalarda ortaklaşan şekilde ve belirgin biçimde temsil edilmesi, bu bedenleşmiş mekânsal alışkanlıkların kent imgesindeki izdüşümü olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözün özü, zihin haritaları, yalnızca kişisel mekân algısını yansıtmaz, toplumsal habitus' un da güçlü bir yansımasını bize gösterebilir ve bu yüzden de kolektif bir zihin haritası çalışması yapılması kent kuramı bağlamında anlamlı sonuçlar doğurabilir.

Erzurum'da yürütülen 'Lynch'in İzinde Algısal Bir Kent Okuması: Erzurum'un Kolektif Zihin Haritası' başlıklı atölye çalışması Lynch'in zihin haritalarının birleşenleri olarak beliren beş temel öğesi yardımı ile Erzurum Atatürk Üniversitesi Mimarlık ve Şehir Planlama öğrencilerinin kente dair bireysel deneyimlerini zihin haritaları yolu ile ifade etmeleri ve kolektif bir Erzurum imgesi üretmeleri için kuramsal ve pratik bir ortam oluşturmuştur. Yapılan çalışma kapsamında üretilen zihin haritalarında, belirli kent bölgelerinin, yolların, simgelerin ve düğüm noktalarının bireysel ve kolektif ifadeleri, kentin mekân algısının görünür kılınmasını sağlayarak Erzurum kentine ve kentteki kullanımlara dair bir akademik tartışma zemini hazırlamıştır. Yapılan bu çalışma göstermektedir ki, Lynch'in kuramı günümüzde halâ güncelliğini korumaktadır ve mimarlık ve kentsel planlama eğitimi bağlamında kent okumaları için güçlü bir yöntem ve araç seti sunmaktadır.

Sonuç olarak, zihin haritaları ve kentsel kolajlar etrafında örgütlenen bu atölye kentin kullanıcılarının zihnindeki imgesini görünür kılmayı amaçlamaktadır. Lynch'in (1960) de yaptığı çalışmada altını çizdiği gibi, kentliler yaşadıkları kentin simgelerini, yollarını, bölgelerini, kenarlarını ve düğüm noktalarını bireysel ve biricik bir zihinsel sistem içinde düzenleyerek kentte yön bulma, mekânlar arasındaki ilişkileri kurma ve kente aidiyet duygusu geliştirebilirler. Böylece kentsel algı, görsel, bedensel, duygusal ve bilişsel katmanların iç içe geçtiği bütünsel bir deneyim olarak ortaya çıkar (Gould & White, 1986).

Yöntem ve Atölye Kurgusu

Dört gün süren atölye çalışmasının ilk günü gerçekleştirilen alan gezisi ve zihin haritalama yöntemi ve atölye çalışmasının organzasyonu ve kapsamının öğrencilere aktarılmasının ardından, öğrencilerden bireysel zihin haritalarını üretmeleri istenmiştir. Bireysel

yapılan zihin haritası çalışmaları daha sonra atölye yürütücüsü ve katılımcılar tarafından kolektif bir çalışma ortamında incelenmiştir. Çalışmanın bir sonraki aşaması olarak, bireysel zihin haritaları arasındaki farklar ve benzerlikler katılımcılar arası etkileşimle bir kolektif zihin haritasına dönüştürülmüştür. Böylece Erzurum'un turizm başkenti kimliğiyle ilişkili olan kültürel peyzajı, görsel imgeleri, yer yönelim noktaları ve algısal kırılmaları gibi unsurlar, eleştirel bir bakışla yeniden inşa edilmiştir.

Yapılan bu atölye çalışması, Erzurum'un yalnızca fiziksel bir kent olarak değil, aynı zamanda zihinsel, kültürel ve simgesel bir alan olarak kavramsallaştırılmasına katkı sunmayı hedeflemektedir. Daha detaylı şekilde açıklayacak olursak Lynch'in "The Image of the City" (1960) adlı çalışmasında ortaya koyduğu zihinsel haritalama yöntemi esas alınarak, atölye üç aşamalı bir süreçte yürütülmüştür.

1. Gün: Kentle Diyalog & Mekânsal Algının Haritalanması

Yapılan alan gezisinde öğrencileri yönlendirmekten kaçınılmış ve şehri onlardan öğrenmek istediğimize ve bu çalışmanın onların zihinlerindeki Erzurum'u anlamaya yönelik olduğuna dair diyalog kurulmuştur. Alan gezisi sırasında güzergâhı öğrencileri belirlemesi istenmiştir ve rota boyunca dikkat çeken yapılar, bölgeler, yönelim noktaları ve simgeler üzerine fikir alışverişi yapılmıştır. Erzurum kent merkezine yapılan alan gezisinin ardından, zihin haritalama yöntemi ve Lynch'in beş temel öğesi (yollar, sınırlar, bölgeler, düğüm noktaları, simgeler) üzerine bir sunum gerçekleştirilerek konuya dair örnekler öğrencilere sunulmuştur ve bireysel haritalar üzerine çalışılmaya başlanmıştır.

2. Gün: Bireysel Zihin Haritalarının Üretilmesi

Katılımcılar kendi gözlemlerine ve deneyimlerine dayanarak Erzurum'un zihinsel haritalarını tamamlamışlardır ve çalışmanın kolektif sürecine yoğunlaşılmıştır. Katılımcılardan haritalarına yön bulma kolaylığı, dikkat çekici simgeler, mekânsal bölgeler ve bireyselliği tanımlayacak önemli noktaları da eklemeleri istenmiştir. 2. Günün sonunda yapılan grup içi sunumlarla her katılımcının kent algısı paylaşılmış ve Erzurum kentinin tüm haritalarda ortak olarak ortaya çıkan önemli simgeleri üzerine bir tartışma yürütülmüştür. Kent imgesi kavramını öğrenen ve üzerine düşünen öğrencilerden kente dair bir kolaj çalışması yapmaları istenmiştir. Kolektif zihin haritası ile çeşitli yöntemler ile üretilen bu kolaj çalışmaları da final sunumunda kent imgesi temsilleri olarak sunulmuştur.

3. Gün: Kolektif Kent İmgesinin Kurgulanması

Atölyenin ilk iki gününde yapılan bireysel zihin haritalarından yola çıkarak Erzurum Kolektif Zihin Haritası üretilmiştir. Bireysel haritalarda en sık tekrar eden öğeler (ortak simgeler, yollar, sınırlar ve bölgeler) tüm bireysel haritalar üst üste getirilerek tespit edilmiştir ve öğrenciler iş bölümü yaparak kolektif Erzurum haritasını oluşturmuşlardır.

4.Gün Final Sunumu

Toplamda dört gün süren bu verimli öğrenme ve birlikte üretmeleri sürecinin sonunda ortaya çıkan kolektif kent imgesi; büyük ölçekli bir zihin haritası ve kolajlar yoluyla temsil edilmiştir. Üretimler jüri ve katılımcılarla paylaşılmıştır ve kolektif deneyim üzerine tartışma yürütülmüştür.

Figür 1-2. Kolektif çalışma süreci

Bulgular: Zihin Haritalarından Ortak İmgeye

Bu çalışma, Erzurum'un tarihi kent merkezine ilişkin mekân algısını kullanıcıların zihin haritaları ve kentsel kolajları yolu ile irdelemeyi amaçlamaktadır. Atölye sürecinde katılımcılardan, Erzurum kent merkezinin zihin haritasını çizmeleri istenmiş ve ardından bireysel zihin haritaları kolektif bir süreç ile tek bir bütünleşik zihin haritasına dönüştürülmüştür. Zihin haritaları ile yaratılan kent imgesini destekleyecek bir görsel temsil olarak görselleştirilmesine katkı sağlayacak destekleyici bir öge olarak da kent kolajları kullanılmıştır. Bu yöntem ile mekân algısının bireysel ve çok katmanlı yapısı irdelenirken katılımcıların mekân algısı, mekândaki hangi tarihi ve kültürel ögelerin öne çıktığı ve hangi mekânsal ilişkilerin önemsediği araştırılmıştır.

Zihin haritaları ve kolaj çalışmaları göstermiştir ki, kullanıcıların mekân deneyimleri yalnızca fiziksel mekânla olduğu kadar, mekânın duyusal, duygusal ve deneyimsel boyutlarıyla da şekillenmektedir. Tüm katılımcıların haritalarında ortaklaşan bazı tarihi yapılar ve kent bölgeleri ve yollar dikkat çekmektedir. Yollar ve kent bölgeleri tanımlanır ve haritada temsil edilirken bu alanların erişilebilirliği ve mekânsal bağlantıları üzerinde durulduğu gözlemlenmiştir. Yapılan çalışma göstermektedir ki Erzurum kentinde bazı bölgelerin erişilebilirliğinin arttırılması kullanıcı deneyimi açısından olumlu sonuçlar doğurabilir.

Lynch'in (1960) Kent İmgesi yaklaşımı bağlamında üretilen zihin haritaları, kullanıcıların haritada yer vermeyi seçtiği odak noktaları ve öne çıkardıkları diğer mekânsal öğeler, kentin algısal haritasını oluşturarak bireylerin zihinsel kentsel temsilini gösterirken, bireysel çalışmanın ardından birlikte çalışılarak üretilen kolektif zihin haritası ise örneklem grubunun kentsel algısında ortaklaşan ögeleri yansıtır ve Erzurum kentinin kolektif kent imgesini ortaya koymaktadır.

Figür 3. Bireysel ve kolektif zihin haritaları

Bireysel zihin haritalarında ortaklaşan mekânlara oldukça sık rastlansa da her katılımcının kente dair deneyim rotaları ve kentsel sembollerinin yoğunlaştığı bölgelerde farklılıklar görüldüğü gözlemlenmiştir. Genellikle her katılımcıda ortak olarak gözlemlenen bir veri olarak yaşadıkları mahallede diğer katılımcıların haritalarında yer almayan bazı kentsel ögeler yer almaktadır. Zihin haritalarının analizi ile anlaşılmaktadır ki, yoğun kullanılan üniversite çevresi ve Erzurum kalesi çevresi gibi alanlar mekânsal olarak erişilebilir olmaları açısından öne çıkmaktadır, mekânsal hafıza ve kullanım sıklığı arasındaki paralellik dikkat çekmektedir.

Tarihi kent merkezi içerisindeki odak noktaları, kullanıcılar tarafından farklı temalar üzerinden anlamlandırılmıştır ve kolajlar şeklinde görsel temsillere dönüştürülmüştür. Kolaj çalışmalarına başlanmadan önce öğrenciler ile bireysel görüşmeler yapılmış ve bireysel zihin haritasında gösterdikleri semboller ve kent bölgeleri üzerine konuşulmuştur. Her katılımcının zihin haritasında ve sözlü görüşmesinde ortak olarak öne çıkan sembol, sokak veya kent bölgesi ile alakalı bir kentsel kolaj yapması istenmiştir. Kolaj çalışmasında önemli olan bireysel kent imgesinin ifade edilmesi olduğundan, bu çalışmada format serbest olarak belirlenmiş ve sonuç ürün olarak dijital ve elle üretilen ve farklı teknikler içeren kolaj çalışmaları ortaya çıkmıştır. Yapılan çalışmada bazı kullanıcılar mimari detayları ve tarihi dokuyu ön plana çıkarırken, bazıları sosyal etkileşimin yoğun olduğu kamusal alanları görselleştirmeyi tercih etmişlerdir.

Figür 4. Kolaj Çalışması – Erzurum'un Hanları

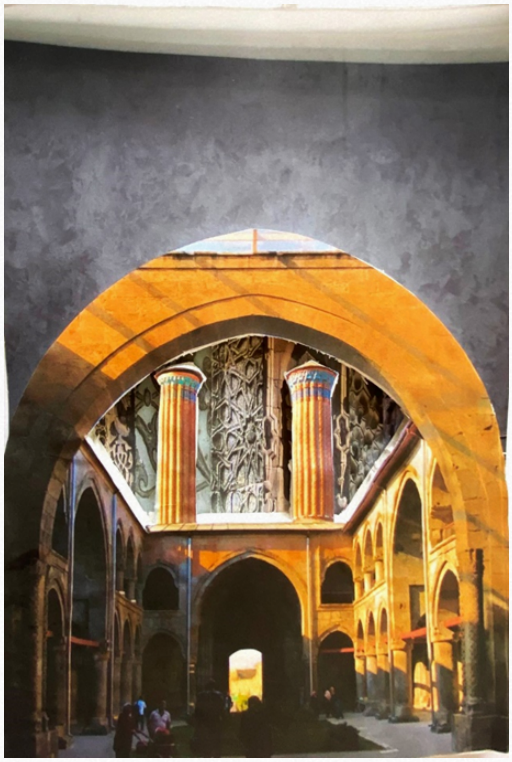
Kolaj üretiminde görsel olarak belirginleşen bu algısal çeşitlilik, Bourdieu'nun (1990) pratik ve sosyo-kültürel sermaye yaklaşımı ile ilişkilendirilebilir; kullanıcıların mekânı deneyimleme biçimleri, toplumsal alışkanlıklar ve bireysel deneyimlerle şekillenmektedir. Zihin haritaları ve kolaj çalışmaları, çok katmanlı mekân algısını görselleştirerek kullanıcı deneyimi ve mekânın fiziksel yapısı arasındaki etkileşimi netleştirirken bir taraftan da Erzurum kentindeki kent mekanının şekillenişi ve kapsayıcılığı ile alakalı bir veri sunmaktadır.

Figür 5. Kolaj Çalışması – Erzurum Kalesi

Figür 6. Kolaj Çalışması – Üç Kümbetler

Figür 7. Kolaj Çalışması –Çifte Minareli Medrese

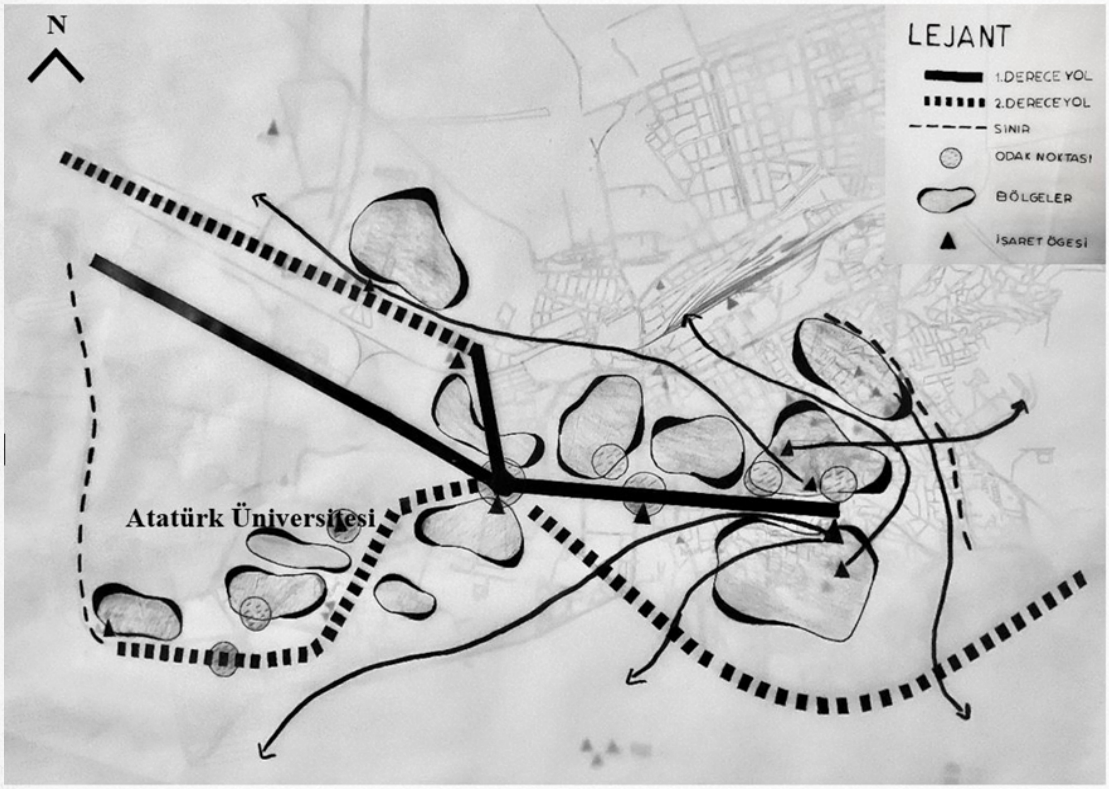
Figür 8. Kolaj Çalışması – Erzurum Evi

Figür 9. Kolaj Çalışması – Lala Mustafa Paşa Camii ve Erzurum'un kentsel gelişimi

Katılımcıların oluşturduğu kolajlar ve zihin haritaları, tarihi kent merkezi içindeki yönlendirme ve erişilebilirlik sorunlarını da ortaya koymaktadır. Kullanıcılar kentteki mobilitelerini genellikle araç yolları üzerinden tanımlamışlardır. Yaşadıkları kent bölgesi ve üniversite kampüsü tüm katılımcıların haritalarında yer alan önemli alanlardır. Tarihi kent

merkezinde ise çeşitli yapılar ve alanlar zihin haritalarında gösterilmiştir. Katılımcıların zihin haritalarında ortak olarak bulunan kent imgesi ögeleri tek bir kolektif harita üzerinde gösterilmiştir.

Figür 10. Kolektif Zihin Haritası

Sonuç olarak, bulgular Erzurum kent merkezindeki mekân algısının hem fiziksel mekânsal özellikler hem de kullanıcı deneyimleri tarafından şekillendiğini ortaya koymaktadır. Kullanıcıların Zihin haritaları ve kolajlar, katılımcıların algılarını somut ve görsel olarak yansıtarak mekânsal analizlerle bütünleştiğinde, deneyim odaklı kentsel planlama ve tasarım için değerli veriler sunmaktadır. Bu bütünleşik yaklaşım, mekân algısını anlamak ve kentsel stratejileri kullanıcı odaklı geliştirmek için önemli bir araç olarak öne çıkmaktadır.

Tartışma

Atölye çalışmasından elde edilen bulgular, Erzurum'un tarihi kent merkezinde kent imgesinin fiziksel özellikler kadar bireysel deneyimler, günlük pratikler tarafından da güçlü biçimde şekillendiğini göstermektedir. Atölye katılımcılarının ürettiği zihin haritaları ve kolajlar, kenti kullanıcının gözünden görünür kılarak hangi mekânsal öğelerin öne çıktığını ve bu öğelerin ne tür anlamlarla tanımlandığını ortaya koymaktadır. Bu çalışmanın sonuçları kent mekânının, bireylerin deneyimsel ve duyusal katmanlarıyla birlikte ele alınması gerektiğine işaret etmektedir.

2025 Turizm Başkenti seçilen Erzurum kentinde öne çıkan kent imgesi ögeleri genellikle kentteki tarihi yapılar veya kamusal alanlar olmuştur. Bu araştırma çıktısı bize tarihi, kültürel alanlar ve kamusal alanların kent belleğindeki önemli yerini göstermektedir. Katılımcıların ürettikleri zihin haritalarında göze çarpan bir başka durum ise genellikle kentsel

kamusal alanların kullanıcıların zihninde gelip geçme mekânları olarak belirmesi ve bölgesel değil de simgeler çevresinde yoğunlaşan zihin haritalarının ortaya çıkmış olmasıdır.

Yapılan çalışma literatürle uyumlu şekilde göstermiştir ki, özellikle tarihi yapılar, meydanlar ve ticari akslar gibi mekânsal unsurların zihinsel haritalarda belirgin şekilde öne çıkması, bu alanların erişilebilirlik, görünürlük ve sosyal işlevleri sayesinde kullanıcıların hafızasında daha kalıcı izler bıraktığını göstermektedir (Lynch, 1960; Sepe, 2013). Bu bulgu, kentsel planlama ve tasarım süreçlerinde, yalnızca fiziksel düzenlemeleri değil, kullanıcıların deneyimlerini ve algısal önceliklerini de dikkate alan bütüncül bir yaklaşımın gerekliliğinin önemini göstermiştir. (Middleton, 2010).

Araştırma aynı zamanda mekân algısının sosyal ve kültürel bağlamla güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Katılımcılar, kenti değerlendirirken farklı temalara odaklanmış; bazıları mimari ve tarihi dokuyu öne çıkarırken, bazıları sosyal etkileşim ve kamusal alanları daha önemli görmüştür. Bu bulgu, mekân deneyiminin bireysel geçmiş, toplumsal alışkanlıklar ve sosyal ilişkilerle birlikte şekillendiğini Erzurum kenti üzerinden gözler önüne sermektedir (Bourdieu, 1977; Cresswell, 2015). Dolayısıyla mekân algısı, yalnızca fiziksel unsurlarla açıklanamayacak kadar çok boyutlu bir olgu olarak ele alınmalıdır; mekân algısının, habitus ve kolektif hafıza ile iç içe ve dinamik bir süreç olduğu düşünülebilir.

Kullanıcıların mekânla kurduğu çok katmanlı ilişkiyi anlamak, kentsel mekânın daha kapsayıcı, erişilebilir ve kimlik sahibi bir yapıya kavuşmasına katkı sunmanın önemli ve vazgeçilmez bir adımıdır. Bu bağlamda yapılan araştırmanın bulguları tarihi kent merkezinin günümüzdeki kullanımı ve potansiyeline dair önemli veriler sunmaktadır. Katılımcıların algılarının zihin haritaları ve kolajlarla görselleştirilmesi, hangi alanların kullanıcılar tarafından daha algılanabilir ve aktif katılımı destekler nitelikte olduğu hakkında bilgi vermektedir. Veriler göstermektedir ki Tarihi Erzurum Kalesi ve Atatürk Üniversitesi Bölgeleri kullanıcıların kente katılımını destekleyen niteliktedir. Ancak bu bölgeler arasındaki mekânsal bağlantının güçlü olarak algılanmadığı da dikkat çekmektedir. Erzurum'un coğrafi yapısı gereği Palandöken Dağı güçlü bir mekânsal ve zihinsel kentsel sınır olarak tanımlanmıştır.

Diğer taraftan, çalışmanın bazı sınırlılıkları da bulunmaktadır. Katılımcı algılarına dayalı veriler, kentin daha geniş ölçekli mekânsal dinamiklerini tam olarak yansıtmayabilmektedir. Bu çalışma Erzurum kentinde daha sonra yapılabilecek ve daha geniş örneklem kümeleri ile yapılacak mekân algısı ve zihin haritası çalışmalarına bir örnek oluşturabilir. Gelecek araştırmaların, farklı kullanıcı gruplarını, mevsimsel değişimleri ve alternatif kullanım senaryolarını dikkate alarak mekân algısını daha kapsamlı biçimde ele alması, tarihi kent merkezlerinin fiziksel ve deneyimsel boyutlarının birlikte değerlendirilmesine olanak sağlayabilir.

Sonuç

Bu çalışma, Erzurum tarihi kent merkezine ilişkin mekân algısını katılımcı deneyimleri ve mekânsal analizler üzerinden inceleyerek, kullanıcı odaklı bir mekân anlayışının önemini ortaya koymuştur. Bulgular, mekân algısının yalnızca fiziksel mekânsal düzenlemelerle değil, aynı zamanda bireysel deneyimler, algısal öncelikler ve sosyal bağlam ile şekillendiğini göstermektedir. Katılımcılar tarafından oluşturulan zihin haritaları kullanıcıların mekânı nasıl anlamlandırdıklarını ve hangi kentsel ögelerin onları için kent imgesinde önemli olduğunu araştırmak için bir araç olarak kullanılmıştır. Ardından kullanıcılar kendi zihin haritalarındaki en

belirgin kent sembol veya bölgeyle alakalı ürettikleri kolajlar ile Erzurum kentinin kendi zihinlerindeki imgesini daha derinlemesine düşünerek görselleştirmişlerdir. Kolektif zihin haritasının çizilmesi ile finalize edilen bu süreçte katılımcılar yaşadıkları kent Erzurum üzerine kolektif bir düşünce üretmiş ve kendi zihinlerindeki Erzurum'u diğer katılımcılar ile paylaşmıştır.

Zihin haritaları ve kolajlar, mekân algısını görselleştiren araçlar olarak, Erzurum'da hangi alanların kullanıcıların zihinlerinde daha belirgin kaldığını gösterirken kentteki geliştirilmesi gereken kentsel niteliklere de değinmiştir. Zihin haritaları ve kolajların mekânsal analizlerle birlikte kullanılması, kullanıcı deneyimlerinin sistematik olarak değerlendirilmesine ve mekânsal verilerle karşılaştırılmasına olanak tanımaktadır. Bu bütünleşik yaklaşım, sadece Erzurum özelinde değil, tarihi kent merkezlerinin korunması, deneyimlenmesi ve planlanması bağlamında yöntemsel katkı sağlamayı hedeflemiştir.

Sonuç olarak, Erzurum tarihi kent merkezi örneğinde gözlemlenen mekân algısı, kentsel planlama ve tasarımda kullanıcı merkezli yaklaşımların önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Gelecek araştırmalar, farklı kullanıcı grupları, mevsimsel değişimler ve kullanım senaryolarını dikkate alarak mekân algısını daha kapsamlı biçimde inceleyebilir.

Figür 11. Final Sunumlarının ardından atölye ekibi

Kaynakça

Bourdieu, P. (1977). Outline of a theory of practice. Cambridge University Press.

Bourdieu, P. (1990), The Logic of Practice, Cambridge: Polity Press.

Lynch, K. (1960). The image of the city. MIT Press.

Cresswell, T. (2015). Place: An introduction. Wiley Blackwell.

Gould, P., & White, R. (2012). Mental maps. Routledge.

Lefebvre, H. (1991). The production of space Blackwell.

Middleton, J. (2010). Sense and the city: Exploring the embodied geographies of urban walking. Social & Cultural Geography, 11(6), 575–596. https://doi.org/10.1080/14649365.2010.497913

Pink, S. (2015). Doing sensory ethnography. Sage.

Sepe, M. (2013). Planning and place in the city: Mapping place identity. Routledge.

BÖLÜM X

KARTPOSTALIN ARDINDAKİ ANLATILARDA ERZURUM KENTİNİN RETORİK TEMSİLİ

Serap DURMUŞ ÖZTÜRK[1], Muhammet Enes ÖKSÜZ[2]

[1]Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Trabzon

serapdurmus@ktu.edu.tr

[2]Doktora Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık, Trabzon

menes.oksuz@gmail.com

Özet

Erzurum kentinin tarihsel ve kültürel imgelerini retorik kuramı çerçevesinde incelendiği bu çalışmada kentsel temsil biçimlerinin ardındaki ikna stratejilerini görünür kılmayı amaçlanmaktadır. Retorik, burada yalnızca sözlü bir söylem aracı olarak değil, aynı zamanda mekânın, belleğin ve görsel anlatının iç içe geçtiği çok katmanlı bir anlam üretim süreci olarak değerlendirilmiştir. Klasik retorik kuramı, yalnızca sözlü ifadelerle sınırlı olmayan; görsel, mekânsal ve anlatısal unsurları içeren çok katmanlı bir ikna süreci olarak ele alınmıştır. Kent imgesi, fiziksel bir gerçeklik olmanın ötesinde, kolektif bellekte inşa edilen ve sürekli yeniden üretilen sembolik bir yapıdır.

Araştırma kapsamında, tasarım eğitimi alan öğrencileri tarafından geliştirilen 12 adet 'Retorik Erzurum Kartpostalı' analiz edilmiştir. Bu üretimler hem pedagojik bir süreç hem de yaratıcı bir temsil pratiği olarak değerlendirilmiştir. Kartpostallar; klasik retorik kanonları olan icat, düzenleme, üslup, bellek ve sunum kavramları üzerinden altı aşamalı bir model ile çözümlenmiştir. Analiz bulguları, kartpostalların yalnızca estetik birer görsel üretim değil; aynı zamanda kentsel kimliği, toplumsal belleği ve duygusal aidiyeti şekillendiren söylemsel araçlar olduğunu ortaya koymaktadır. Görsel retoriğin bu bağlamdaki işlevi, kenti fiziksel bir mekândan öte, duygusal, tarihsel ve kültürel bir anlatı alanına dönüştürmesidir. Sonuç olarak çalışma, mimarlıkta temsile dayalı anlatı analizine katkı sunarak hem eleştirel düşünceyi hem de pedagojik uygulamayı bir araya getiren özgün bir yaklaşım geliştirmektedir.

Anahtar Sözcükler: Retorik Analiz, Anlatı, Mimari Temsil, Kartpostal, Erzurum.

Giriş

Kentsel mekânlar, yalnızca fiziksel yapılarla değil, aynı zamanda onlar hakkında üretilen anlatılar yoluyla anlam kazanır. Anlatının ikna edici gücüne dayanan "retorik", bu anlamları keşfetmek ve görünür kılmak için güçlü bir yöntem sunar (Durmuş, 2014). Kenti okumak ve yazmak; anlatı ile mimari arasındaki retorik ilişkiyi açığa çıkararak, bu ilişkinin ifadesini ortaya koymayı amaçlar (Durmuş Öztürk, 2021). Bu çalışma, Erzurum kenti özelinde yürütülecek gözlem, belge toplama ve anlatı üretimi süreçleri aracılığıyla kente dair çok katmanlı okumalar gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Bu okumalar, farklı ikna derecelerine sahip retorik faaliyetler olarak ele alınacaktır. Araştırma malzemeleri; seyahatnameler, şiirler, romanlar ile eski ve yeni kartpostallar gibi çeşitli görsel ve yazılı kaynaklardan oluşmaktadır.

Anadolu'nun en eski yerleşim merkezlerinden biri olmuş ve tarih boyunca bölgeler arası geçiş sağlayan önemli bir kavşak rolü üstlenmiş olan Erzurum, coğrafi konumu ve doğal oluşumları ile Palandöken Dağları'nın kuzey eteklerinde kurulmuştur (Çolak vd., 2014). Arkeolojik veriler, bölgedeki yerleşimlerin MÖ 4000'lere uzandığını; Pulur, Tufanç, Sos ve Cinis höyüklerinden elde edilen bulguların dönemin geçim biçimleri ve ekonomik yapısı hakkında ipuçları sunduğunu göstermektedir (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2025). Askerî açıdan stratejik konumunun yanı sıra tarihi İpekyolu güzergâhı üzerinde ticari olarak önemli bir durak olmasının getirdiği avantajları ile Erzurum ve çevresinin yerleşim tarihi MÖ. 4000'li yıllara dayansa da Doğu Roma İmparatoru II. Theodosius tarafından bir garnizon şehri olarak kurulmuştur (Küçükuğurlu ve Çelik, 2013: 83).

Erzurum, tarihsel süreçte bir kale kenti olarak şekillenmiştir. İlk yerleşim, güvenlik ve topoğrafya gibi stratejik koşullar dikkate alınarak konumlandırılmıştır. En yüksek noktaya yerleştirilen ve dikdörtgene yakın yamuk bir plan gösteren İç Kale, doğu ve batı yönlerinde doğal derelerle çevrelenmiş; kuzey ve güneyde ise Dış Kale ile desteklenmiştir (Küçükuğurlu & Çelik, 2014). Zamanla kentin sur dışına taşmasıyla birden fazla savunma hattı oluşmuştur. Bugün bu surların çoğu fiziksel olarak kaybolmuş olsa da Erzincan Kapı, Tebriz Kapı ve Gürcü Kapı gibi geçiş noktaları, kentsel bellekte kalıcılığını devam ettirmektedir (Konyalı, 2010).

Tarih boyunca Persler, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular ve Osmanlılar gibi pek çok önemli uygarlığa ev sahipliği yapan Erzurum, bu medeniyetlerin izlerini taşıyan çok sayıda anıtsal ve sivil mimarlık örneğini günümüze kadar ulaştırmıştır. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait Erzurum Kalesi, Ulu Camii, Çifte Minareli Medrese, Yakutiye Medresesi, Lala Paşa Camii, Taşhan (Rüstem Paşa Bedesteni) ve Üç Kümbetler gibi yapılar, kentin tarihsel kimliğini belirleyen başlıca mimari unsurlar arasında yer almaktadır (Kuban, 2010). Bu yapıların kent dokusu içinde birbirlerine yakın konumlanmaları, yalnızca tarihî sürekliliği değil, aynı zamanda kentte gelişen kamusal hayatın devamlılığını ve toplumsal belleğin mekânsal temsillerle nasıl örüldüğünü de göstermektedir (Kuban, 2007). Bu durum, Erzurum'un sadece stratejik bir yerleşim merkezi değil, aynı zamanda tarihsel katmanların iç içe geçtiği bir kültürel anlatı mekânı olarak da ele alınabileceğine işaret eder.

Çalışma, Erzurum'u yalnızca tarihî, coğrafi ve mimari gelişimi üzerinden değerlendirmekle kalmayıp, aynı zamanda kartpostalların ardında yatan retorik stratejiler aracılığıyla yeniden okumayı amaçlamaktadır. Durmuş ve Gür'ün (2017) ortaya koyduğu "mimarlıkta retorik okuma" yaklaşımı, mimari düşüncenin ve kentsel anlatıların, söylemsel yapılarına odaklanarak çözümlemesine olanak tanır. Retorik; icat (invention), düzenleme (arrangement), üslup (style), bellek (memory) ve sunum (delivery) olmak üzere klasik beş kanon çerçevesinde, bir düşüncenin veya anlatının ikna gücünü sorgulayan sistematik bir yöntem sunar (Durmuş & Gür, 2015). Bu bağlamda kartpostallar, yalnızca görsel belge değil, aynı zamanda kent kimliğinin hangi anlatı stratejileriyle inşa edildiğini sorgulayan metinler olarak ele alınmaktadır. Bu çalışma, kartpostalları yalnızca görsel belgeler olarak değil, aynı zamanda kentsel anlatının ve mimari temsilin retorik araçları olarak ele almaktadır. Özellikle mimarlık disiplininde son yıllarda gelişen anlatı odaklı yaklaşımlar, kent imgelerinin söylemsel yapısını sorgulamak için güçlü kuramsal zeminler sunmaktadır (Durmuş, 2014; Durmuş & Gür, 2015). Bu bağlamda kartpostallar, kentin mekânsal organizasyonunu, tarihî yapılarla kurulan estetik ilişkileri ve kültürel katmanlarını temsil eden ikna edici anlatılar olarak okunabilir. Çalışmada bu yaklaşım doğrultusunda kullanılan yöntem, mimarlık kuramı içinde giderek daha fazla önem kazanan retorik analizdir. Açıklama, betimleme, tartışma ve anlatım gibi temel retorik durumlar

aracılığıyla, kentsel mekânların ikna edici yönleri çözümlenecektir. Elde edilen veriler, Erzurum'un belirli yapıları ve kent rotaları etrafında şekillenen "retorik kartpostallar" biçiminde temsil edilerek, anlatı ile mekân arasındaki çok katmanlı ilişkinin görselleştirilmesine ve yorumlanmasına olanak sağlayacaktır.

Erzurum'un seçili kentsel mekânlarına dair yapılacak retorik analizler, katılımcılara hem analitik hem de sezgisel düşünme becerilerini kullanarak mimari anlatıların retoriğini keşfetme olanağı tanıyacaktır. Böylece atölye, kentin kültürel ve tarihsel katmanlarını yeniden yorumlayan eleştirel bir zemin sunacak; Erzurum'un kültürel ve mekânsal mirasını yenilikçi temsil yöntemleriyle ele alan tasarım odaklı bir pedagojik modelin uygulanmasına katkı sağlayacaktır.

Kent, Mimarlık ve Retorik

Kentler, karşılaşma ve deneyimleme mekânlarını içeren laboratuvarlar olarak geçmişten bugüne sonsuz anlam katmanını taşımış ve dönüştürmüştür. Antik dönem sanatlarından biri olan retorik konusunun; mimarlık ve kent ara kesitinde uygulama ve pedagoji düzeyinde düşünülebilmesi, en azından bu çalışma için yeni sayılacak bir denemedir. Retorik bir sanat dalı olarak genellikle sözlü hitabet ve yazılı anlatım çalışmaları üzerinden değerlendirilmiş; resim, müzik, sinema, tiyatro, edebiyat gibi sanat dallarında aktif rol almış; ancak söz konusu kent olduğunda nasıl kullanılacağı tam da bilinmeyen yeni bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda kenti anlamanın bir aracı olarak gündeme getirilen bu kavram; hafıza ve mekân ilişkisinde temsilin çok yönlü boyutuna farklı bir kapı aralamayı hedeflemiştir.

Kenneth Burke'ye (1969) göre retorik, bireyler arasında özdeşlik kurmaya yönelik sembolik anlamlar taşıyan bir araç olarak tanımlanmıştır. Aristotelesçi yaklaşımın ötesinde ve modern retorik kuramcıların aksine Burke, retoriğin tanımını genişleterek görsel, işitsel ve mekânsal düzenlemelerin aslında retorik birer araç olabileceğine dair önemli bir kuramsal zemin sunmuştur. Çünkü mekânlar, kolektif hafızada simgeleşen nitelikleri ile kentsel belleğin sürdürülmesinde önemli bir yer tutar (Nora, 1989). Retorik de bu bağlamda hafızayı sürdürme ve yeniden üretme araçlarından biri olarak işlev görür denebilir.

Retorik ile mimarlık arasında kurulan ilişkinin hem somut hem de soyut boyutları bulunmaktadır. Bu ilişki, kentler ve mekânlar aracılığıyla kurulduğunda, özellikle mekânların okunabilirliği ve hafıza ile olan bağları üzerinden değerlendirildiğinde, tasarlama pratiklerine yönelik somut bir boyut kazandığı söylenebilir. Diğer yandan, mimari üretimin ardında yatan anlatı kurguları, anlam katmanları ve temsil biçimleri ise bu ilişkinin soyut yönünü oluşturur. Bu bağlamda, mimarlık disiplini içinde retoriğin yalnızca biçimsel değil, aynı zamanda içeriksel ve söylemsel bir çözümleme aracı olarak işlev gördüğü açıktır. Richard Buchanan (1985), "Declaration by Design: Rhetoric, Argument, and Demonstration in Design Practice" adlı çalışmasında tasarımın yalnızca estetik değil, aynı zamanda retorik bir faaliyet olduğunu savunmaktadır. Mimarlığın bu kapsamda bir ikna biçimi içerdiğini ve bir argüman olarak okunabileceğini ortaya koyar; çünkü mimarlık söylemsel gücü ile de var olmalıdır. Soyut boyut açısından değerlendirmek gerekirse, retoriğin disipline özgü prensipleri, kanonları yoluyla; ilişkisel dinamiklerini de içerecek nitelikte daha çok yazınsal boyutlara işaret eden kavramsal çerçeveler sunduğu veya kavramlar silsilesi oluşturduğu söylenebilir. Bu bağlamda bir okuma veya yeniden düşünme faaliyeti olarak retorik, icat etme, düzenleme, üslup ve bellek gibi bileşenlerinin mimari nesneler üzerinden nasıl okunabileceğini önermektedir.

Mimarlık ve kent arakesitinde retorik üzerine kuramsal yaklaşımlara kısaca değinmek gerekirse; Buchanan'a (1985) göre tasarım, düşüncenin ikna edici formlar üzerinden aktarımıdır iken dolayısıyla mimarlık da retoriğin bir sahnesidir. Benzer şekilde, Iain Borden (2001) kent mekânlarını, gündelik yaşam içinden okunabilen retorik metinler olarak kavrar. Retorik burada, yalnızca sözel değil, mekânsal bir ikna stratejisine dönüşmektedir. Kenneth Burke'un (1969) tanımıyla retorik, ortak anlam üretimi için kullanılırken; mimari mekân da hem bir temsil aracı hem de kolektif hafızayı şekillendiren retorik bir anlatı olarak yeniden düşünülmelidir (Nora, 1989).

Konuyu daha ileri ve yakınçağ tartışmalara getirmek gerekirse; Henri Lefebvre, Bernard Tschumi ve Umberto Eco ile devam edilebilir. Lefebvre'in (1991) mekânın toplumsal üretimi kuramı, mekânın yalnızca fiziksel bir zemin değil, aynı zamanda söylemler, imgeler ve deneyimler aracılığıyla inşa edilen ideolojik bir yapı olduğunu ileri sürer. Bu yaklaşım, mimarlığın kent içinde sadece barınma işlevi değil, çok katmanlı bir anlatı ve ikna alanı sunduğunu gösterir. Benzer şekilde, Tschumi'nin (1996) 'ayrışma' (disjunction) kavramı, kent mekânının deneyim, anlatı ve ideoloji ekseninde parçalanmış bir temsil olarak ele alınmasını önerir ve bu da mekânsal retoriğin çözümlemesi için önemli bir zemin oluşturur. Eco'nun (1986) mimarlığı bir gösterge sistemi olarak tanımlayan semiyotik yaklaşımı ise, yapıların işlevsel kimliğinin ötesinde, kültürel ve ideolojik anlamlar taşıyan iletişim araçları olarak okunabileceğini savunur. Bu teorik çerçeve birlikte ele alındığında, mimarlık ve kent ilişkisi, retoriğin hem sözel hem de mekânsal katmanlarını içeren çok boyutlu bir temsil sistemine dönüşür. Dolayısıyla, mimarlık ve kent ilişkisini retorik bağlamda ele almak, yalnızca kuramsal bir çözümleme değil; aynı zamanda pedagojik bir sorgulama alanı sunmaktadır. Çünkü yapılı çevre, sadece fiziksel bir üretim değil; kolektif belleği taşıyan, söylemsel anlamlarla örülü çok katmanlı bir anlatı düzlemidir.

Mimarlıkta Retorik Analiz

Retorik, yalnızca sözlü anlatımlarla sınırlı olmayan; görsel, yazılı ve mekânsal düzenlemelere de içkin bir ikna stratejisi olarak değerlendirilir. Mimarlıkta retorik analiz ise, yapıların ve temsillerin ardındaki anlatı kurgularını ortaya koyarak, kentsel belleğin nasıl inşa edildiğini sorgulayan kavramsal bir çerçeve sunar. Bu çalışma kapsamında, klasik retorik kuramına dayanan beş temel kanondan yalnızca ilk dört tanesi—icat etme (inventio), düzenleme (dispositio), üslup (elocutio) ve bellek (memoria)—analiz sürecine dâhil edilmiştir. Beşinci kanon olan konuşma tarzı (pronuntiatio) ise doğrudan sözlü performansa ve hitabet biçimine odaklandığı için çalışma kapsamı dışında tutulmuştur.

Klasik retorik kuramı, Antik Yunan'dan itibaren ikna sanatını sistemleştiren beş temel kanon üzerine kuruludur: icat etme (inventio), düzenleme (dispositio), üslup (elocutio), bellek (memoria) ve Konuşma tarzı (pronuntiatio) (Aristoteles, 2007; Cicero, 1942). Aristoteles, "Retorik Üzerine" adlı eserinde bu kanonları düşüncenin, düzenin ve ifadenin birlikteliği olarak tanımlarken; Cicero (De Oratore) ve Quintilian (Institutio Oratoria) onları sistematik bir söylem kurma aracı haline getirmiştir. Durmuş'un (2014) uyarladığı biçimiyle; İcat etme, anlatının temel düşüncelerinin, kavramlarının ve temalarının keşfedildiği aşamadır. Düzenleme, bulunan fikirlerin, belirli bir anlatı kurgusu içinde yapılandırılmasıdır. Üslup, düşüncenin ifade biçimi, yani biçimsel dilidir. Bellek ise bilginin zihinde ve kültürel bellekte yer edişidir. Dolayısıyla burada amaç, mimarlıkta retoriği yalnızca bir biçim veya temsil dili olarak değil, aynı zamanda anlamın, hafızanın ve iknanın üretilme biçimi olarak ele almaktır. Retorik, bu düzlemde mekânsal

deneyimi düzenleyen, temsili güçlendiren ve kamusal algıyı yönlendiren bir araç olarak işlev görür. Bu bağlamda, Erzurum kenti özelinde yürütülen bu çalışma hem kentsel hafızanın inşa biçimlerini hem de mimarlığın ikna edici yönünü kartpostallar üzerinden çözümlemeyi hedeflemektedir. İzleyen bölümde, mimarlıkta retorik analiz aracılığıyla temsillerin (kartpostallar) nasıl okunduğu ve görsel iletişim araçları yoluyla kent belleğinin nasıl biçimlendiği detaylı biçimde ele alınacaktır.

Mimari Bir Temsil Biçimi Olarak Kartpostallar

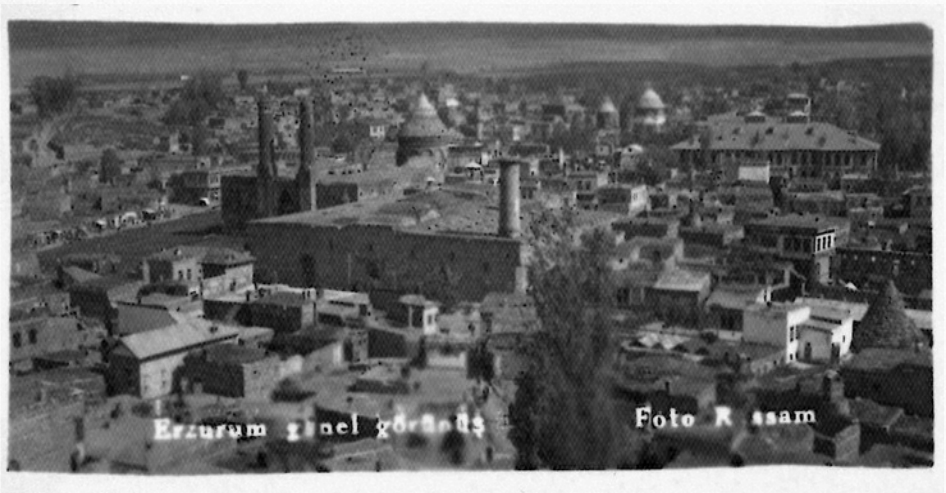
Kartpostallar, gündelik iletişim veya turistik hatıraların taşıyıcısı olmanın ötesinde, mimarlığın görsel belleğinin üretilmesinde ve dolaşıma sokulmasında önemli bir temsil aracıdır. 19. yüzyılın sonundan itibaren gelişen kartpostal kültürü, mimari imgelerin dolaşımı sayesinde kentlerin ve yapıların 'uzaktan deneyimlenmesini' mümkün kılmıştır. Bu yönüyle kartpostallar, mimarlığın mekân ve kitleler arasındaki ilişkisinde aracı rol oynayan görsel nesnelerdir.

Kartpostalın küresel ölçekte yaygınlaşması, 1893 Chicago Sergisi'nin ardından hız kazanmıştır (Willoughby, 1992). Sergi, modernleşme idealleri ve ulusal kimliklerin mekânsal temsiller aracılığıyla sergilendiği bir sahne işlevi görmüş; mimarlık imgeleri kartpostal aracılığıyla sergi mekânlarından dünyaya taşınmıştır. Osmanlı coğrafyasında kartpostalın yaygınlaşması ise Alexander Fruchtermann'ın 1890'ların sonlarında yayımladığı ilk seri kartpostallarla başlamıştır (Öztunç, 2020). Fruchtermann'ın kartpostalları, İstanbul ve Osmanlı kentlerinin panoramalarından, saraylar, camiler, hanlar ve köprülere kadar geniş bir mimari yelpazesini görsel bir repertuarın parçası haline getirmiştir. Bu bağlamda Osmanlı'daki kartpostal kültürü, mimarlığın kolektif hafızadaki yerini görsel belgeler aracılığıyla pekiştirmiştir.

Kartpostallar Osmanlı'da yalnızca estetik veya turistik bir nesne olmamış, aynı zamanda bir iletişim ve tanıtım aracı işlevi görmüştür. Osmanlı kentlerinin mimari karakteri, bu küçük görsel kâğıt parçaları üzerinden imparatorluğun farklı bölgelerine ve Avrupa'ya aktarılmıştır. Edhem Eldem'in özellikle Pera özelinde yürüttüğü çalışmalar, bu kartpostalların kent belleğinin inşasında ve Osmanlı modernleşmesinin dışa dönük temsilinde nasıl işlevselleştiğini açıkça ortaya koymaktadır (Eldem, 2000; 2015). Bu yönüyle kartpostallar hem görsel kültür çalışmaları hem de kentsel tarih yazımı açısından değerli birer araç haline gelmiş; günümüzde arşivsel bağlamda incelenmeleri, kentsel anlatıların ve temsil stratejilerinin çözümlemesinde önemli imkânlar sunmuştur (Öztunç, 2020; Eldem, 2015).

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Anadolu kentleri de kartpostal üretim ve dolaşımının bir parçası haline gelmiştir. Bu bağlamda Erzurum örneği, taşra kentlerinin mimari kimliğinin nasıl temsil edildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. 20. yüzyılın başlarına tarihlenen Erzurum kartpostalları, genellikle Çifte Minareli Medrese, Erzurum Kalesi ve Ulu Cami gibi simgesel yapıları ön plana çıkarırken, kentin topografyası ve çevresel dokusu aracılığıyla da bir 'doğal sur kenti' imgesi üretmiştir. Bu kartpostallar, yalnızca mimari biçimleri belgelemekle kalmamış; aynı zamanda Erzurum'un kimliğini, 'doğu' ile 'medeniyet' arasındaki sınırda konumlandıran bir görsel anlatı kurmuştur. Görsel kompozisyonlarda yapılar çoğunlukla geniş panoramalar içinde konumlandırılmış, bu da kentin hem tarihî hem coğrafi derinliğini vurgulayan bir bakış rejimi yaratmıştır. Örneğin, 1930-1940 tarihli bir "Erzurum-Vue Générale" kartpostalı, kentin güneybatı yönünden genel görünümünü sunar; kadrajda ön planda düz damlı taş evler, arka planda ise Çifte Minareli Medrese ve kale silueti yer alır (Fotoğraf 1). Bu düzenleme hem halkın gündelik yaşam alanlarını hem de kentin tarihsel ve anıtsal kimliğini aynı çerçevede buluşturarak 'yaşayan miras' fikrini görselleştirir. Kartpostalın üzerindeki Fransızca

başlık, dönemin Batı odaklı dolaşım ağlarını işaret ederken; Erzurum'un küresel kartpostal repertuarında bir yer edinmeye başladığını da gösterir. Dolayısıyla Erzurum kartpostalları, taşra kentlerinin ulusal modernlik projesi içindeki temsiline katkıda bulunmuş; mimarlık aracılığıyla kentsel kimliğin merkez-çevre ekseninde yeniden tanımlandığı bir görsel dilin parçası olmuştur (Eldem, 2015; Öztunç, 2020; Willoughby, 1992).

Fotoğraf 1. Erzurum genel görünümünü anlatan küçük boyutlu kartpostal (Url-1).

Sonuç olarak kartpostallar mimarlık tarihi açısından üç yönlü bir işlev üstlenir: Birincisi, yapıları ve kentleri geniş kitlelere ulaştıran görsel taşıyıcılardır. İkincisi, temsil politikalarının izlerini taşırlar. Üçüncüsü, bugün araştırmacılar için mimarlığın zamansal katmanlarını açığa çıkaran arşivsel bir kaynaktır. Bu nedenle kartpostal, yalnızca bir iletişim nesnesi değil, mimari hafızanın en küçük ama en etkili temsillerinden biri olarak ele alınmalıdır.

Amaç ve Yöntem

22-25 Mayıs 2025 tarihlerinde düzenlenen "DİYALOGLAR/DENEYİMLER/YANSIMALAR: 2025 Turizm Başkenti Erzurum için Anlatılar" adlı atölye çalışması kapsamında Prof. Dr. Serap DURMUŞ ÖZTÜRK ve Yüksek Mimar, Doktora öğrencisi M. Enes ÖKSÜZ yürütücülüğünde gerçekleştirilen atölye çalışmasının sürecini ve sonuç ürünlerini ortaya koyan bu çalışma; kartpostallar aracılığıyla Erzurum'u imgeleme ve temsil düzeyinde yeniden inşa etmeye odaklanırken, bir temsil türü olan kartpostalların ardında yatan retorik stratejileri analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda mimarlık ve kent çalışmaları için geçerli bir anlatı analiz yolu öneren "retorik analiz" yöntemi seçilmiştir (Durmus Ozturk, 2023).

Yöntemin iki temel kavramı olan retorik kipler ve retorik hamleler, analizin çerçevesini belirlemektedir. Retorik kipler, kente dair verilerin türünü ve analiz biçimini sınıflandırmak amacıyla kullanılan anlatı biçimleridir. Lanham (1991) ve Durmuş (2014) bu kipleri dört temel başlıkta toplar: açıklama (exposition), tartışma (argumentation), betimleme (description) ve anlatı (narration). Bu kipler, çalışmanın verilerini anlamlandırmak için temel kavramsal araçlar sunar. Buna karşılık retorik hamleler, anlatının kentle kurduğu ilişki biçimini ifade eder. Hyland (2000) ve Bhatia (2006) tarafından geliştirilen bu kavramsal çerçeve, Durmuş Öztürk (2023) tarafından kente uyarlanarak üç yönlü bir öneriye dönüştürülmüştür: kentteki anlatılar, kente dair anlatılar ve kent için anlatılar. Bu sınıflandırma, kentsel verilerin hem biçimini (retorik kipler) hem de

kentle kurduğu ilişkiyi (retorik hamleler) belirlemeye yardımcı olur. Böylece mimari temsillerin ve kent belleğinin çok katmanlı yapısı sistemli bir biçimde çözümlenebilir hale gelir.

Bu çalışma bağlamında retorik analiz, kente dair görsel temsilleri ve mimari anlatıları çözümlemeye yönelik anlatı temelli bir yöntem olarak ele alınmaktadır. Yöntem; veri toplama, retorik kiplerin seçimi, retorik hamlelerin belirlenmesi, veri ile analiz arasında ilişki kurulması ve elde edilen bulguların anlatı ve temsil biçimlerine dönüştürülmesi gibi aşamalardan oluşan çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Aşağıda sunulan retorik analiz modeli, Erzurum'un mimari belleğini yeniden üretmenin yolu olarak kartpostalların çok yönlü okuma sürecine odaklanmaktadır (Tablo 1).

Tablo 1. Çalışmanın Retorik Analiz Modeli

Aşama	**Amaç**	**İçerik**
1. Veri Toplama	Kentle ilgili çoklu veriler toplama	Metinler, ses kayıtları, fotoğraflar, rotalar, haritalar, kartpostallar, gözlemler, görüşmeler, kent yürüyüşleri
2. Retorik Kiplerin Seçimi	Verilerin analiz biçimini belirleme, anlatı yapısını sınıflandırma	Açıklama: Bilgi sunumu Tartışma: Görüş/iddia oluşturma Betimleme: Mekân veya olay tasviri Anlatı: Olay ya da hikâye aktarımı
3. Retorik Hamleler Oluşturma	Kente dair anlatının yönünü belirleme	Kentteki Anlatılar: Gözlem, yürüyüş, görsel kayıt Kente Dair Anlatılar: Yazınsal/tarihî temsiller Kent İçin Anlatılar: Senaryolar, gelecek vizyonları
4. Veri–Analiz İlişkisi Kurma	Hangi verinin, hangi kip üzerinden işlendiğini analiz etme Veri-kip-hamle bütünlüğünün ikna edici olup olmadığını tartışma	Anlatının belleği nasıl şekillendirdiği, mekânın söylemsel gücü, temsilin etkisi
6. Anlatıya ve Temsile Dönüştürme	Bulguları çoklu temsil biçimleriyle sunmak	Grafik, metin, anlatı, görsel harita, eskiz

Atölye kapsamında yürütülen dijital üretim sürecinde Erzurum kentine odaklanıldığı için, atölye katılımcılarından çalışmanın başlangıcında şehre ilişkin tarihsel ve kültürel verilerin -örneğin seyahatnameler, şiir ve roman alıntıları, eski-yeni kartpostallar, haritalar, röportajlar ve yerel anlatılar vb.- ön araştırma yoluyla temin edilmesi veya süreç boyunca erişilebilir kılınması talep edilmiştir. Bu veriler, retorik analiz sürecinin içeriksel temelini oluştururken; katılımcıların kendi veri setlerini oluşturmasında çeşitlilik ve derinlik sağlanabilmesi açısından tavsiye edilmiştir. Çalışma alanı olarak Erzurum mekânları arasında Erzurum Kalesi ve çevresi, Çifte Minareli Medrese, Üç Kümbetler, Yakutiye Medresesi ve Lala Paşa Camii önerilmiştir. Gözlem ve anlatı notlarının kaydı için eskiz defteri ile çeşitli çizim ve dijital temsil araçları (bilgisayar, kalem, kurşun kalem, renkli kalem vb.) talep edilmiştir. İzleyen bölümde, mimarlıkta retorik analiz aracılığıyla bir temsil türü olarak kartpostalların nasıl okunduğu ve kent belleğinin nasıl biçimlendiği detaylı biçimde ele alınmıştır.

Analiz ve Bulgular

Bu bölümde '2025 Turizm Başkenti Erzurum' üst başlığı bağlamında kentin mimari ve kültürel belleğini yeniden yorumlayan ve 'Retorik Kartpostal' olarak adlandırılan özgün görsel-metinsel çalışmaların derinlemesine analizi sunulmuştur. Analiz, iki temel aşamada yapılandırılmıştır. İlk olarak, 'Kartpostallar ve Anlatı Analizi' başlığı altında, K01'den K12'ye kadar kodlanan her bir tipografik kompozisyon, kendi özgün metinsel anlatısıyla birlikte birer 'düşünce nesnesi' olarak serimlenmiştir. Bu aşama, çalışmanın temel bulgularını ve her bir kartpostalın kendi bağlamındaki zenginliğini ortaya koymaktadır. Temel bulguların sunulmasının ardından, analiz derin bir teorik çerçeveye taşınmıştır. 'Erzurum Anlatılarının Retorik Kanonlar Üzerinden Analizi' başlıklı ikinci aşamada, bu on iki anlatının bir bütün olarak nasıl bir anlam dünyası inşa ettiği ve ikna gücü oluşturduğu, klasik retoriğin beş kanonu [Buluş, Düzenleme, Üslup, Bellek, Kartpostal (sunuş)] merceğinden incelenmiştir.

'Kartpostallar ve Anlatı Analizi' ile 'Erzurum Anlatılarının Retorik Kanonlar Üzerinden Analizi' adlı iki temel başlıkta yapılandırılmış olan analiz bölümü; ayrıca Tablo 1'de sunulan Retorik Analiz Modeli'nin tüm aşamalarını kapsamıştır. İlk aşama olan kartpostal analizinde, çok katmanlı veriler toplanmış (1. Aşama), bu veriler betimleme, anlatı ve tartışma gibi kiplerle sınıflandırılmıştır (2. Aşama). Anlatıların yönelimi, kentteki gözlemlerden tarihî anlatılara ve gelecek senaryolarına uzanan üçlü retorik hamle yapısıyla tanımlanmıştır (3. Aşama). Bu süreç, Erzurum'un mimari belleğini temsil eden yapılarla kurulan anlatıların mekânsal ikna gücünü ortaya koymuştur. İkinci aşama olan retorik kanonlar yoluyla analizde ise, her kartpostalın klasik retorik kanonlar (buluş, düzenleme, üslup, bellek) çerçevesinde sunduğu anlam dünyası değerlendirilmiş (4. Aşama) ve bu anlatılar farklı temsil biçimlerine dönüştürülerek grafik ve metin gibi araçlarla sunulmuştur (5. Aşama). Bu iki aşamalı yapı, Erzurum'un mimari anlatısını retorik yöntemle hem eleştirel hem de yaratıcı biçimde yeniden okumaya olanak tanıyarak, tekil kartpostallardan yola çıkan çözümlemeleri kentsel belleğe dair çok katmanlı ve bütüncül bir değerlendirmeye dönüştürmüştür.

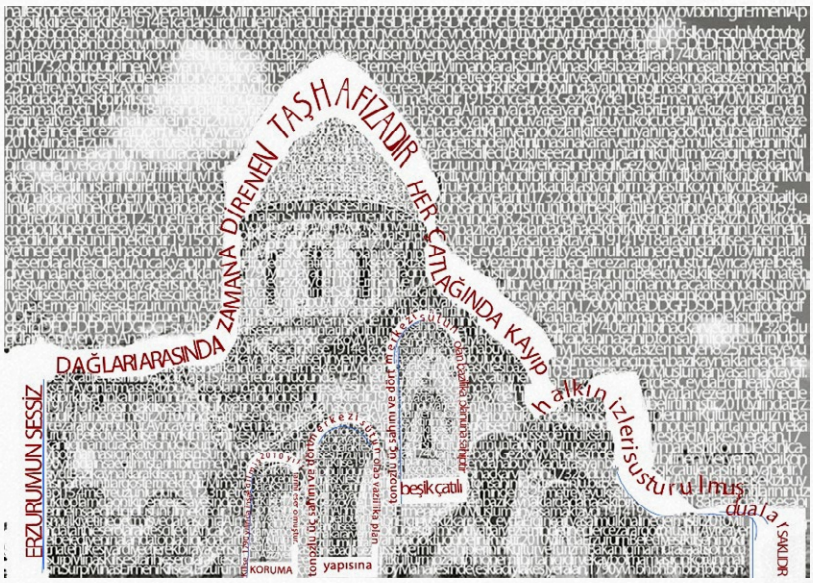
Kartpostallar ve Anlatı Analizi

Bu başlık altında, Erzurum'un anıtsal ve kültürel mirasını tipografik bir dille yeniden yorumlayan on iki adet retorik kartpostal ve bunlara eşlik eden analitik anlatılar sunulmaktadır. Her bir çalışma, seçilen mimari yapıyı veya kentsel olguyu, kelimeleri birer yapı malzemesi olarak kullanarak görselleştirmekte ve bu yolla kentin belleğine dair özgün bir argüman geliştirmektedir. Aşağıda K01'den K12'ye kadar sıralanan kompozisyonlar, Erzurum'un çok katmanlı kimliğine dair farklı pencereler açmaktadır.

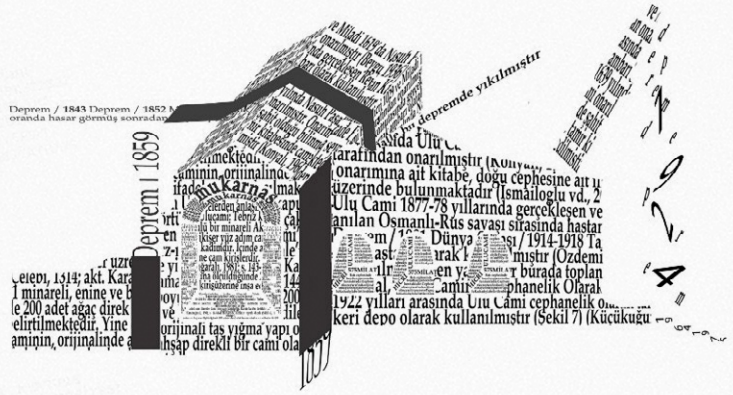
Fotoğraf 2. K01- Kartpostal Tasarımı ve Anlatısı (Ahsen Sude İpek)

'Bu kartpostal, Erzurum'daki Üç Kümbetler'i kelimelerle yeniden inşa ederek tarihin donuk bir yapı değil, yaşayan bir anlatı olduğunu güçlü bir şekilde vurgulamaktadır. Bu görsel yorum, mimari mirası 'sessiz tanıklar' olmaktan çıkarıp, geçmişin izlerini günümüze taşıyan okunabilir, canlı birer metne dönüştürür. Böylece kartpostal, tarihi nesneleştirmek yerine onu kimliğimizin ve bugünümüzün ayrılmaz bir parçası olarak yeniden canlandıran etkileyici bir ifade biçimine dönüşür.'

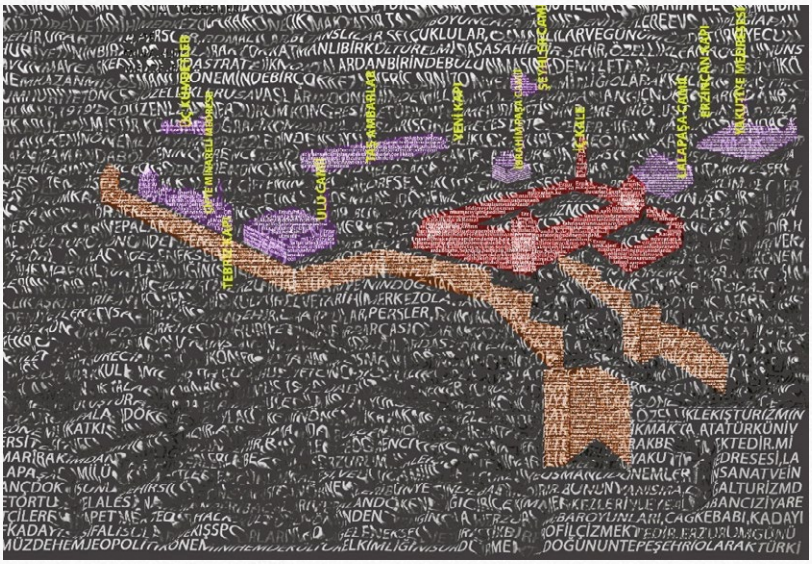
Fotoğraf 3. K02- Kartpostal Tasarımı ve Anlatısı (Ahsen Sude İpek)

'Erzurum'daki tarihi bir kiliseyi kendi geçmişiyle ve kelimelerle yeniden var eden bu kartpostal, yapının her çatlağında sadece fiziksel bir yıpranmanın değil, aynı zamanda 'kayıp bir halkın izleri ile susturulmuş dualarının' saklı olduğunu ifade etmektedir. Bu yaklaşım, yapıyı basit bir tarihi eser olmaktan çıkarıp, onu yaşanmış bir travmanın, kültürel bir kaybın ve üzeri örtülmüş bir geçmişin tanığına dönüştürür. Eser, taşa kazınmış bu hafızanın, unutulmaya karşı bir direniş biçimi olduğunu dille anlatmaktadır.'

Fotoğraf 4. K03- Kartpostal Tasarımı ve Anlatısı (Nisa Sönmez)

'Kartpostal, tarihi bir yapının (Ulu Cami) fiziksel yıkımını, o yapının tarihsel anlatısının parçalanmasıyla birleştiren dinamik bir görsel anlatım sunmaktadır. Yapının sağlam kalan kısımları, onun depremlerle, savaşlarla ve farklı amaçlarla kullanımıyla dolu geçmişini anlatan metin bloklarından oluşurken, 1859 depremiyle yıkılan bölümünden harflerin, kelimelerin ve tarihlerin adeta dökülerek dağıldığı görülmektedir. Buradaki görsel metafor, deprem gibi travmatik bir olayın sadece taşı ve tuğlayı değil, aynı zamanda o yapının hafızasını, kimliğini ve okunabilir hikayesini de nasıl dağıttığını vurgulamaktadır. Bu kartpostal, mimari çöküşü metinsel bir 'yapısöküme' dönüştürerek, bir anıtın biriktirdiği tarihin tek bir olayla nasıl anlamsız parçacıklara ayrılabileceğini göstermektedir.'

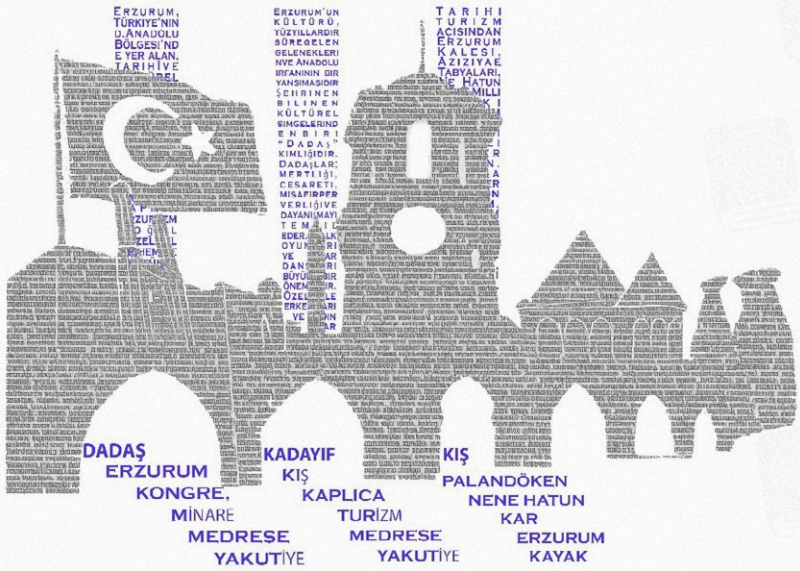
Fotoğraf 5. K04- Kartpostal Tasarımı ve Anlatısı (Nisa Sönmez)

'Kartpostal, şehri yoğun, katmanlı ve kaotik bir metinsel doku olarak tasvir eden zihinsel bir harita sunmaktadır. Bu genel "şehir gürültüsünün" ve kolektif hafıza yığınının içinden, Erzurum'un en önemli tarihi anıtları (Çifte Minareli Medrese, Ulu Cami, Yakutiye Medresesi vb.) renk kodları ve etiketlerle birer 'sinyal' gibi ayrıştırılarak öne çıkarmaktadır. Tarihi yapıların sadece tekil binalar olmadığını, aynı zamanda şehrin karmaşık kimliğini ve okunması zor belleğini organize eden, ona anlam kazandıran temel referans noktaları ve "çapalar" olduğunu ifade etmektedir. Bu harita, coğrafi bir rehberden çok, bir şehrin kolektif belleğinde nasıl gezindiğimizi ve bu belleği anlamlı kılmak için anıtsal mirası nasıl kullanıldığını gösteren kavramsal bir plandır.'

Fotoğraf 6. K05- Kartpostal Tasarımı ve Anlatısı (Hatice Deliduman)

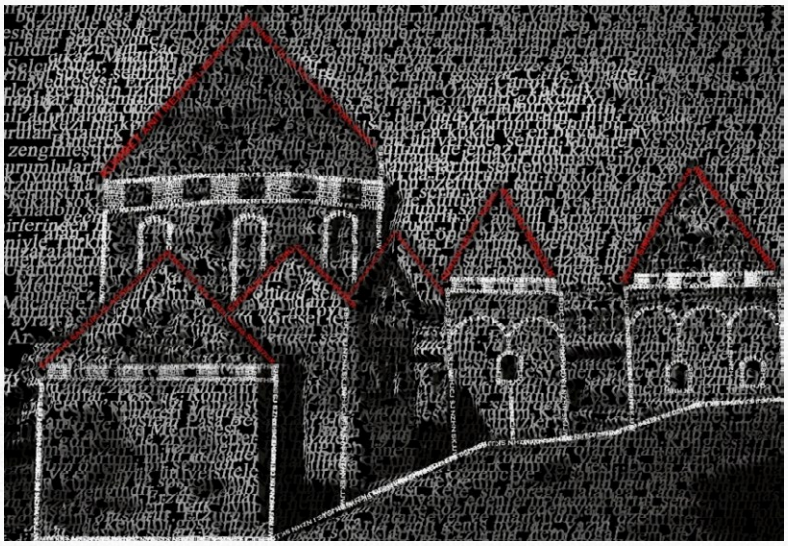
'Bu kartpostal, tarihi Yakutiye Medresesi'ni iki zıt metin katmanıyla tasvir ederek bir eleştiri sunmaktadır. Arka plandaki düzenli ve bürokratik metinler, yapıyla ilgili resmi raporları, planları ve soğuk dili temsil ederken; yapının kendisini oluşturan bozulmuş, eriyen ve 'okunmaz' hale gelmiş harfler, bu resmi dilin ardındaki kaotik gerçeği ve anlam kaybını simgelemektedir. Eser, tarihi mirasa yönelik modern müdahalelerin ve yönetim süreçlerinin, yapının özünü ve ruhunu nasıl tahrif edebileceğini, onu adeta dijital bir 'hata' (glitch) gibi yozlaştırabileceğini görselleştirir. Kırmızı çizgilerle hatırlatılan orijinal formun aksine, bu bozulmuş yapı, anıtın yaşayan bir hafıza olmaktan çıkıp anlamsız bir veriye dönüşme tehlikesini güçlü bir şekilde gözler önüne sermektedir.'

Fotoğraf 7. K06- Kartpostal Tasarımı ve Anlatısı (Hatice Deliduman)

'Tasarlanan kartpostal, Erzurum'un kimliğini, şehrin silüetini ve Türk bayrağını oluşturan bir metin ve anahtar kelime kolajı aracılığıyla inşa etmektedir. Şehrin mimari ve kültürel mirası, "Erzurum Kongresi", "Nene Hatun", "Palandöken", "Dadaş" gibi seçilmiş ve öne çıkarılmış kavramlarla etiketlenir. Bu yaklaşım, şehri karmaşık ve çok katmanlı tarihinden ziyade, ulusal bir anlatı ve turistik bir marka değeri üzerinden tanımlayan modern bir kimlik kartı sunmaktadır. Çalışma, Erzurum'u bir "etiket bulutu" (tag

cloud) olarak yeniden kurgulayarak, bir şehrin hafızasının ve kimliğinin nasıl belirli kavramlar etrafında seçici bir biçimde de inşa edilebileceğini göstermektedir.'

Fotoğraf 8. K07- Kartpostal Tasarımı ve Anlatısı (Mustafa Can Karabina)

'Bu kartpostal, Üç Kümbetler'i, karanlık ve yoğun bir metin dokusundan oluşan "tarihsel gürültünün" içinden çekip çıkararak sunar. Anıtların temel mimari formu, bu kaotik arka plandan aydınlık metinler ve net geometrik çizgilerle ayrıştırılır. Özellikle çatılardaki kırmızı çizgiler, yapıların karmaşık tarih içerisindeki en temel, öz ve ikonik kimliğini bir "plan" veya "veri" gibi işaretler. Bu görsel anlatım, tarihin yoğun bilgi akışı içinde kaybolma riski taşıyan mimari mirasın, özünü ve temel formunu soyutlayarak koruma ve anlama çabasını simgelemektedir.'

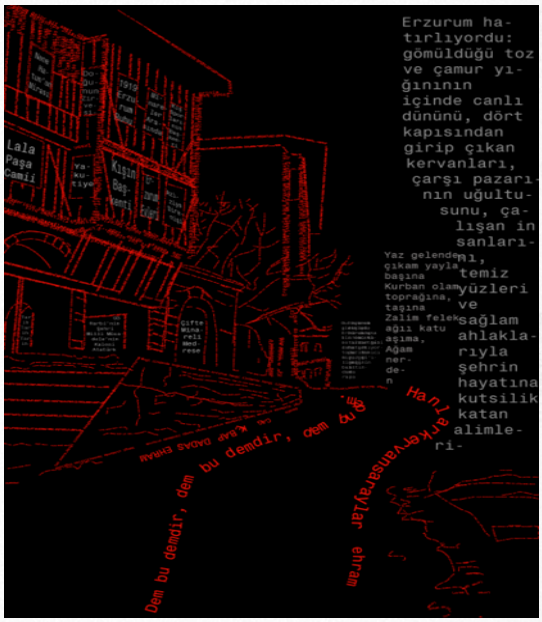

Fotoğraf 9. K08- Kartpostal Tasarımı ve Anlatısı (Mustafa Can Karabina)

Kartpostal, Yakutiye Medresesi'ni, yoğun ve kaotik "tarihsel gürültü" dokusunun içinden bir sinyal gibi ayrıştırarak sunmaktadır. Yapının kimliği, üzerine işlenmiş kırmızı renkli metinlerle net bir şekilde etiketlenir: Adı, inşa tarihi (1310) ve onu tanımlayan "eğitim", "restorasyon", "geometrik motifler", "ilim yuvası" gibi anahtar kavramlar birer veri olarak izleyiciye verilir. Bu görsel, tarihi bir yapıyı eleştirel bir yoruma tabi tutmak yerine, onu en temel ve nesnel bilgileriyle "tanımlama" ve "belirginleştirme" eylemini

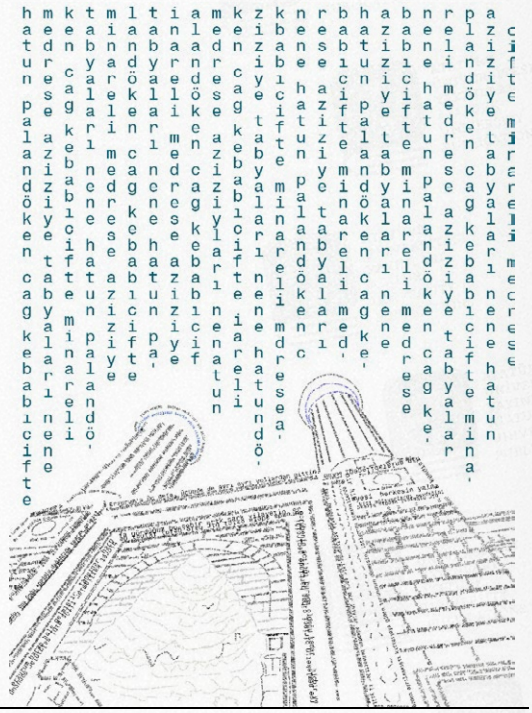
vurgular. Kartpostal, medreseyi karmaşık geçmişin içinden süzülmüş, öz kimliği ve temel nitelikleri belirlenmiş, bir ansiklopedi gibi aydınlatan bir anlatım ortaya koymaktadır.'

'Kartpostal, Erzurum'u kaybolmuş ruhu, unutulmaya direnen anıları ve kültürel dokusuyla yaşayan, nefes alan bir varlık olarak sunan melankolik ve dokunaklı bir görsel şiirdir. Kartpostal bu etkiyi, üç metin katmanını birleştirerek yaratır: Bir yanda şehrin kervanlar ve alimlerle dolu şanlı geçmişini bir hafıza seli gibi akıtan nostaljik bir anlatı, diğer yanda bu soyut ruhu "Tarihi Erzurum Evleri" gibi somut kimliklere dönüştüren yapılar ve altta ise tüm bu tarihi "Dem bu demdir" gibi deyişlerle halkın sesine bağlayan folklorik bir ritim bulunur. Bu katmanlar, Erzurum'un hafızasını karanlıkta parlayan kor ateşler gibi canlandırarak, onu sadece bir binalar topluluğu değil, yaşayan bir ruh olarak izleyiciye sunmaktadır.'

Fotoğraf 10. K09- Kartpostal Tasarımı ve Anlatısı (Nurgül Özkan)

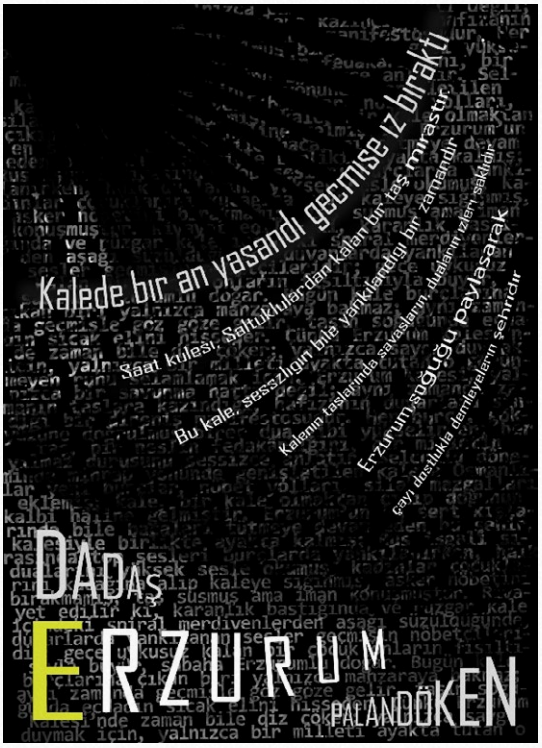
'Bu kartpostal, Çifte Minareli Medrese'yi iki zıt metin katmanıyla betimlemektedir. Yapının kendisi, taşa kazınmış somut ve okunabilir tarihi temsil eden yoğun bir metinle dokunurken, üzerinde yükselen soyut harf ızgarasından oluşan gökyüzü ise onu çevreleyen sessiz, manevi ve ölçülemez hafızayı simgelemektedir. Eser, insanın yazdığı somut tarih ile onu kuşatan sonsuz tanıklık arasındaki bu karşıtlık üzerinden, anıtın görkemini ve yarattığı huşu hissini vurgulamaktadır.'

Fotoğraf 11. K10- Kartpostal Tasarımı ve Anlatısı (Nurgül Özkan)

'Kartpostal, Erzurum"un hafızasını statik bir geçmiş olarak değil, adeta bir "an"dan patlayan ve zamanın her yerine yayılan dinamik bir enerji patlaması olarak tasvir etmektedir. Eserin merkezinde, 'Kalede bir an yaşandı geçmişe iz bıraktı' ifadesi, tüm bu görsel patlamanın başlangıç noktası, bir nevi 'büyük patlaması' gibidir. Bu tekil andan yayılan ışık hüzmeleri, kelimelerden ve anılardan oluşur; kalenin taşlarında saklı 'savaşların ve dualaların izlerini', sessizliğin bile yankılandığı derin bir geçmişi girdap gibi izleyicinin üzerine taşır.

Altta büyük ve sabit harflerle yazılmış 'Dadaş Erzurum Palandöken' kelimeleri şehrin somut ve modern kimliğini toprağa sabitlerken, üstteki bu kaotik ve parlak hafıza patlaması, o kimliğin temelini oluşturan soyut, şiirsel ve ebedi ruhu gözler önüne sermektedir. Bu, tarihin donuk bir kayıt değil, tek bir andan doğup sonsuzluğa yayılan, yaşayan bir güç olduğunun görsel manifestosudur.'

Fotoğraf 12. K11- Kartpostal Tasarımı ve Anlatısı (Zahra Ismayılova)

'Bu kartpostal, Erzurum'un kimliğini ve tarihini, adeta bozulmuş bir dijital sinyal veya şifrelenmiş bir veri akışı olarak sunan, gizemli ve karamsar bir görselleştirmedir. Görüntünün tamamını kaplayan dalgalı ve tekrar eden harf dokusu, okunabilir bir anlatıdan çok, şehrin ham ve işlenmemiş hafızasını temsil eden bir 'tarihsel parazit' gibidir. Bu parazitin ortasında yükselen anıtsal silüet (Erzurum Kalesi), detaylarını gizleyen karanlık bir boşluk olarak durur; hikâyesini anlatmak yerine, ardındaki veri akışını keserek varlığını hissettirir.

Bu şifrelenmiş dokunun yüzeyine vuran bozulmuş mavi kelimeler; "Cağ Kebap", "Kardelen", "Erzurum", "Dadaş", "Çıldak" bu parazitin içinden çözülebilen tek tük anahtar kelimeler, bir nevi sinyal parçacıklarıdır. Bu kartpostal, tarihin her zaman net ve okunaklı olmadığını; bazen zamanla bozulmuş, şifreli ve ancak ipuçlarıyla anlaşılabilecek derin ve gizemli bir kod olduğunu vurgulamaktadır.'

Fotoğraf 13. K12- Kartpostal Tasarımı ve Anlatısı (Zahra Ismayılova)

On iki kartpostal ve anlatısı, Erzurum'un temsil ve vitrin odaklı kent kimliği söyleminin ardında yer alan çok sesli, çelişkili ve çoğu zaman bastırılmış hafıza katmanlarını görünür

kılmaktadır. Çalışmalar, bir bütün olarak, kentsel bir psikanaliz işlevi görerek, şehrin 'toz ve çamur yığınına gömülmüş' geçmişini su yüzüne çıkarmaktadır. Mimarlık disiplini açısından bu bulgular, bir kentin geleceğe dair kimlik arayışının yalnızca idealize edilmiş makro-anlatılar üzerinden değil, aynı zamanda rahatsız edici ve parçalı mikro-anlatılarla yüzleşilerek daha özgün ve sürdürülebilir bir zemine taşınabileceğini göstermektedir.

Erzurum Anlatılarının Retorik Kanonlar Üzerinden Analizi

Önceki analiz başlığı altında tekil olarak sunulan on iki retorik kartpostal ve anlatısı, bu bölümde bir bütün olarak ele alınarak ve kolektif bir argüman oluşturma biçimleri sistematize edilerek incelenmiştir. Bu analizin metodolojik temelini, antik Yunan'dan günümüze uzanan ve bir argümanın inşası, düzenlenmesi ve sunulmasındaki temel aşamaları tanımlayan klasik retoriğin beş kanonu oluşturmaktadır. Sırasıyla İcat Etme (Inventio) - temaların ve kanıtların keşfi; Düzenleme (Dispositio) - argümanların yapılandırılması; Üslup (Elocutio) - dilin ve görselliğin estetik kullanımı; Bellek (Memoria) - kültürel hafızayla kurulan ilişki ve Konuşma Tarzı (Pronuntiatio) - eserin izleyiciye sunulma biçimi olarak tanımlanan bu kanonlar, kartpostalların sadece 'ne söylediğini' değil, aynı zamanda 'bunu nasıl söylediğini' ve izleyici üzerinde nasıl bir etki yaratmayı hedeflediğini katmanlı bir biçimde çözümleme imkânı tanımaktadır. Bu metodolojik temel, birbirinden farklı gibi görünen on iki anlatının altında yatan ortak retorik stratejileri ve kolektif bir "Erzurum retoriği" oluşturma potansiyelini ortaya koyarak, kentin belleğine dair üretilen ikna edici gücün anatomisini çıkarmaktır.

Yapılan bütüncül analizde, on iki anlatının Erzurum'un kentsel belleğini nasıl inşa ettiğine dair sistematik bulgular sunulmuştur. Bu bulgular, anlatıların temel aldığı temaların (Tarih, Mekân, Kimlik) ve bu temaları işlerken kullanılan retorik stratejilerin kanonlar ile nasıl bir ilişki ağı kurduğunu göstermektedir. Aşağıdaki tablo (Tablo 2), bu analizin sonuçlarını sentezleyerek, anlatıların retorik anatomisini tematik bir çerçevede özetlemektedir. Klasik retorik teorisinin, modern ve görsel-metinsel kompozisyonların ikna stratejilerini çözümlemede güçlü bir analitik zemin sunduğu, bu tablodaki bulgular aracılığıyla somut biçimde ortaya konmaktadır.

Retorik kanonlar ekseninde yapılan bu bütüncül analiz sonucunda Tablo 2'de özetlenen bulgular, bu anlatıların tek bir söylemden ziyade, birbiriyle diyalog ve gerilim halinde olan üç temel retorik strateji etrafında şekillendiğini göstermektedir. Tarih (Logos) teması altında, anlatılar kentin rasyonel ve belgelenebilir geçmişini ele alırken, bu geçmişi travma, tahribat ve eleştiri gibi unsurlarla yeniden çerçeveleyerek idealize edilmiş turistik bakışa meydan okur. Mekân (Dispositio) teması, kenti coğrafi bir gerçeklikten çıkarıp kavramsal bir 'zihin haritasına' dönüştürür; bu haritada anıtsal yapılar, kentsel karmaşanın içindeki temel referans noktaları olarak yeniden düzenlenir. Duygusal etki ise Kimlik (Ethos/Pathos) temasında yaratılır; burada anlatılar, şehrin sunulabilir kültürel kodlarını, onun melankolik 'ruh halini' ve kişisel anılarını yansıtan atmosferik bir üslupla birleştirerek izleyiciyle derin bir duygusal bağ kurmayı hedefler.

Sonuç olarak, bu çalışmalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Erzurum'un çok katmanlı, çelişkili ve polifonik belleğini ortaya koyan güçlü bir retorik inşa var olduğu söylenmelidir. Kartpostallar, birer 'karşı-anı nesnesi' işlevi görerek, bir kentin kimliğinin yalnızca parlak ve bütüncül makro-anlatılarla değil, aynı zamanda parçalı ve çoğu zaman rahatsız edici mikro-anlatılarla da anlaşılabileceğini ve otantik bir biçimde temsil edilebileceğini kanıtlamaktadır.

Tablo 2. Erzurum Anlatılarının Temalar ve Retorik Kanonlar Ekseninde Analizi

	Retorik Kanonlar Ekseni				
Retorik Strateji Temaları	**İcat Etme** (Inventio)	**Düzenleme** (Dispositio)	**Üslup** (Elocutio)	**Bellek** (Memoria)	**Retorik Kartpostal**
Tarih (Logos) (K01, K02, K03, K05, K07, K08)	Anıtsal yapıların tarihsel sürekliliği, travmatik geçmişi (kayıp bir halkın izleri), tahribatı (deprem, glitch) ve modern müdahalelere yönelik eleştiriler üzerine kurulu mantıksal argümanlar.	Metnin, yapının mimari formunu veya durumunu (bütünlük, parçalanmışlık, 'hata') taklit ettiği kaligrafik ve yapısal kompozisyon.	Tarihsel katmanlaşmayı yansıtan yoğun, dokulu ve bazen zor okunan tipografi. Yapıların temel formunu 'gürültüden' ayıran net ve analitik çizgiler.	Yapıların kendi hafızası: kültürel kayıplar, travmalar, unutulmaya karşı direniş ve karmaşık geçmişin içinden süzülmüş temel nitelikler.	Tarihi nesneleştirmek yerine onu canlandıran bir ifade aracı. Üzeri örtülmüş bir geçmişin tanığı. Bir olayın tarihi nasıl parçalayabildiğini gösteren bir kanıt.
Mekân (Dispositio) (K04)	Kentin coğrafi gerçekliğinden çok, zihinsel haritalar, kolektif bellek yığınları (şehir gürültüsü) ve anıtsal 'çapalar' üzerinden geliştirilen mekânsal argümanlar.	Anlatısal bir mantığa dayalı, önemli tarihi anıtları birer 'sinyal' gibi öne çıkaran, coğrafi olmayan, kavramsal harita düzenlemesi.	Kentsel karmaşıklığı ve okunması zor belleği yansıtan yoğun metinsel doku. Anıtları sınıflandıran ve ayıran analitik renk kodlaması ve etiketleme.	Şehrin kolektif belleğinde gezinme eylemi. Anıtsal mirasın bu karmaşık belleği anlamlı kılma biçimi.	Coğrafi bir rehber olmaktan çok, şehrin kolektif belleğini ve bu belleğin nasıl kullanıldığını gösteren kavramsal bir plan.
Kimlik (Ethos/ Pathos) (K06, K09, K10, K11, K12)	Kültürel kodlar (Dadaş), ulusal semboller (bayrak), anahtar kelimeler (Palandöken) ve şehrin 'ruhunu', 'hissini' yakalayan şiirsel ve duygusal metinler.	Duygusal akışı yönlendiren dinamik kompozisyonlar (girdap, patlama), sembolik birleştirmeler (silüet ve bayrak) ve atmosferik düzenlemeler (gökyüzü ve yer).	Yüksek kontrastlı, atmosferik renkler (kırmızı-siyah). Etkileyici, deforme edilmiş (bozulmuş dijital sinyal) ve görkem hissi (huşu) yaratan tipografik stiller.	Şehrin kaybolmuş ruhu, şanlı geçmişine duyulan nostalji, halkın sesi (folklorik deyişler) ve manevi-ölçülemez hafıza.	Modern bir kimlik kartı. Melankolik ve dokunaklı bir görsel şiir. Tarihin yaşayan bir güç olduğunun görsel manifestosu. Gizemli ve şifreli bir kod.

Sonuç ve Değerlendirme

Retorik kanonlar aracılığıyla yapılan bu çözümleme, Erzurum'un kartpostallar yoluyla inşa edilen temsillerini yalnızca estetik birer nesne olarak değil, aynı zamanda söylemsel yeniden üretim alanları olarak ele almayı mümkün kılmıştır. Her bir kartpostal, belirli dönemlerin kültürel kodlarını, mekânsal önceliklerini ve temsil stratejilerini yansıtarak toplumsal belleğin nasıl şekillendiğine dair seçici bir bakış sunmaktadır.

Analiz sürecinde anlatılarla görsel stratejiler arasındaki ilişki, klasik retoriğin ikna edici yapısının mimari temsillere nasıl yansıdığını göstermiştir. İcat Etme (inventio) düzleminde camiler, medreseler, meydanlar ve dağ siluetleri gibi temalar, Erzurum'un kimliğini 'soylu bir

geçmiş' ile 'turistik bir gelecek' arasında konumlandırmaktadır. Düzenleme (dispositio) ve Üslup (elocutio) kanonları ise bu temsillerin görsel hiyerarşi, renk ve perspektif tercihlerinden nasıl güç aldığını ortaya koymuştur. Böylece izleyicide hem nostalji hem de aidiyet duygusu uyandıran bir retorik etki yaratılmıştır. Bellek (memoria) boyutunda ise kartpostalların, kent belleğini yeniden inşa eden görsel-anlatılar olarak işlev gördüğü anlaşılmıştır. Bu bulgular, yalnızca Erzurum örneğiyle sınırlı kalmayıp; temsile dayalı mimarlık ve kent araştırmaları için çoğaltılabilir bir analiz modeline işaret etmektedir. Retorik analiz yaklaşımı, kentsel imgelerin sabitlenmiş bir gerçekliği değil, sürekli yeniden yazılan ve müzakere edilen anlatılar bütünü olduğunu ortaya koymaktadır.

Mimari temsillerin kentsel belleği nasıl kurduğunu ve dönüştürdüğünü, anlatı odaklı bir retorik okuma ile incelendiği bu çalışma, mimarlık-kent ilişkisine eleştirel bir perspektif sunmuştur. 'Retorik Kartpostal' kavramı, mimarlıkta anlatıya dayalı çözümlemelere yeni bir yöntemsel katman eklemekte ve kent imgelerinin durağan temsiller değil, söylemsel olarak inşa edilen yapılar olduğunu vurgulamaktadır. '2025 Turizm Başkenti Erzurum' ilanı çerçevesinde yeniden kurgulanan temsiller, geçmişin seçici biçimde hatırlandığı ve güncel kimlik söylemleriyle harmanlandığı anlatılar üretmektedir. Bu bağlamda geliştirilen yaklaşım, görsel-mekânsal verilerin eleştirel ve kuramsal düzlemde çözümlenmesini; aynı zamanda yaratıcı anlatılarla ilişkilendirilmesini sağlayarak, mimarlık öğrencileri ve araştırmacıları için pedagojik açıdan da değerli bir üretim alanı sunmaktadır.

Kaynakça

Aristotle. (2007). On rhetoric: A theory of civic discourse (G. A. Kennedy, Trans.). Oxford University Press. (Original work published ca. 4th century BCE)

Bhatia, V. K. (2006). Analyzing genre: Some conceptual issues. In M. Hewings (Ed.), Academic writing in context: Implications and applications (pp. 79–92). University of Birmingham Press.

Cicero, M. T. (1942). De oratore (E. W. Sutton & H. Rackham, Trans.). Harvard University Press. (Original work published 55 BCE)

Çolak, A., Kurtuluş, Y. V., Sarıcı, Ö., Öztürk, F., & Haşıloğlu, Ö. R. (Eds.). (2014). Erzurum gezi rehberi. Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Durmuş Öztürk, S. (2021, April 7). Urban narrativity. In Reading, writing and activating urban places: Methods and assignments, Part II: Writing the city (pp. 44–47). COST Action CA18126: Writing Urban Places. (Full-text conference paper)

Durmuş Öztürk, S. (2023). Recapturing the city: Rhetorical analysis. In C. M. e Moura, D. M. Bernal, E. Restrepo Restrepo, K. Havik, & L. Niculae (Eds.), Repository-49: Methods and assignments for writing urban places (pp. 146–147). nai010 Publishers; TU Delft Open. https://doi.org/10.34641/edshare.3125 (ISBN: 978-946-208-779-8)

Durmuş, S. (2014). Mimarlık düşüncesinin retorik inşası: Usûl-i Mimâri-i Osmânî (Doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi). Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü.

Durmuş, S., & Öymen Gür, Ş. (2017). Mimarlığın metinsel temsilinde retorik inşa: *Usûl-i Mi'mârî-i Osmanî*. *METU Journal of the Faculty of Architecture, 34*(1), 107–131. https://doi.org/10.4305/METU.JFA.2017.1.5

Eldem, E. (2000). Pera'nın kartpostalları: Bir Batılılaşma serüveni. İletişim Yayınları.

Eldem, E. (2015a). Osmanlı'da görsellik ve temsil. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Eldem, E. (2015b). Camera Ottomana: Photography and modernity in the Ottoman Empire, 1840–1914. Koç University Press.

Hyland, K. (2000). Disciplinary discourses: Social interactions in academic writing. Longman.

Konyalı, İ. H. (2010). Abideleri ve kitabeleri ile Erzurum tarihi. Erzurum Tarihini Araştırma Derneği Yayınları.

Kuban, D. (2007). Kent ve mimarlık üzerine yazılar. YEM Yayın.

Kuban, D. (2010). Selçuklu çağında Anadolu sanatı. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Küçükuğurlu, A., & Çelik, F. (2014). Erzurum Kalesi ve çevresinin tarihi süreçte gelişimi. Tarih Araştırmaları Dergisi, 33(56), 115–136. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000593

Lanham, R. A. (1991). A handlist of rhetorical terms. University of California Press.

Öztunç, B. (2020). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kartpostalların görsel kültürdeki yeri. İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Öztunç, H. B. (2020). Osmanlı Devleti'nde kartpostal kullanımı ve yasaklı kartpostallar. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 67, 541–561. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/52449/684833

Öztunç, G. (2020). Osmanlı'da kartpostal ve sansür uygulamaları. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Pamuk, B. (2005). Erzurum şehir tarihinin kaynakları ve literatürü. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 6(11), 633–688. https://dergipark.org.tr/tr/pub/talid/issue/43465/530426

Quintilian. (2001). Institutio oratoria (D. A. Russell, Trans.). Harvard University Press. (Original work published ca. 95 CE)

TurkishPostcards.com. (n.d.). Max Fruchtermann. Retrieved August 5, 2025, from https://www.turkishpostcards.com/fruchtermann

Willoughby, M. (1992). Postcards and the invention of the modern cityscape. Journal of Urban History, 18(4), 457–478. https://doi.org/10.1177/009614429201800401

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

BÖLÜM XI

DİJİTAL HİKÂYELEŞTİRME İLE BİR KENTİ ANLATMAK: ERZURUM LALA PAŞA CAMİİ VE ÇEVRESİ ÜZERİNE KATMANLI BİR ANLATI DENEMESİ

Fulya ÜSTÜN DEMİRKAYA[1], Elif Merve GÖNENÇ[2]

[1]Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Trabzon

fulyastn@ktu.edu.tr

[2]Doktora Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Trabzon

elifmervegonenc@gmail.com

Özet

"Dijital Hikâyeleme: Lala Paşa Camii'nin Mekânsal Anlatısı" teması çerçevesinde yürütülen atölye sürecinin çıktılarını sunan bu çalışma; Erzurum kent merkezinde yer alan Lala Mustafa Paşa Camii'ni ele almaktadır. Bu bağlamda cami, yalnızca mimari özellikleriyle değil; aynı zamanda çok katmanlı bir kentsel anlatının odak noktası olarak değerlendirilmiştir. Tarihî, sosyal ve duyusal katmanlarıyla zenginleşen yapılı çevre, dijital hikâyeleştirme araçları aracılığıyla yeniden okunmuş; metin, görsel, ses ve konum verilerinin bütünleştirildiği etkileşimli bir dijital anlatı formuna dönüştürülmüştür. Çalışmanın yöntemsel çerçevesi; ArcGIS StoryMaps platformu kullanılarak oluşturulan konum haritası, izlek haritası, rota videoları, eskizler ve literatür temelli içeriklerin bütüncül sunumuna dayanmaktadır. Lala Paşa Camii'ne ilişkin dört ana tema (tarihsel, mekânsal, sosyal ve algısal-duyusal) üzerinden yapılan analizler aracılığıyla elde edilen veriler, dijital anlatıda yapının yalnızca fiziksel değil, temsil ettiği kent belleği bağlamındaki çok boyutlu karakterini de görünür kılmıştır. Atölye süreciyle geliştirilen bu yaklaşım, tarihî bir yapının çağdaş dijital araçlarla yorumlanmasına olanak tanımakta; kültürel mirasın aktarımı için etkileşimli, kullanıcı merkezli ve sürdürülebilir bir yöntem önermektedir.

Anahtar Sözcükler: Dijital Hikâyeleme, Kültürel Miras, Mekânsal Deneyim, Kent Belleği, Lala Paşa Camii.

Mekânsal Anlatı ve Dijital Hikâyeleme Üzerine Kuramsal Çerçeve

"Bir kente bakmak,
görünüşü ne kadar sıradan olursa olsun,
insana özel bir haz verir."
(Kevin Lynch)

İnsan, geçmişiyle birlikte var olur. Kentler ise bu geçmişin fiziki izlerini, toplumsal belleğin katmanlarını ve zamana direnen imgelerini barındıran en büyük insan yapımı organizmalardır. Her gün içinde yer aldığımız, çoğu zaman fark etmeden adımladığımız bu mekânlar, yalnızca taş ve harçtan ibaret değildir; bir yaşamın, bir kültürün, bir hikâyenin taşıyıcısıdır. Her ne kadar kentleşme olgusu yedi bin yıllık kesintisiz gelişim süreciyle bugüne ulaşmış olsa da yaşadığımız coğrafyada bu süreç çoğu zaman "uyanıldığında unutulan bir rüya" gibi hoyratça ve bellek yitimiyle ilerlemektedir. Oysa kentler; sosyal, ekonomik ve kültürel birikimlerin taşıyıcısı, insanın yaşamını düzenlemek üzere inşa ettiği en büyük fiziksel çevredir (Cansever, 1996). Lynch (2022) kenti, kullanıcısının zihninde net ve anlamlı imaj oluşturabilen

ögelerle yapılandırılan, içinde insanlarla ilişki kuran sosyal ve mekânsal yapılar olarak tanımlar. Kent; pek çok rolünün yanında algılanması, hatırlanması ve zevk alınması gereken görünümdedir. Bir mekân ve fiziksel bir alan olmanın ötesinde, insanların deneyimlediği, anlamlar yüklediği, etkileşimde bulunduğu ve kimlik inşa ettikleri bir bütündür. Tam da bu nedenle kenti sadece kendi içinde değil, kentlilerin gözünden de değerlendirmemiz gerekir. Bireylerin kentle kurdukları ilişkileri şekillendiren mekân, yalnızca somut nesnelerle değil, aynı zamanda insanların mekânla kurduğu algısal ve psikolojik bağlarla şekillenip, mekânı nasıl deneyimledikleri ve yorumladıklarına bağlı olarak anlam kazanır (Lynch, 2022). Bu anlamda mekân, fiziksel yapısının yanı sıra duygusal, sosyal-kültürel ve tarihsel anlamlarla harmanlanmış bir "anlatı nesnesi" olarak karşımıza çıkar (Casey, 1997). Örneğin bir cami, yalnızca mimari mekân olarak değil, gündelik ve sosyal yaşantının geçtiği, toplumsal ve politik olayların geliştiği, tarihteki önemli anlara tanıklık etmiş anlatıları da içinde barındıran çok bileşenli yapıyı oluşturur.

Mekânsal anlatı; şehir planlama, mimarlık, tarih, coğrafya, edebi ve kültürel çalışmalar ile günümüzde dijital medyayı da içine alarak disiplinler arası bir kavramdır. Mimarlıkta, fiziki ve biçimsel özelliklerinin yanı sıra kullanıcısının deneyimi üzerinden, mekânın okunmasını da mümkün hale getiren "mekânsal anlatı"; tarih ve kentsel bellek çalışmalarında geçmişin izlerini taşıyan "anlatı arşivini" oluşturmaktadır (Nora, 1989). Mekânsal anlatılar, günümüzde teknolojinin de gelişmesiyle fiziki ortamdan çıkarak zaman-mekân ekseninde etkileşimi ve deneyimi verimli şekilde sunmayı sağlayan dinamik bir yapı halini almıştır. Harita tabanlı hikâyeleştirme platformları (ArcGIS StoryMaps, StoryMap JS (Knight Lab), Google Earth Studio..vb) ile multimedya hikayeleştirme uygulamaları (Canva, Adobe Express…) gibi dijital anlatı araçları ile haritalara metinsel, görsel ve işitsel belgeler de eklenerek yeni anlatım biçimleri ortaya çıkmıştır (Caquard & Cartwright, 2014). Dijital anlatıda mekânlar, harita tabanlı bir ortamda hikâyeleştirilmektedir. Belirli coğrafi noktalara metin içeriği, çeşitli bilgi, belge (tarihi veya güncel), fotoğraf, video ve ses kaydı gibi veriler ilişkilendirilerek çok katmanlı haritalar oluşturulabilmektedir. Hikâyeleştirme yöntemiyle; kullanıcılar harita üzerinde belli noktalara ait çeşitli bilgiler edinebilmekte ve böylece mekân ve kullanıcısı arasında daha güçlü etkileşim ve deneyim yaratılabilmektedir.

Dijital hikâyeleştirme yöntemi aynı zamanda, tarihi çevrelerin de belgelenerek korunmasına ve bellek oluşturulmasına olanak sağlanmaktadır (Taylor, 2016). Kent, tarihsel süreklilik içerisinde değişim ve dönüşümün bir parçası olarak, uzun geçmişinin kalıntılarını korusa da ayrıntılar sürekli değişir (Üstün Demirkaya & Tuluk, 2022). Dijital ortamda sunulan içerikler kültürel mirasın sürdürülebilir biçimde temsil edilmesini desteklerken, tarihî yapıların hem yerel hem de küresel ölçekte daha görünür hale gelmesine katkı sunmaktadır (UNESCO, 2015). Dijital hikâyeleştirme araçları tarihi haritalar, planlar, yazılı kaynaklar, eski fotoğraflar vb. dijital ortama aktarıldığında, kentsel dokunun geçirdiği dönüşümler mekânın güncel durumu ile karşılaştırılabilir, analiz edilebilir hâle gelmektedir. Ancak dijital harita fiziksel boyut yanında kullanıcı deneyimleriyle de zenginleştiğinde duygusal ve çağrışımsal boyutları da görünür hâle gelir. Bu sayede harita, bir veri arayüzünden çıkarak, mekânın duygusal ve çağrışım odaklı boyutlarını da görünür kılan çok katmanlı bir hikâye anlatımına dönüşür. "Geçmiş" ile "bugün" arasında kurulan mekânsal ve görsel bağ sayesinde tarihsel sürekliliği görünür kılar ve kullanıcılarda "geçmişe yolculuk" hissi uyandırır.

Mekânsal anlatı ve çoklu ortam bileşenlerini (metin, görsel, video, ses vb.) bir araya getiren "Dijital Hikâyeleştirme" yöntemi, kent dokularının yalnızca fiziksel varlıklarıyla değil; tarihsel süreklilik, toplumsal bağlam, algısal izlenim ve duygusal deneyim katmanlarıyla birlikte

sunulmasına imkân tanır. Dijital platformlarda sunulan bu hikâyeleştirme yöntemi; erişilebilirliği artıran, kullanıcıyı sürece dâhil eden ve mekânın çok boyutlu deneyimlenmesini mümkün kılan yenilikçi bir yöntem olarak değerlendirilmektedir. Kısacası, sürekli işlenebilir olma özelliği ile dijital hikâyeleştirme yöntemi; kentin katmanlarını görünür kılar, kentin geçmişten günümüze bütüncül bir yaklaşımla okunmasına olanak sağlar. Böylece dijital anlatı kenti gözlemleyen herkese, kentin erişilebilir, anlaşılabilir sembolik bir temsilini sunar.

Dijital hikâyeleştirme ile "bir kenti anlatmak" fikri üzerine temellendirilen bu çalışmada, örneklem alan olarak tarihî ve kültürel zenginliğiyle öne çıkan Erzurum'un tarihî kent merkezi seçilmiştir. Osmanlı taşra kentlerinin özgün bir örneği olan Erzurum; antik çağlardan Cumhuriyet dönemine kadar uzanan tarihsel sürekliliği içerisinde farklı uygarlıkların izlerini taşır. Kentin sahip olduğu sert karasal iklim, mimarinin ve kamusal yaşamın biçimlenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Erzurum'un önemi yalnızca fiziksel varlığıyla sınırlı değildir. Kent, kolektif bellekte yer etmiş, simgesel anlamlarla yüklü bir zihinsel imgeler bütünü olarak da varlık gösterir. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde siyasi belleğin ve ulusal kimliğin şekillendiği başat mekânlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Bugün ise kentin önemi geçmişteki rolüyle sınırlı kalmamakta, çağdaş kent politikaları bağlamında da yeniden gündeme gelmektedir.

Çalışmanın temel amacı; Erzurum'un çok katmanlı tarihsel ve simgesel yapısını dijital araçlar aracılığıyla yeniden okuyarak, geçmişin izlerini görünür kılmak ve bu izlerin günümüz kent kimliğiyle ilişkisini bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmektir. Erzurum'un diğer kentlerden ayırt edilmesini sağlayan sahip olduğu tüm özellikler kent belleğinde güçlü bir yer tutan mekânsal odaklarda görünür hâle gelir ve deneyimlenir. Bu bağlamda, tarihî çekirdekte konumlanan Lala Paşa Camii (Lala Mustafa Paşa Camii), hem fiziksel varlığıyla hem de zamanla katmanlaşan temsilin en görünür odaklarından biridir. Lala Paşa Camii kullanıma açık bir ibadet yapısı olmanın ötesinde, tarihsel sürekliliği mekân üzerinden somutlaştırmakta; Erzurum'un toplumsal belleğinde ve kent imgelerinde güçlü bir yer edinmektedir. Çalışmada, Lala Paşa Camii'nin bu nitelikleri, dijital hikâyeleştirme yöntemiyle yeniden anlamlandırılmış ve çok boyutlu bir mekânsal anlatıya dönüştürülmüştür.

Tarihsel ve Mekânsal Bağlamda Erzurum

Doğu Anadolu'da Palandöken Dağları'nın eteğine kurulan Erzurum kenti, coğrafi konumu ve elverişli doğal koşullarıyla Anadolu'nun en eski yerleşim merkezlerinden biridir. (Çolak vd., 2014). Kuzeyde Karadeniz'e, güneyde Mezopotamya'ya, doğuda İran'a ve batıda Orta Anadolu'ya uzanan karayolları üzerinde bulunan stratejik konumuyla, çeşitli ticaret yollarının, orduların ve kültürel etkileşimlerin kesişim noktası olmuştur (Tuncer, 2005). Tarih boyunca Persler, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular ve Osmanlılar gibi önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır (Çolak vd., 2014). Geçirdiği bu tarihsel süreçlerin katmanlarını bünyesinde barındıran Erzurum kent dokusu, özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde inşa edilen anıtsal ve sivil mimari örnekleri ile ön plana çıkmaktadır. Kent merkezinde yer alan iç kale ve yakın çevresinde konumlanan medrese, bedesten, hamam, cami, çarşı ve mahalleleri kentin tarihi silüetine yön vererek kent belleğini oluşturmaktadır. Erzurum Kalesi, Lala Paşa Camii, Ulu Camii, Çifte Minareli Medrese, Yakutiye Medresesi, Taşhan (Rüstem Paşa Bedesteni) ve Üç Kümbetler gibi önemli anıtsal yapılar kentin tarihi ve kültürel kimliğini yansıtmaktadır (Kuban, 2010). Kentin tarihi önemi fiziki yapılarıyla sınırlı olmamakla birlikte sosyal ve politik tarihin dönüm noktalarından biri olan Erzurum Kongresi'ne (1919) de ev sahipliği yaparak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda merkezi bir rol üstlenmiştir (Ortaylı, 2002).

Günümüzde Erzurum, sahip olduğu doğal güzellikleri ve turizm potansiyeliyle de öne çıkan bir kenttir. Kış turizmi, yayla turizmi, termal turizm ve gastronomi turizmi açısından zaman içerisinde gelişen ve değişen bir potansiyele sahiptir. Kentin sahip olduğu tüm bu dinamikler, 2025 yılı Avrupa Spor ve Turizm Başkenti (European City of Sport and Tourism) olarak seçilmesini sağlamıştır. ACES (Avrupa Spor Başkentleri ve Şehirleri Federasyonu) tarafından verilen bu unvan ile kültürel miras değerlerine entegre turizm politikalarının geliştirilmesi ve sürdürülebilir kalkınma hedeflenmiştir (T.C. Gençlik ve Spor Bakanlığı, 2024).

Sürdürülebilir kültürel miras politikalarının başarısı, kent kimliğini somutlaştıran tarihsel bağlam içinde anlamdırmayla doğrudan ilişkilidir. Kent belleğini oluşturan yapılar, toplumsal hafızanın mekânsal taşıyıcıları olarak işlev görmektedir ve bir kentin kültürel sürekliliğini görünür kılmaktadır. Bu bağlamda, Erzurum'un tarihsel ve kültürel kimliğini temsil eden yapılar, kentin hem yerel hem de uluslararası ölçekte tanınırlığını arttırmakta, aynı zamanda geçmiş ile bugün arasında köprü kurarak kentsel anlatının temel bileşenleri haline gelmektedir. Erzurum'un tarihi merkezinde konumlanan Lala Paşa Camii de bu bağlamda hem bir ibadet mekânı hem de kentin tarihsel gelişimini, mimari mirasını ve kültürel belleğini yansıtan odak yapılardan biridir (Tayanç & Kaya, 2025; Başdoğan Deniz, 2022).

Lala Mustafa Paşa Camii (yaygın adıyla Lala Paşa Camii), Erzurum il merkezinde, Erzurum Beylerbeyi Lala Mustafa Paşa tarafından 970 (1562–63) yılında inşa ettirilmiş; cami, medrese, han, hamam, cami ve şadırvandan oluşan külliyenin parçasıdır (Ayverdi, 1970; Çobanoğlu, 2003). Mimar Sinan'a atfedilen bu cami, şadırvanıyla birlikte kent içinde merkezi bir konumda yer almakta olup, Osmanlı taşra mimarisinin anıtsal örneklerinden biri olarak hem tarihî hem de kentsel bağlamda Erzurum'un önemli simgesel odaklarından biri olarak öne çıkmaktadır (Yüksel, 2003). Kare planlı olan yapının merkezi kubbeyle örtülüdür. Orta kısmında sekizgen taş sütunlara oturan bir ana kubbe vardır ve dört yönden yarım çapraz tonozlarla desteklenmiştir (Şeker, 2015). Kuzey cephesinde mukarnas başlıklı sütunlara dayanan sivri kemerli son cemaat yeri bulunmaktadır. Kuzeybatıda konumlanan minaresi ise tek şerefeli olarak tasarlanmıştır (Türkiye Turizm Ansiklopedisi, 2021). Klasik Osmanlı cami mimarisinin simetrik ve dengeli yapısını yansıtmaktadır. Günümüzde hala aktif olarak kullanılan ibadet mekânı olmasının yanında, merkezi bir konumda bulunmasıyla halkın buluşma noktası, bahçe ve çevresinde gerçekleştirilen kültürel etkinlikler ve turist ziyaretleriyle de sosyal yaşantının devam ettiği kent belleği işlevlerini sürdürmektedir (Gür, 2016).

Erzurum tarihi dokusunun kültürel kimliğini yansıtan diğer önemli yapılar (Yakutiye Medresesi, Çifte Minareli Medrese, Taşhan, Üç Kümbetler vd), Lala Paşa Camii'sine yürüme mesafesinde olup bu yapıların bir rota üzerinde sıralanması, kent dokusunda mekânsal ve simgesel bütünlük oluşturmuştur. Tarihi yapıların birbirlerine yakın konumlanmaları, sadece mimari birikimin değil aynı zamanda kentte süreklilik gösteren kamusal bağın ve toplumsal belleğin varlığına işaret etmektedir (Kuban, 2007).

Lala Paşa Camii'nin Mekânsal Anlatısı: Yöntem ve Uygulama Adımları

22-25 Mayıs 2025'te düzenlenen "DİYALOGLAR/DENEYİMLER/ YANSIMALAR: 2025 Turizm Başkenti Erzurum için Anlatılar" adlı atölye çalışması Atatürk Üniversitesi mimarlık, iç mimarlık, şehir ve bölge planlama bölümlerinde öğrenim gören lisans öğrencilerinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Doç.Dr. Fulya ÜSTÜN DEMİRKAYA ve Yük. Mimar Elif Merve GÖNENÇ'in yürütücülüğünde "Dijital Hikâyeleme: Lala Paşa Camii'nin Mekânsal Anlatısı" adlı grup çalışması 6 lisans öğrencisinin (Hacer KELEŞ, Zeliha GÜNEY, Nazmiye

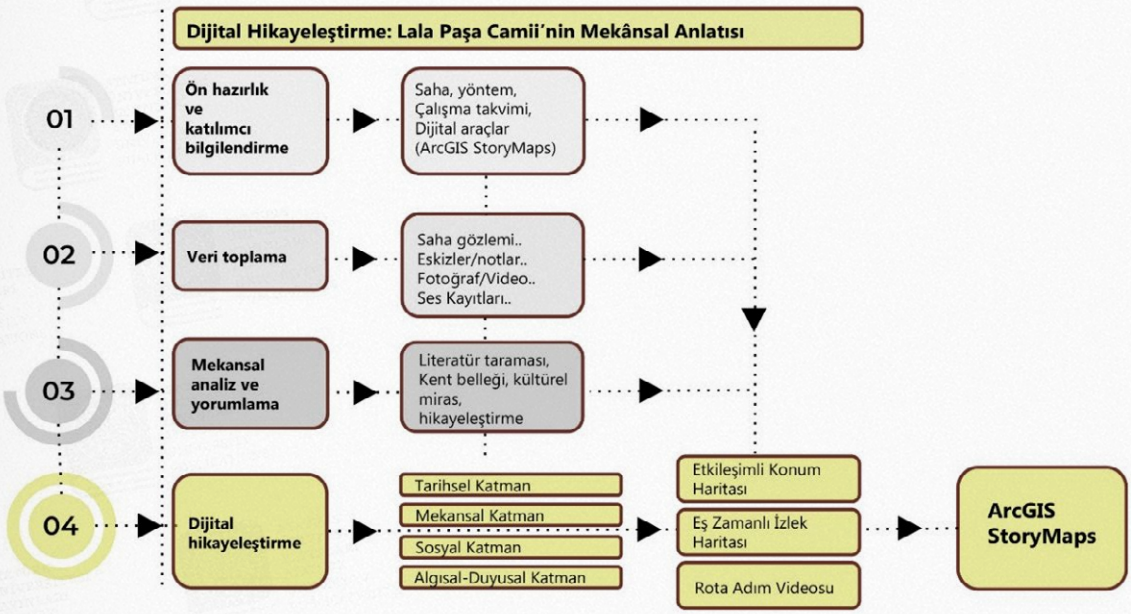
EVRENGÜL, Münevver Dilruba KOÇ, Gamze GÜRBÜZ, Alper KAYA) katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Farklı disiplinlerden öğrencilerin katılımı, kentsel mekâna farklı ölçek ve perspektiflerden bakış açısı kazandırarak, fiziksel, sosyal ve kültürel anlamda tarihi kent merkezinin bütüncül olarak ele alınmasını sağlamıştır. (Lala Paşa Camii ve Çevresinin Dijital Hikâyesi için Link: https://storymaps.arcgis.com/stories/594ba8b10cff4d0ba125a293ef7d33bc)

Görsel 1**.** Lala Paşa Camii ve Çevresinin Dijital Hikâyesi. *(ArcGIS StoryMaps arayüzüyle hazırlanmıştır. QR kod, hikâyeye doğrudan erişim sağlamaktadır.)*

Atölye süreci; ön hazırlık ve katılımcı bilgilendirmesi, veri toplama süreci, mekânsal analiz ve yorumlama, dijital hikâye oluşturma olmak üzere dört aşamada gerçekleştirilmiştir. Atölyenin ilk aşamasında, katılımcılara atölye kapsamında ele alınacak saha ve kullanılacak yöntem hakkında bilgilendirme yapılmış, çalışma takvimi paylaşılmış ve kullanılacak dijital hikâyeleştirme aracı (ArcGIS StoryMaps) tanıtılmıştır. İkinci aşama olan "veri toplama" sürecinde, katılımcılar tarafından bireysel ve grup halinde sahada gözlem çalışması yürütülmüştür. Bu aşamada fiziksel çevreye ilişkin izlenimlerin yanı sıra kullanıcı davranışlarına dair detaylı kayıtlar tutulmuş; eskizlerle belgelenen mekânsal veriler, fotoğraf ve video çekimleriyle desteklenmiş, ayrıca ses kayıtları aracılığıyla mekânın atmosferi belgelenmiştir. Üçüncü aşama olan "mekânsal analiz" sürecinde, katılımcılar tarafından sahada toplanan veriler doğrultusunda kentsel mekâna ilişkin çözümlemeler gerçekleştirilmiştir. Fiziksel, işlevsel ve duyusal katmanların birlikte ele alındığı bu analizlerde; cami ve çevresine dair gözlemler, kullanıcı davranışları, mekânsal yönelimler ve çevresel etkileşimler değerlendirilmiştir. Ayrıca eş zamanlı yürütülen literatür taraması ile kent belleği, kültürel miras ve dijital hikâyeleştirme kavramlarına yönelik oluşturulan kavramsal arka plan; sahadan elde edilen verilerin yorumlanmasını sağlamıştır. Son aşama olan "dijital hikâye oluşturma" aşamasında, katılımcılar, saha çalışmaları ve mekânsal analizlerde elde ettikleri verileri dört ana tema altında (tarihsel, mekânsal, sosyal ve algısal-duyusal katmanlar) yeniden yapılandırarak bütüncül bir anlatıya dönüştürmüşlerdir. Analizler sonucunda elde edilen tüm veriler ArcGIS StoryMaps platformuna aktarılarak mekânsal hikâyeyi içeren dijital anlatı ürünü oluşturulmuştur. Dijital anlatı; hikayeleştirme araçları olarak kullanılan konum haritası, eş zamanlı izlek haritası, rota adım videosu, fotoğraflar, eskizler ve literatür bilgisini bir araya getirerek kullanıcı odaklı ve katmanlı bir dijital deneyim sunmaktadır. Bu yöntem ve uygulama adımlarıyla, kentsel mekânın yalnızca fiziksel değil aynı zamanda tarihi, sosyal ve kültürel katmanları bütüncül olarak analiz edilerek Erzurum Lala Paşa Camii ve çevresine dair kalıcı bir bellek oluşturulmuştur.

Dijital hikâyeleştirme bu çalışmada, mekân temelli bir anlatının üretim süreci olarak kullanılmaktadır. Çoklu ortam araçlarının (metin, görsel, video, harita vb.) birlikte kullanıldığı, katılımcı temelli, konum odaklı ve etkileşimli bir anlatım biçimini ifade eder. Bu yönüyle hem pedagojik bir yöntem hem de mekânsal okuma aracıdır. Dijital anlatı ise bu sürecin çıktısını, yani üretilmiş bütüncül dijital içerikleri tanımlar.

Görsel 2. Dijital Hikâyeleştirme Atölyesi Uygulama Adımları

Dijital Hikâyeleştirme: Erzurum Lala Paşa Camii ve Çevresi

Mekânın bir tarih değil, mekânsal bir tarih olarak okunması gerektiği yönündeki düşünsel çerçeve, anlatının dijitalleştirilmesi sürecine yön vermiştir. Mekânın yalnızca bir fiziksel yapı değil, aynı zamanda tarihsel izlerin, gündelik yaşam pratiklerinin ve bireysel deneyimlerin birleştiği bir kesişim noktası olduğu düşüncesinden yola çıkılmıştır.

Çalışmada, kültürel miras yapılarının dijital anlatı araçları aracılığıyla nasıl yeniden okunabileceği, Erzurum'daki Lala Paşa Camii üzerinden örneklendirilerek ele alınmıştır. Yapı; tarihsel, mekânsal, sosyal ve algısal-duyusal boyutlarıyla çok katmanlı bir biçimde incelenmiş; saha deneyimleri, bireysel gözlemler ve kullanıcı etkileşimli dijital haritalar aracılığıyla, mekâna dair bütüncül bir anlatı geliştirilmiştir. Bu yaklaşımla, cami yalnızca 16. yüzyıldan bugüne ulaşan bir mimari eser olarak değil, değişen işlevleri, geçirdiği mekânsal dönüşümler ve günümüzdeki toplumsal kullanımlarıyla birlikte yaşayan bir yapı olarak ele alınmıştır. Dijital anlatı; öğrencilerin sahadaki deneyimleri ve mekânsal gözlemleri ve yapılan çok katmanlı çözümlemeler neticesinde ortaya konmuştur.

Atölye kapsamında geliştirilen analizlerde, öğrenciler camiyi dört ana tematik katmanda incelemiştir: "*tarihsel katman"*, yapının zaman içerisindeki fiziksel dönüşümünü ve restorasyon izlerini; "*mekânsal katman"*, caminin kent dokusundaki konumunu, komşu yapılarla ilişkisini ve yönlenişini; "*sosyal katman"*, güncel kullanıcı profili, ibadet dışı kullanımlar ve gözleme dayalı kullanıcı etkileşimlerini; "*algısal-duyusal katman"* ise ses, ışık ve malzeme gibi duyusal ögelerin yapı ile kurulan bireysel bağ üzerindeki etkilerini ortaya koymuştur. Bu çok katmanlı analiz

yöntemi, mekânın yalnızca görsel veya biçimsel değil, aynı zamanda deneyimsel ve duygusal boyutlarıyla da anlaşılmasına olanak tanımıştır. Elde edilen bulgular, dijital harita üretiminde mekân anlatısına dayalı yeni bir tasarım yaklaşımının ve mimari belgeleme pratiğinin temellerini ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, Lala Paşa Camii ve çevresine dair oluşturulan dijital hikâyeleştirmeler, sadece fiziksel verileri değil, öğrencilerin deneyimler yoluyla ürettikleri gözlemleri de içeren bir belgeleme modeli olarak öne çıkmıştır. Böylece mekân, klasik tarih yazımının ötesine geçerek, çağdaş dijital araçlar aracılığıyla çoklu perspektiflerden okunabilen, yorumlanabilen ve yeniden deneyimlenebilen bir kültürel miras anlatısına dönüşmüştür.

Tarihsel Katman: Lala Paşa Camii'nin tarihsel katmanı, yapının ve çevresinin 1562 yılındaki inşasından günümüze uzanan süreçte geçirdiği fiziksel, işlevsel ve bağlamsal dönüşümleri açığa çıkarmayı amaçlamaktadır (Görsel 3). "Zamana Direnen Yapı" başlığı ile başlayan tarihsel katman anlatısı "*Lala Paşa Camii'nin taşları, sessizce geçmişin hikâyelerini fısıldar.*" betimlemesi altında tanımlanmıştır.

Yapının kimlik bilgileri; konum, bani, inşa tarihi, mimarı, plan tipi, malzeme, onarım ve koruma durumu başlıkları altında irdelenmiştir. Öğrenciler, caminin Osmanlı taşra kentlerindeki temsiliyetini vurgulayan mimari kimliğini; farklı dönemlere ait belgeler, çizimler ile birlikte Erzurum'un iklimsel-coğrafi kimliğiyle bütünleşen görsel gözlemlerle de zenginleştirmiştir. Caminin Mimar Sinan'a atfedilmesi, onu yalnızca yerel değil, aynı zamanda imparatorluk ölçeğinde okunabilir bir kültürel miras nesnesi haline getirmektedir.

Görsel 3. Tarihsel Bellekte Lala Paşa Camii-1939 (Fotoğraf Kaynak: Küçükuğurlu & Tüfekçi, 2018a).

Yapı ve çevresinin tarihsel sürekliliğini ve mekânsal dönüşümünü izlemeye olanak tanıyan eski-yeni görseller, sürgü (swipe) aracı kullanılarak dijital ortamda çakıştırılmıştır (Görsel 4-5). Lala Paşa Camii'ne ait erken 20. yüzyıl fotoğrafı ile günümüzde aynı açıdan çekilen görüntü, yeniden fotoğraflama (rephotography) yöntemiyle eşleştirilmiş (solda); Erzurum Kaleiçi bölgesine ait, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus Komutan Ushakov tarafından çizilen ve 19. yüzyıl ortasında Fransız (1840) ve İngiliz (1855) revizyonlarıyla geliştirilen (Kazaz, 2021), Erzurum Planı ise mümkün olduğunca güncel uydu görüntüsüyle birlikte ele alınarak zaman katmanı haritalama (time-lapse mapping) yaklaşımıyla görselleştirilmiştir (sağda) (Görsel 4-5). Bu yöntemler aracılığıyla, cami ve çevresinde zamanın bıraktığı izler karşılaştırmalı olarak

okunabilir hale getirilmiş; böylece yapılı çevredeki tarihsel katmanların süreç içerisindeki dönüşümüne dair farkındalık artmış, kent belleğinin dijital ortamda yeniden üretimine katkı sunulmuştur.

Görsel 4-5. *Lala Paşa Camii ve çevresinin* sürgü aracıyla hikâyeleştirilmesi. (Fotoğraf Kaynak: Erzurum Haber, 2024; Harita Kaynak: Küçükuğurlu & Tüfekçi, 2018b).

Mekânsal Katman: Erzurum kent merkezinin tarihi çekirdeğinde konumlanan cami, çevresindeki yapılarla birlikte bir kentsel anlatı dizisi oluşturur. Bu bağlamda öğrenciler, caminin sadece mimari kimliğini değil, komşu yapılarla – medreseler, bedesten, türbeler, meydan ve sokak dokusu – kurduğu tarihsel diyalogları da analiz etmiştir.

"Lala Paşa Camii'nin Çevresi ile Kurduğu Diyalog" başlığı ile Lala Paşa Camii'nin tarihsel katmanı yalnızca yapının kendisine ait mimari izler üzerinden değil, aynı zamanda çevresiyle kurduğu mekânsal ve işlevsel bağlar üzerinden okunarak çok katmanlı bir anlatıya dönüştürülmüştür. Lala Paşa Camii ile görsel, işlevsel ve tarihsel ilişki kuran kimi farklı dönemlerde inşa edilen ve kimi farklı işlevlere sahip toplam 13 yapı daha haritaya işlenmiştir. Erzurum Ulu Camii, Çifte Minareli Medrese, Yakutiye Medresesi, Üç Kümbetler, Erzurum Kalesi, Saat Kulesi, Rüstem Paşa Bedesteni (Taşhan), Cimcime Hatun Kümbeti, Taş Ambarlar, Hükümet Konağı, Müceldili Konağı, Caferiye Camii, Boyahane Camii ve Hamamı) yapılara dair kısa bilgiler verilmiştir.

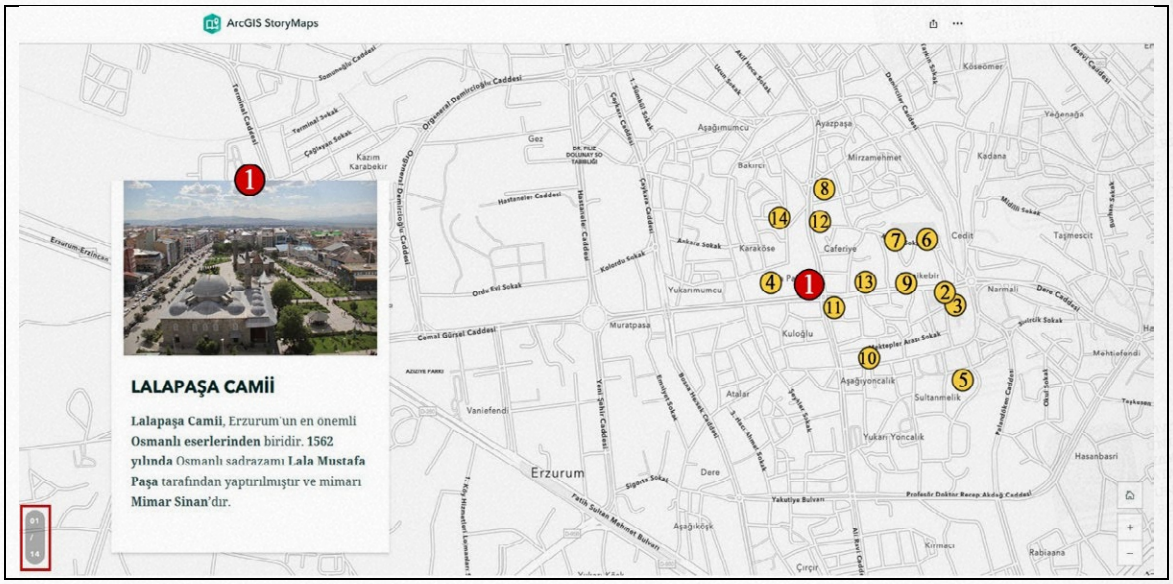
Geliştirilen dijital hikâyeleştirmenin aracı olarak kurgulanan haritalar, temelde iki ayrı işlevsel yapıya sahiptir: etkileşimli konum haritası ve eşzamanlı izlek haritası (Tablo 1). Her iki harita türü de farklı düzlemlerde çok katmanlı okumalara imkân tanımakta; görsel-mekânsal ilişkileri bir arada sunarak kullanıcı merkezli bir kent belleği deneyimi imkânı tanımaktadır. Bu yapılandırma sayesinde Erzurum kent merkezindeki tarihî çekirdek, durağan bir plan imgesi olmaktan çıkarak, kullanıcıyla etkileşim kuran, zaman ve mekân katmanlarını iç içe geçiren bir dijital kent anlatısına dönüşmüştür.

Tablo 1. Atölye Kapsamında Kullanılan Haritalama Tabanlı Dijital Hikayeleştirme Araçları

Harita Türü	Teknik Altyapı	Etkileşim Tipi	İçerik Kapsamı	Kullanıcı Deneyimi ve İşlev
Etkileşimli Konum Haritası	Kaydırma ile Etkileşimli Haritalama (Scroll-linked Mapping)	**Çift yönlü**: Metin → Harita Harita → Metin	14 tarihi yapı: Lala Paşa Camii ve çevresindeki anıtsal yapılar.	Yapı isimleri ve numaraları üzerinden açıklama kartlarına yönlendirme sağlar. Her bir yapı için konum bilgisi, görsel ve mimari kimlik sunulur. Görsel-mekânsal bütünlüğü ve kent belleğini katmanlı deneyimlemeyi destekler.
Eşzamanlı İzlek Haritası		**Tek yönlü:** Harita → Görsel/video	Yapılar arası rota ve erişim: Yürüyüş rotası ve yapılar.	Fiziksel rota boyunca kullanıcıyı yapı yapı yönlendiren, hikâyeyi video ile destekleyen zaman-mekân eşzamanlılığı sağlar. Kent mekânını deneyimsel olarak yeniden kurar.

Lala Paşa Camii ve çevresindeki tarihî yapıların konumlarını gösteren, yapıların kimlik bilgilerini içeren "etkileşimli konum haritası" verdiği konum, görsel, yapı bilgisi ile çok yönlü etkileşim sunmakta, görsel-mekânsal bütünlüğü desteklemekte ve kullanıcıya kent belleğini katmanlı biçimde deneyimleme imkânı sağlamaktadır (Görsel 6-7).

Hazırlanan etkileşimli konum haritasında, yapı isimlerine veya numaralara tıklanarak metinle senkronize şekilde ilerleyen, çift yönlü etkileşimli bir arayüz olarak yapılandırılmıştır. Her bir tarihî yapı için hazırlanan açıklama kartları, haritada ilgili noktanın yakınlaştırılması (Scroll-linked mapping) ve görsel odaklanması (linked visualization) ile eşzamanlı olarak sunulmuş; kullanıcı deneyimi görsel-mekânsal bağlamda güçlendirilmiştir. Görsel-mekânsal senkronizasyonun sağlandığı bu eşzamanlı yapılandırma kullanıcıya, harita üzerindeki sayısal simgeler aracılığıyla metne yönlenme, metinden harita üzerinde mekânsal konumlara geçiş yapabildiği dijital kent anlatısı içinde yönlendirici bir deneyim sunmaktadır.

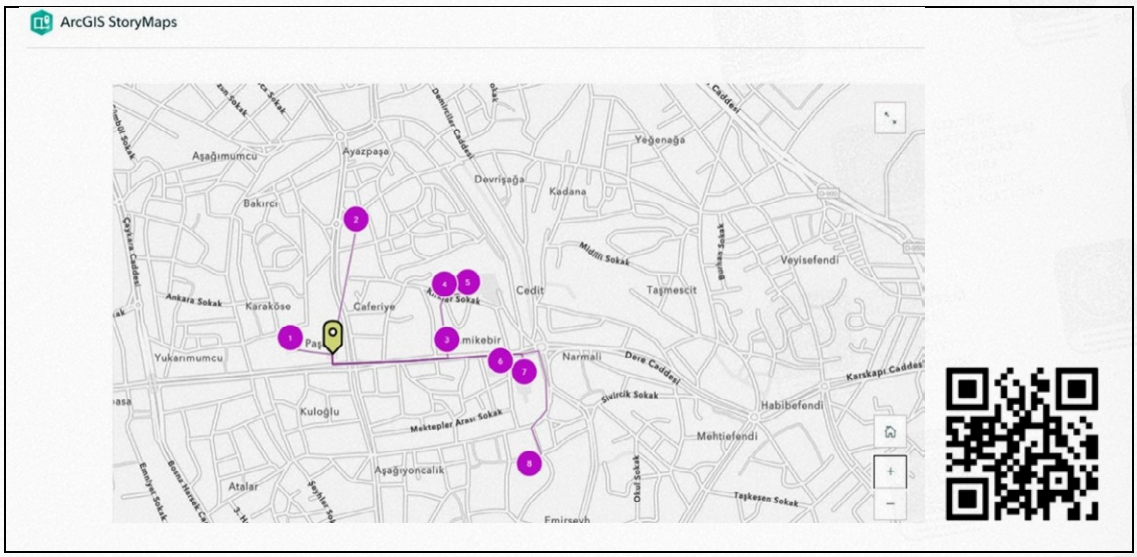

Görsel 6. Lala Paşa Camii ve çevresindeki tarihî yapıların kent dokusu içindeki konumunu gösteren etkileşimli konum haritası *(ArcGIS StoryMaps arayüzüyle hazırlanmıştır)*

Görsel 7. Lala Paşa Camii ve çevresindeki tarihi yapıların etkileşimli konum haritası *(ArcGIS StoryMaps arayüzüyle hazırlanmıştır)*

Yapıların isimleri, kimlik kartları ve konumlarını veren "etkileşimli konum haritası"na ek olarak "Eşzamanlı izlek haritası" kurgulanmıştır. Eş zamanlı izlek haritası yapılar arasındaki takip edilecek fiziksel yol/rotayı gösterirken etkileşim kurduğu video (Görsel 8) ile yapılar arası adım-mesafe bilgisi vermesi açısından çok katmanlı bir anlam taşır.

Görsel 8. Eşzamanlı izlek haritası ve ilişkili rota videosuna yönlendiren QR kod. *(ArcGIS StoryMaps arayüzüyle hazırlanmıştır)*

Bu bağlamda mekânsal katman, yapıların fiziksel konumlarını tanımlamakla birlikte yapılar arası tarihsel süreklilik, görsel karşılaşmalar, işlevsel ilişkiler ve kamusal bellekteki yeri üzerinden anlatı katmanlarının birbirine eklemlendiği bir zemin oluşturmaktadır. Cami ve çevresindeki yapıların hem bireysel hem de karşılıklı etkileşim hâlindeki konumlanışı, kullanıcıya harita okuma deneyimi sağlarken; aynı zamanda kentsel mekânı çözümleme imkânı vermektedir. Hikâyeleştirme yönteminin sunduğu çoklu okuma olanağı, mekânın katmanlarını görünür kılarak belleği harekete geçirmektedir. Geliştirilen mekânsal katman anlatısı, öğrencilerin yalnızca fiziksel çevreyi analiz etmelerini değil, aynı zamanda tarihsel süreklilik içinde kentsel hafıza ve anlam katmanlarını okuyabilmelerini sağlamıştır. Kentli kullanıcılar için ise, etkileşimli harita ve dijital hikâyeleştirme araçları sayesinde, kente dair farkındalık ve yerle kurulan aidiyet duygusu pekiştirilmiştir.

Sosyal Katman: Kent mekânı yalnızca taşın, yapının ya da planın düzenlenmiş hali değildir; aynı zamanda gündelik yaşam pratikleriyle şekillenen, kullanıcılarının izlerini taşıyan dinamik bir toplumsal dokudur. Lala Paşa Camii ve çevresindeki yapılar, bu anlamda yalnızca mimari değil, aynı zamanda sosyal etkileşim mekânları olarak da ele alınmıştır. Camiye gelen kullanıcıların kimlikleri, toplumsal rolleri ve zamana bağlı kullanım biçimleri gözlemlenmiş; ibadet, ziyaret, sosyal buluşma gibi farklı kullanımların gündelik yaşam içindeki sürekliliği ve dönüşümü analiz edilmiştir.

Alanda yapılan gözlemler, video çekimleri ve ses kayıtları ile desteklenen bu katman, özellikle kalabalık namaz çıkış saatleri, cami avlusundaki bekleme ve buluşma pratikleri, turistik ziyaret akışları gibi farklı toplumsal etkileşim anlarına odaklanarak mekânın yaşayan belleğini görünür kılmaktadır (Görsel 9). Böylece, caminin güncel toplumsal işlevi, kullanıcı tipolojileri ve etkileşim biçimleri üzerinden yeniden okunmuş; tarihî bir yapının bugünkü kent hayatındaki yeri sosyal bağlamda çözümlemeye açılmıştır.

Görsel 9. Lala Paşa Camii ve çevresine dair mekânsal gözlemler ve günlük yaşam dinamikleri, ilişkili videoya yönlendiren QR kod.

Sosyal katmanda caminin ve çevresindeki yapıların bugünkü kullanım biçimleri, kullanıcı profilleri ve toplumsal aidiyet bağlamındaki değişimleri, yalnızca metinlerle değil, görsel karşılaştırmalarla da desteklenmiştir. Böylelikle, sosyal katman yalnızca bugünü belgeleyen bir düzlem olmaktan öte, tarihsel süreklilik içinde toplumsal belleğin dönüşümüne dair bir anlatı sahnesi kurmuştur. Bu amaçla kullanılan "sürgü (swipe)" aracı, Lala Paşa Camii çevresindeki yapıların geçmişteki görünümleri ile günümüzdeki durumlarını yan yana getirerek, zamansal sürekliliğin ve toplumsal dönüşümün görsel bir anlatımını mümkün kılmaktadır (Görsel 10-11). Cami çevresinde yer alan medreseler, bedesten, kümbetler ve diğer tarihî yapılar için hazırlanan bu karşılaştırmalı görseller, mekânın dönüşen sosyal işlevlerini açığa çıkarırken, bugünkü kullanıcı deneyimini geçmiş bağlam içinde yorumlamayı da kolaylaştırır. Özellikle, toplumsal belleğin izleriyle bugünkü kullanımın örtüşme ya da ayrışma noktaları, bu araç aracılığıyla kullanıcıya doğrudan bir deneyim alanı sunmaktadır.

Görsel 10-11. Üç Kümbetler, 1930'lar (Küçükuğurlu, 2018) ve günümüz (2025); Yakutiye (Hatuniye) Medresesi: Arşiv fotoğrafı (Küçükuğurlu & Tüfekçi, 2018a) ve günümüz (2025)

Geliştirilen sosyal katman anlatısı, caminin yalnızca bir ibadet mekânı değil; aynı zamanda sosyal buluşma, gündelik karşılaşma ve ritüel tecrübe alanı olarak da işlev gördüğünü ortaya koymuştur. Dijital hikâye ortamında yalnızca iki farklı zamana ait görsellerin karşılaştırılmasına olanak tanıyan sürgü aracı, teknik bir uygulama değil; aynı zamanda tarihsel sürekliliğin ve mekânsal dönüşümün deneyimlenebilir hale geldiği bir hikâyeleştirme aracı olarak

kullanılmıştır. 1930'lu yıllara ait görselden, Üç Kümbetler'in çevresinin yoğun mezar taşları ile birlikte yalnızca bir defin alanı olduğu anlaşılmaktadır. Bugün bu alan, yeşil bir peyzajla yeniden düzenlenerek turizm aksı olarak kurgulanmıştır. Benzer biçimde, Yakutiye Medresesi'ne ait arşiv görselinde dönemin toplumsal hayatına dair bir iz olarak askeri bir tören, yapının yalnızca fiziksel değil, simgesel ve toplumsal kullanım değerinin de geçmişteki karşılığını göstermektedir. Günümüzde ise yapı, eğitim ve kültürel miras anlatılarının merkezi bir parçası olarak işlev görmektedir. Son olarak, Taş Ambarlar önünde kaydedilmiş eski bir fotoğrafta, kalabalık bir insan grubu ve olasılıkla bir resmî tören gözlemlenmekte; bu da yapının yalnızca bir ticaret ambarı değil, aynı zamanda sosyal toplanma noktası işlevi gördüğünü ima etmektedir. Güncel görüntüde ise yapının restorasyon sonrası yeniden kullanıma açıldığı görülmektedir. Böylelikle, sosyal katman yalnızca bugünü belgeleyen bir düzlem olmaktan öte, tarihsel süreklilik içinde toplumsal belleğin dönüşümüne dair bir anlatı sahnesi kurmuştur.

Algısal ve Duyusal Katman: Mekânı yalnızca fiziksel unsurlarıyla değil; duyularla kurulan ilişkiler yoluyla kavramak, kent belleği çalışmaları açısından dönüştürücü bir ortam sunar. Nitekim mimarlık, dokunma, işitme, koku gibi görsel olmayan duyularla deneyimlenen bir bütünlük, bedenin tüm duyularıyla algılanan, zihinsel ve sezgisel bellekte iz bırakan çok katmanlı bir deneyimdir (Pallasmaa, 2021) Bu çok katmanlı duyusal yaklaşımdan hareketle, çalışmada geliştirilen algısal ve duyusal katman, Lala Paşa Camii ve çevresine dair geliştirilen görsel ve metinsel üretimlerle, fiziksel çevrenin ötesinde, duyularla kurulan bağların mekânsal anlatıya nasıl eklendiğini ortaya koyar. Hem bireysel arazi deneyimleri hem de çeşitli görsel kaynaklardan (tarihi fotoğraflar, arşiv belgeleri, literatür verileri) yararlanarak ürettilen eskizlere, mekânın bireyde bıraktığı duygular da dahil edilmiştir. Böylece anlatı, yalnızca gözleme değil; işitme, hissetme, sezme ve imgesel belleğe dayalı bir üretim süreciyle şekillenmiştir. Böylece Lala Paşa Camii ve çevresindeki tarihî yapılarla kurulan ilişkiler, mevsimsel etkilerden ses peyzajına, taş dokusundan ışık-gölge oyunlarına kadar pek çok duyusal öğe aracılığıyla öznel deneyimler üzerinden yorumlanmıştır.

Eskizlerin altında yer alan kısa anlatılar arasında yer alan "sessiz", "görkemli", "soğuk ama etkileyici", "karanlık ama davetkâr", "zamanda asılı kalmış gibi" gibi ifadeler dikkat çekmektedir. Bu tür tanımlar cami ve çevresini bir fiziksel nesne olmasının ötesinde; ışık-gölge oyunları, mevsimsel etkiler, ritmik zaman deneyimi vb. içinde deneyimlendiğini göstermektedir. Özellikle yapı ve çevresinin farklı mevsimlerdeki algısı güçlü bir biçimde vurgulanmıştır. İlkbahar aylarında gerçekleşen mekânsal deneyimde henüz biten kış mevsimine ait zihinsel imgeler mekâna dair algıları derinleştirmiştir. *Yapının farklı mevsimlerde —özellikle karla kaplı kış aylarında— verdiği görüntüler, caminin sadece fiziksel değil, aynı zamanda duygusal bir süreklilik taşıdığını göstermektedir.* Erzurum'un sert iklimi zamanın izlerini daha görünür kılarken; karla örtülü avlu, minare silueti ve cami cephesinde oluşan ışık-gölge oyunları, mekânın atmosferini dramatik bir anlatıya dönüştürmektedir. Zihinde var olan imgelerin de hikâyeye katılması ile mevsimsel değişimler gibi çevre/iklimsel değişkenlerin yalnızca görsel farklılıklar yaratmadığını; aynı zamanda zaman-mekân algısını yeniden yapılandıran, duyusal belleği harekete geçirdiğini göstermektedir. Bu, duyularla kurulan mekânsal ilişkinin yalnızca betimleyici değil, aynı zamanda zihinde iz bırakan, geçmiş deneyimleri ve anlamları tetikleyen bir düzlem sunduğunu göstermektedir.

Geliştirilen eskiz çalışmaları ve bunların altına iliştirilen kısa anlatı cümleleri, söz konusu duyusal katman için güçlü birer gösterge niteliği taşımaktadır. Örneğin, "*Taşta nefes, sessizlikte yankı*" ifadesi, taş malzemenin hem fiziksel ağırlığını hem de mekânın sessizliğinde

ortaya çıkan yankı etkisini vurgularken; "*Bir Sinan eseri konuşur zamansızca*" betimlemesi, mimarlık tarihine dair zamansız bir aidiyet duygusunu çağrıştırır. Benzer şekilde, çarşıya dair "*Her tezgâhta bir emek, her çizgide bir hayat gizlidir*" ifadesi, gündelik yaşamın mimari mekânla nasıl iç içe geçtiğini gözler önüne sererken; "Kubbeler dualarla göğe yükselir" cümlesi, ibadet mekânlarının ses, ritüel ve hacimle kurduğu duyusal bağı güçlü bir biçimde ifade eder.

"*Üç Kümbetler: Taşlarda saklı efsaneler, kubbelerde asırlık sessizlik*" ifadesi ise anıtsal yapıların hafızayla kurduğu ilişkiye dair şiirsel bir tanım sunar. Bu tanımlamalar mekâna dair yalnızca görsel bir kayıt değil, aynı zamanda duygusal ve imgesel bir okuma geliştirildiğini göstermektedir.

Algısal ve duyusal katman, akademik anlatının içine katmanlar hâlinde örülerek, mimari deneyimin ne denli çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Eskizlerle desteklenen bu anlatılar, aynı zamanda kullanıcıya ait görsel hafızanın mekâna nasıl dâhil edildiğini de belgeleyen birer arşiv niteliği taşır.

Sonuç Yerine

Erzurum'un tarihî kent dokusu içinde yer alan Lala Paşa Camii ve çevresinin dijital hikâyeleştirme yöntemiyle yeniden okunmasına odaklanan bir atölye sürecini belgeleyen bu çalışma, kısıtlı süre ve sınırlı veri setiyle yürütülen bu üretim sürecibi kapsar; yöntemsel olarak çoğaltılabilir, geliştirilebilir ve farklı mekânlara uygulanabilir niteliktedir. Bu yönüyle yalnızca tekil bir uygulama değil; gelecekteki kent tarihi çalışmaları için yeniden üretilebilir bir çerçeve önerisi sunmaktadır. Dijital haritalama ve konum-temelli anlatılar aracılığıyla geliştirilen dijital anlatı, kentsel belleğin yalnızca fiziksel katmanlarını değil; işlevsel, tarihsel ve duygusal sürekliliklerini de görünür kılmıştır. Harita üzerinde yapılan eşleştirmeler; mevsimsel değişimler, tarihî yapılar arasındaki görsel-yönelimsel ilişkiler ve kullanıcı deneyimlerinden elde edilen duyusal verilerle zenginleştirilmiştir. Böylece Lala Paşa Camii, yalnızca bir yapı olarak değil; kentsel hafızada çok merkezli ve çok zamanlı bir etkileşim ağı içinde anlamlandırılmıştır.

Harita tabanlı dijital hikâyeleştirme araçları ile geliştirilen anlatının, metin, görsel ve işitsel belgelerle zenginleştirilmesi ile kentsel belleğin yalnızca fiziksel katmanları değil işlevsel, tarihsel ve duygusal süreklilikleri de görünür kılınmıştır. Harita üzerinde yapılan eşleştirmeler; süreç içindeki değişimler, tarihî yapılar arasındaki görsel-yönelimsel ilişkiler ve kullanıcı deneyimlerinden elde edilen duyusal verilerle zenginleştirilmiştir. Böylece Lala Paşa Camii, yalnızca bir yapı olarak değil; kentsel hafızada çok merkezli ve çok zamanlı bir etkileşim ağı içinde anlamlandırılmıştır. Görsel-mekânsal senkronizasyonu önceleyen bu yaklaşım, kullanıcıyı pasif izleyiciden aktif bir katılımcıya dönüştürmekte; kültürel mirasın dijital ortamlar üzerinden yeniden kurgulamaya olanak tanımaktadır.

Kaynakça

Ayverdi, E. H. (1970). *Osmanlı mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Selim devri*. İstanbul Fetih Cemiyeti.

Başdoğan Deniz, G. (2022). Kültürel mirasın korunması için sürdürülebilir miras yönetimi: Türkiye örneği. *Kent Akademisi*, *15*(3), 1204–1222.

Cansever, T. (1996). Şehir, *Cogito: Kent ve Kültürü*, 8, 125-129.

Caquard, S., & Cartwright, W. (2014). Narrative cartography: From mapping stories to the narrative of maps and mapping. *The Cartographic Journal*, *51*(2), 101-106.

Casey, E. S. (1997). *The fate of place: A philosophical history*. University of California Press.

Çobanoğlu, A. V. (2003). Lala Mustafa Paşa Külliyesi. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Vol. 27, pp. 75–77). TDV Yayınları.

Çolak, A., Kurtuluş, Y. V., Sarıcı, Ö., Öztürk, F., & Haşıloğlu, Ö. R. (Eds.). (2014). *Erzurum gezi rehberi*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Erzurum Haber. (2022, August 8). Erzurum Lala Mustafa Paşa Camii Erzurum'da kurulan ilk Osmanlı Camii. https://www.erzurumhaber.com.tr/haber/11609690/erzurum-lala-mustafa-pasa-camii-erzurumda-kurulan-ilk-osmanli-camii

T.C. Gençlik ve Spor Bakanlığı. (2024). Erzurum, 2025 Avrupa Spor ve Turizm Başkenti seçildi. https://www.gsb.gov.tr

Gür, H. (2016). Kentsel mekânda tarihî yapıların toplumsal işlevi: Erzurum Lala Paşa Camii örneği. *Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, *5*(1), 130–140.

Kazaz, E. (2021). İbrahim Paşa Mahallesi'nde bir grup geleneksel Erzurum evi üzerine plan restitüsyonu denemesi. *Megaron*, *16*(2), 271–285.

Küçükuğurlu, M. (2018). *Sorularla Erzurum tarihi*. Çizgi Kitabevi.

Küçükuğurlu, M., & Tüfekçi, M. T. (Eds.). (2018a). *Kurtuluşunun 100. yılında fotoğraf ve belgelerle Erzurum*. T.C. Erzurum Valiliği.

Küçükuğurlu, M., & Tüfekçi, M. T. (2018b). *Osmanlı dönemi Erzurum şehir haritası*. Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları. https://acikerisim.erzurum.edu.tr/items/09edb224-1639-485e-bf9c-d8b8abedbd23

Kuban, D. (2007). *Osmanlı mimarisi*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayın.

Lynch, K. (2022). *Kent İmgesi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, *26*, 7–24.

Ortaylı, İ. (2002). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e yerel yönetim geleneği*. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Pallasmaa, J. (2021). *Tenin gözleri: Mimarlık ve duyular* (A. U. Kılıç, Çev.). YEM Yayınları.

Şeker, F. (2015). Investigation of structural behaviour of historical Erzurum Lala Pasha Mosque using finite element method. *Pamukkale University Journal of Engineering Sciences*, *21*(8), 299–305.

Tayanç, M., & Kaya, N. (2025). Mekân ve bellek perspektifinden Türkiye'de kültürel miras ve toplumsal hafıza. *Fikriyat*, *5*(1), 56–65.

Taylor, K. (2016). The historic urban landscape paradigm and urban heritage practices: The case of Angkor. In *Urban heritage, development and sustainability* (pp. 24–40). Routledge.

Tuncer, M. (2005). Erzurum kent tarihi üzerine bir değerlendirme. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, *1*(1), 87–103.

Türkiye Turizm Ansiklopedisi. (2021). Lala Mustafa Paşa Camii. https://turkiyeturizmansiklopedisi.com/lala-mustafa-pasa-camii

UNESCO. (2015). *Recommendation concerning the preservation of, and access to, documentary heritage including in digital form*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

Üstün Demirkaya, F., & Tuluk, Ö. İ. (2022). Blurred Frontiers of the Ancient City: Quarters in Ottoman-Era Trabzon (17th-20th Centuries). *Journal of Architectural Sciences and Applications*, 7(1), 155-168.

Yüksel, A. (2003). Erzurum'da Osmanlı dönemi külliyeleri ve sosyal fonksiyonları. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *30*(2), 89–103.

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

BÖLÜM XII

TRENCADÍS'LE HARİTALAMAK: ERZURUM MOZAİK ANLATILARI (TREMAP)

Melis YAZICI[1], Oğuz KIRCI [2]

[1]*Arş. Gör. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Artvin*

melisyazici@artvin.edu.tr

[2]*Dr. Öğr. Üyesi, Avrasya Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Trabzon*

oguzkirci@gmail.com

Özet

Binalar ve şehirler, kişiler üzerinde anlam kazandırarak deneyimlenmelerini sağlar. Bu bağlamda mimarlık, temsilin gücüyle kişisel ve kolektif hafızalara dokunan bir anlama aracına dönüşür. Mimari temsil, kenti durağan bir nesne olmaktan çıkararak dinamik, katmanlı ve çoğu zaman çelişkili bir olgu olarak yeniden düşünme imkânı sunar. Haritalar, mimari temsil yöntemlerinden biri olarak var olanı temsil etmenin ötesinde yeni ilişkiler kurar, farklı bakış açıları geliştirir ve anlatılar inşa eder. Haritalama süreci toplama, yeniden işleme, birleştirme, ilişkilendirme, ortaya çıkarma, eleme ve spekülasyon aşamalarını içerir. Böylelikle kent temsilleri hem görselleştirilmektedir hem de geleceğe dair tahayyüller üretilmektedir. Bu çalışma, Erzurum kentinin kültürel ve mekânsal katmanlarını sanat aracılığıyla yeniden düşünmeye ve haritalamaya odaklanan TREMAP atölye çalışmasını ele almaktadır. Atölyede Antoni Gaudí'nin öncülüğünü yaptığı *trencadís* tekniği, parçalı yüzeylerden bütüncül bir anlatım dili üreten bir temsil yöntemi olarak benimsenmiştir. Parçalanmış yüzeylerin birleşimiyle oluşturulan bu haritalar, yalnızca yön gösteren araçlar olmaktan çıkmış, birer anlatıya dönüşmüştür. Kent deneyimi ve hafızanın haritalama süreçlerinde alternatif bir temsil alanı yaratan *trencadís* tekniği, atölye katılımcılarının eleştirel düşünmeyi ve yaratıcı üretimi geliştirerek mekânla etkileşimi artırmıştır. Sonuç olarak TREMAP atölye çalışması Erzurum'un mozaik kent anlatıları aracılığıyla kentsel hafıza, kimlik ve temsil tartışmalarına özgün bir katkı sunmuştur.

Anahtar Sözcükler: Mimari Temsil, Anlatı, Gaudi, Trencadis, Erzurum.

Giriş

Binalar ve şehirler, kişiler üzerinde anlam kazandırarak kişilerin kendilerini deneyimlemesini sağlar (Pallasmaa, 2011). Bu bağlamda mimarlık, temsilin gücüyle kişisel ve kolektif hafızalara dokunan bir anlama aracına dönüşür. Mimari temsil, kenti durağan bir nesne olarak değil; dinamik, katmanlı ve çoğu zaman çelişkili bir olgu olarak yeniden düşünmenin aracıdır (Lefebvre, 1991). Kavramlar ve semboller ile diyalog kuran mimarlık; düşüncelerin çizimler, görseller ve modeller aracılığıyla somutlaştırıldığı bir temsil pratiğidir (Erarslan, 2016). Mimari temsiller, mekânların somutlaştırılarak anlamlı hale getirilmesinde ve bu anlamın başkalarına aktarılmasında kullanılan işlevsel bir iletişim aracıdır (Gürer, 2004, Paker, 2004; Güldağ, 2023).

Mimari temsil yöntemlerinden birisi olan haritalar; var olanı temsil etmenin ötesinde, yeni ilişkiler kurar, farklı bakış açıları geliştirir ve anlatılar inşa eder. Geçmiş ve şimdiki dünya içinde yeni dünyalar keşfetmeyi sağlayan haritalama, yaşayan bir bağlamın gizli kalmış izleri üzerinde yeni anlam zeminleri açmaktadır (Corner, 1999). Haritalama süreci; toplama, çalışma,

yeniden işleme, birleştirme, ilişkilendirme, ortaya çıkarma, eleme ve spekülasyon aşamalarını içeren bir işlemdir. Kent temsilleri bu yolla hem görselleştirilmektedir hem de geleceğe dair tahayyüller inşa edilmektedir (Corner, 1999; Lefebvre, 1991). Bu çalışma, atölye sürecini bir araştırma zemini olarak kullanarak kentsel mekânın bireysel ve kolektif deneyimler aracılığıyla sürekli ve yeniden üretilen çok katmanlı yapısını ortaya koymayı hedeflemektedir. Çalışmanın amacı ise**,** kentin deneyimi sonucunda belirlenen kentsel mekânların sanat temelli temsil yöntemleri aracılığıyla yeniden üretilmesini sağlayarak, kentin bir mozaik anlatısına dönüşebileceğini ortaya koymaktır. Bu bağlamda atölyede Antoni Gaudí'nin öncülüğünü yaptığı *trencadís* tekniği, parçalanmış ama bir bütün oluşturan bir anlatım dili olarak benimsenmektedir. Geleneksel haritalama yöntemlerinin ötesine geçen bu teknik, sanat ile kent coğrafyasını buluşturan deneyimsel bir temsil sunmaktadır.

Çalışmanın araştırma alanını Erzurum kenti oluşturmaktadır. Erzurum kenti Ekonomik İş Birliği Teşkilatı (EİT) üye devletleri tarafından "2025 Erzurum Turizm Başkenti" olarak seçilmiştir (URL-1, 2025). Tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapan Erzurum, bu süreçte zengin tarihsel ve kültürel birikim sağlamıştır (Sezen & Akpınar Külekçi, 2020). Söz konusu bu birikim, kentin çok katmanlı kentsel doku geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla Erzurum kenti, gerçekleştirilen atölye çalışmasına çok katmanlı kentsel dokunun yeniden üretilmesine imkân tanımıştır ve farklı açılardan yorumlanmaya elverişli bir araştırma alanı sunmuştur.

Atölye süreci, Erzurum kentinin sanat temelli temsil yöntemleri aracılığıyla yeniden düşünülmesine ve haritalanmasına yönelik kurgulanmıştır. Bu süreç, atölye katılımcılarının kentsel hafıza ve deneyimlerini alternatif bir temsil dili ile aktarabilmelerini sağlamıştır. Böylelikle Erzurum kenti sanat ve mimarlık bağlamında yeniden düşünülmüştür ve Erzurum'un mozaik kent anlatıları üretilmiştir.

TREMAP Atölyesinin Kavramsal Çerçevesi

Atölyenin Uygulanması: Trencadis ile Erzurum Kentinin Haritalanması

Kent, mimari yapıların ötesinde toplumsal pratikleri ve kültürel değerleri içeren bir bütündür (Doğan, 2024). Çok katmanlı yapıya sahip olan kentler, eğitimde önemli bir araştırma alanı sunmaktadır. Bu bağlamda eğitimde deneysel ve katılımcı yöntemler, tasarım öğrencilerinin kentleri yalnızca gözlemlemelerini değil, aynı zamanda farklı temsiller aracılığıyla anlamlandırmalarını mümkün kılmaktadır.

"Trencadís'le Haritalamak: Erzurum Mozaik Anlatıları (TREMAP)" isimli atölye çalışması, sanattan aldığı *trencadís* tekniğini kullanarak Erzurum kentinin çok katmanlı kentsel dokusunu incelemeyi ve öğrencilerin bireysel ve kolektif algılarını mekânsal bir temsil aracılığıyla ifade etmelerini amaçlamaktadır. Atölye, mimarlık ve şehir planlama öğrencilerinin kentle etkileşimde bulunarak hem mekânsal farkındalık kazanmalarını hem de yaratıcı bir temsil süreci geliştirmelerini hedeflemektedir.

TREMAP atölye çalışması Atatürk Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi öğrencilerinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Söz konusu atölye çalışmasına mimarlık bölümünden 5 kişi, şehir bölge planlama bölümünden 1 kişi olmak üzere toplam 6 öğrenci katılmıştır. Çalışmanın amacı, Erzurum kentini *trencadís* tekniği aracılığıyla yeniden yorumlayarak mimari temsiller üretmek ve kentin çok katmanlı yapısına ilişkin yeni anlatılar

geliştirmektir. Bu amaç doğrultusunda atölye çalışmasında üç aşamalı bir süreç tasarlanmıştır: 'Tanı, Keşfet ve Haritala' (Şekil 1):

Şekil 1. TREMAP Atölyesinin Kavramsal Süreci

Tanı aşaması Erzurum tarihi, kültürel ve mekânsal kent katmanlarının incelendiği aynı zamanda *trencadís* tekniği hakkında kuramsal bilgilendirmenin yapıldığı aşamadır. Bu aşamada atölye katılımcıları, kentin çok katmanlı yapısını anlamlandırarak temsil sürecine zemin hazırlamıştır.

Keşfet aşaması ise, atölye katılımcılarının kenti deneyimlemeleri sonucunda edindikleri gözlemleri ve bireysel algıları üzerinden şekillenmiştir. Bu aşamada her bir katılımcı kendi kollektif hafızası ve kişisel deneyimi doğrultusunda kentten belirli alanlar veya kentsel mekânlar seçmiştir. Bu seçim yalnızca fiziksel çevreyle sınırlı kalmayıp kentin kültürel kimliği, hafızası ve hikâyesiyle de ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda atölye katılımcılardan seçtikleri kentsel mekânın barındırdığı anlamı, kültürel değerini ve kavramsal yönünü sorgulayarak kendi perspektiflerinden özgün mozaik kent anlatıları geliştirmeleri beklenmiştir.

Haritala aşaması seçilen ve anlamlandırılan bu kent parçalarının, *trencadís* tekniği aracılığıyla mozaik kent anlatısına dönüştürüldüğü temsil aşamasıdır. Haritala aşaması; katılımcıların kentte keşfettikleri ve anlamlandırdıkları kent parçalarını *trencadís* tekniği aracılığıyla bir mimari temsile dönüştürüldüğü aşamadır. Bu aşamada parçalı ama bütünsel bir temsil dili oluşturularak, Erzurum kentinin kültürel katmanları mekânsal bir haritalama üzerinden yeniden kurgulanmıştır ve yorumlanmıştır.

Bu üç aşamalı TREMAP atölye çalışmasının süreci, atölye katılımcılarının hem kenti çok yönlü olarak kavrama olanağı sunmuştur hem de *trencadís* tekniği aracılığıyla mimarlıkta deneysel bir temsil yöntemi denemesine imkân sağlamıştır.

Tanı: Erzurum Kent Tarihi ve Trencadis Tekniği

Erzurum, tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliğini yapan köklü şehirlerden birisidir. Yaklaşık altı yüzyıl Roma, ardından Bizans egemenliğinde kalman kent, stratejik konumu ve İpek Yolu ticaretinin önem kazanmasıyla pek çok devletin dikkatini çekmiştir. Bu nedenle sıkça saldırılara uğramış ve bu süreçte büyük yıkımlar yaşamıştır. 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı sonrasında Saltuklular döneminde kent yeniden inşa edilmiştir (Pamuk, 2007; Gündoğdu, 2018; Kaya Aynalı, 2023; Başaran, 2025).

Pek çok medeniyete ev sahipliği yapan kent mimari gelişim açısından farklı dönemlerin izlerini taşımaktadır. Bizans döneminde inşa edilen İç Kale çevresinde şekillenen yerleşim, 13. ve 14. yüzyıllarda Saltuklular tarafından yeniden imar edilmiştir. Kale Camii, Tepsi Minare, Erzurum Ulu Camii, Üç Kümbetler, Çifte Minareli Medrese, Yakutiye Medresesi vb. gibi birçok kültürel miras değeri günümüze ulaşmıştır (Zaman vd., 2018; Kaya Aynalı, 2023; Başaran, 2025). Dolayısıyla Erzurum kentinin çok katmanlı kentsel dokusu, *trencadís* tekniğiyle yorumlanabilecek zengin bir temsil zemini sunmaktadır.

Trencadís, seramik parçalarının kırılıp tekrar bir araya getirilerek renkli ve canlı desenler oluşturulması tekniğidir. İsmini Katalancada "kırmak" anlamına gelen "*trencar*" sözcüğünden alan *Trencadís*, desenlerin yapımında kullanılan parçaların elde edilme şeklini ifade etmektedir (URL-2, 2025).

Trencadís'in kökeni Katalan Modernizmi ve mimar Antoni Gaudí (1852-1926) ile ilişkilendirilmektedir. Katalonya'daki Modernizm'in özgün ve ayırt edici bir unsuru olan *trencadís* aslında *"trencadís modernista"* olarak da bilinmektedir. Düzensiz parçalardan oluşan mozaiklerin kullanımının Bizans ve Roma gibi antik medeniyetlere kadar uzandığı bilinmektedir. Bu kültürler, yapılarını süslemek için malzeme olarak seramik, cam ve taş parçaları kullanmışlardır (URL-2, 2025).

Trencadís tekniğinde fayans, seramik, cam veya mermer vb. gibi malzeme türü seçilmesiyle birlikte, seçilen malzemeler düzensiz parçalara bölünmektedir ve özgün ve renkli kompozisyonlar oluşturan bir taban üzerine yapıştırılarak uygulanmaktadır. Bu teknik simetrik desenler izlemediği için nihai sonuç oldukça çarpıcı ve orijinaldir.

Antoni Gaudí, Katalan Modernizm içinde Katalan mozaik stilinin yani *trencadís* tekniğinin öncüsüdür ve bu teknik ile geleneksel mozaik sanatını yeni bir yoruma dönüştürmüştür. Mimari yapıya estetik, yapısal işlevsellik, renk ve doku hareket çeşitliliği kazandırmıştır (URL-2, 2025). Gaudí'nin mozaikleri düzensizlikleri ve renk çeşitliliğiyle öne çıkmaktadır. Geleneksel mozaik karoların düzenli görünümünü terk eden Gaudí, düzensiz şekilde kırılmış seramik parçalarıyla deneyler yapmıştır ve bu parçaların rastlantısal biçimde yeniden yerleştirilmesiyle soyut bir kompozisyon ortaya koymuştur (Şekil 2).

Şekil 2. Park Güell'de Trencadís Tekniğinin Kullanımı (Antoni Gaudí, 1900-1914, Barselona, İspanya) (URL-3, 2025)

Trencadís tekniği, sırlı karo parçalarının kırılarak yeniden bir araya getirilmesi esasına dayanmaktadır. Gaudí kırık seramik, cam ve diğer geri dönüştürülmüş malzeme parçalarını mimari yapılarına entegre etmiştir. Böylelikle onun mimarlık anlayışı tüm sanatların sentezini temsil eden bir biçime dönüşmüştür. Gaudí'nin mimariye kazandırdığı şekil, hacim, doku ve renk birlikteliği, estetik ve işlevselliği bir arada sunarak mekânın deneyimsel boyutunu dönüştüren özgün bir temsil biçimi oluşturmuştur. Söz konusu kırık mozaikler, Modernizm döneminde yaygın biçimde benimsenmiştir ve dönemin karakteristik, özgün bir özelliği haline gelmiştir (Robledo, 2018; Freixa & Saliné, 2021).

TREMAP atölye çalışmasında *trencadís tekniği*, katılımcıların kentsel mekândaki algısal deneyimini dönüştüren güçlü bir temsil aracı olarak ele alınmıştır. Farklı parçaların rastlantısal olarak biraraya gelerek anlamlı bir bütün oluşturması, kentin özgün temsillerinin ortaya konmasına imkân tanımıştır. Bu bağlamda *trencadís tekniği*, kentin katmanlarını deneyimsel olarak haritalandırmaya olanak tanıyan özgün bir mimari temsil biçimi sunmuştur. Böylelikle katılımcıların kendi mozaik kent anlatılarını üretmelerine zemin hazırlamıştır.

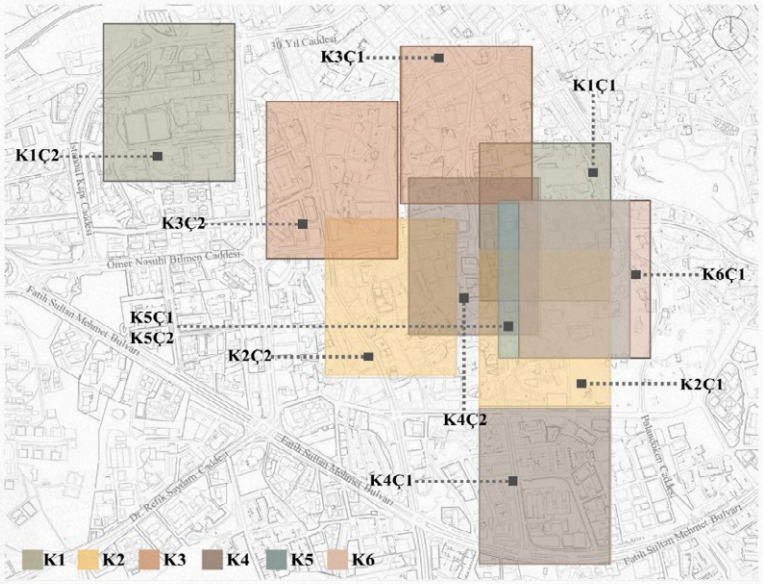
Bulgular ve Tartışma

Keşfet: Erzurum'un Kent Katmanları

Keşfet: Erzurum'un Kent Katmanları, atölye katılımcılarının tanı aşamasında edindikleri bilgiler doğrultunda Erzurum kentinin tarihsel, kültürel ve mekânsal katmanlarını çok boyutlu yapısını keşfettiği aşamadır. Bu aşamada katılımcıların kenti deneyimlemesi sonucunda edindikleri gözlemleri ve bireysel algıları üzerinden Erzurum kent haritası üzerinde belirli mimari yapılar ve kentsel mekânlar seçmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. Atölye Katılımcılarının Erzurum Kent Haritası Üzerinden Seçtikleri Kentsel Mekânlar

Katılımcı No (K) Çalışma No (Ç)	Seçilen Kentsel Mekân	Katılımcı No (K) Çalışma No (Ç)	Seçilen Kentsel Mekân
K1Ç1	İstanbul Kapı	K4Ç1	Üç Kümbetler
K1Ç2	Erzurum Kalesi	K4Ç2	Caferiye Camii
K2Ç1	Taş Ambarlar	K5Ç1	Çifte Minareli Medrese
K2Ç2	Murat Paşa Camii	K5Ç2	Çifte Minareli Medrese
K3Ç1	Erzurum Taşhan	K6Ç1	Çifte Minareli Medrese
K3Ç2	Erzurum Atatürk Evi		

Şekil 3. TREMAP Atölyesi Katılımcılarının Erzurum Kentinde Seçtiği Kentsel Alanlar

TREMAP atölye çalışması katılımcılarının yaptıkları mimari yapı seçimleri doğrultusunda, bireysel deneyimlerine bağlı olarak kendi mozaik kent anlatılarını üretmek üzere 2000 ölçekli Erzurum kent haritası üzerinden kentsel alan belirlemişlerdir (Şekil 3). Her bir katılımcının çeşitli mimari yapılar ve kentsel mekânları tercih etmesi, katılımcıların kente ilişkin algı ve deneyimlerin çeşitliliğini ortaya koymuştur.

Haritala: Trencadís ile Anlatıyı İnşa Etmek

Haritala: Trencadís ile Anlatıyı İnşa Etmek aşamasında katılımcılar, Erzurum'un belirli mimari yapıları seçerek bu yapı ve çevresine ilişkin anlatıları seçilen renk üzerinden yorumlamıştır; *trencadís* tekniği aracılığıyla bireysel ve kolektif hafıza haritaları üretmişlerdir. Parçalanmış yüzeylerin bir araya getirildiği TREMAP atölye sürecinde haritalar yalnızca yön gösteren araçlar olmaktan çıkarak deneyimsel haritalama yaklaşımıyla yeni bir temsil biçimine dönüşmüştür (Şekil 4-9). Böylelikle kentin çok katmanlı yapısı, bireysel deneyimlerin ve kolektif hafızanın mekânsal düzlemde yeniden inşa edilmesine olanak tanımıştır. Bu aşamada atölye katılımcıları, yer seçimlerinin ardından seçtikleri kentsel alanlara ilişkin bireysel anlatılar üretmiştir. Her bir katılımcı, Erzurum kent haritasından seçtiği kentsel alanı 17,5 x 25 cm ölçülerindeki MDF zemin üzerine aktarmış ve bu zemini kendi anlatısına özgü bir temsil alanı olarak kullanmıştır. *Trencadís* tekniğine uygun biçimde farklı boyutlarda kırılan mozaik taş parçaları çeşitli renk gruplarına ayrılarak hazır hale getirilmiştir. Atölye katılımcıları bu parçaları seçtikleri renk, biçim ve doku özelliklerine göre gruplayarak özgün mozaik kompozisyonları oluşturmuştur. Bu üretim süreci, Erzurum'un tarihsel, kültürel ve mekânsal katmanlarını mozaik kent anlatısı aracılığıyla yeniden yorumlamayı ve yeniden düşünmeyi mümkün kılmıştır. Bu aşamanın son adımında ise her bir katılımcı, TREMAP atölyesinin üretim çıktısını oluşturan 'Erzurum Mozaik Anlatıları' üretimlerini raporlaştırmıştır. Böylelikle bu atölye yalnızca deneyimsel bir üretim alanı sunmakla kalmamış, aynı zamanda Erzurum'un özgün kentsel dokusunu çağdaş temsil yöntemleri üzerinden tartışmaya açan araştırma odaklı bir sürece dönüşmüştür.

Şekil 4. Atölye Katılımcısı 1 (K1)'in TREMAP atölye çalışması

Şekil 4'teki mozaik kent anlatılarında parçalı yüzeylerin bir araya gelişi, Erzurum'un kent dokusundaki çeşitliliği temsil etmektedir. K1Ç1'deki mozaik kent anlatısında yer alan yapının siluetinde kullanılan renkler Erzurum Kalesinin sert, sağlam ve soğuk taş duvarlarını betimlemektedir. Mozaik kent anlatısının geri kalanında bulunan alanlarda kullanılan renkler ise kalenin gerçekliği ve hikâyeleri arasındaki çeşitliliğe atıfta bulunarak dinamik bir anlatı temsili sumaktadır. K1Ç2'deki mozaik kent anlatısı ise Erzurum'un kent tarihi ve kültürel kimliğinde yer edinen İstanbul Kapı kalıntılarına odaklanmaktadır.

Şekil 5. Atölye Katılımcısı 2 (K2)'nin TREMAP atölye çalışması

Şekil 5'teki K2Ç1'deki mozaik kent anlatısı, Erzurum kentinin hafıza mekânlarından biri olan Taş Ambarlar'ın mozaik temsilidir. Günümüzde eski işleviyle kullanılamayacak yapıya yeni işlevin verileceği bilinmektedir. K2, eski ve yeni arasındaki ilişkiyi Derrida'nın 'ikili karşıtlar' kavramı üzerinden sorgulamıştır. Taş Ambarlar'ın eski işlevini soğuk renkler temsil ederken, alanın yeniden canlılık kazanacağı fikri sıcak renklerle temsil edilmiştir. K2Ç2'deki Murat Paşa Camii üzerinden üretilen mozaik kent anlatısında ise; sessizliğin içsel bir derinlik yarattığı düşüncesi bulunmaktadır. Murat Paşa Camii mozaik çalışmasında yapı siluetinde ve çevresinde soğuk renkler tercih edilerek kompozisyon üretilmiştir.

Şekil 6. Atölye Katılımcısı 3 (K3)'ün TREMAP atölye çalışması

Şekil 6'da K3 bireysel anlatısında, Erzurum kentinin soğuk iklim koşullarının kentsel mekânların yoğunluğu ve gündelik yaşam üzerindeki etkilerinden bahsetmektedir. Taşhan özelinde ise K3'ün geçmişe duyduğu özlem öne çıkmaktadır. Kent halkının sıklıkla uğradığı ve kentsel yaşamın hareketliliğini yansıtan mimari yapılardan biri olan Taşhan, günümüzde bu niteliğini büyük ölçüde yitirmiştir. K3Ç1'in mozaik kent anlatısında ise bu özlem, temsil düzeyinde tersine çevrilmiş; yapının canlandırılması amacıyla sıcak renklerin kullanımı tercih edilmiştir. Yeşil renk ve tonları, yapı içerisinde satılan doğal ürünleri yansıtırken; kırmızı, sarı ve turuncu renkler ise, yapının bağlamında ve yakın çevresinde yeniden kazandırılmak istenen dinamizmi, gündelik yaşamın hareketliliğini ve mekânsal canlılığı simgelemektedir. K3Ç2 mozaik kent anlatısında hem Erzurum kenti hem de Türkiye açısından önemli bir yapı olan Atatürk Evi ele alınmaktadır. Bu mozaik anlatısında, Atatürk Evi'nin silüetinde hâkim olan mavi

renk ve tonları hüznü ve kayıpları temsil ederken, arka planda kullanılan sarı renk güneş metaforu üzerinden metaforu üzerinden her yeni günün doğuşunu vurgulamaktadır.

Şekil 7. Atölye Katılımcısı 4 (K4)'ün TREMAP atölye çalışması

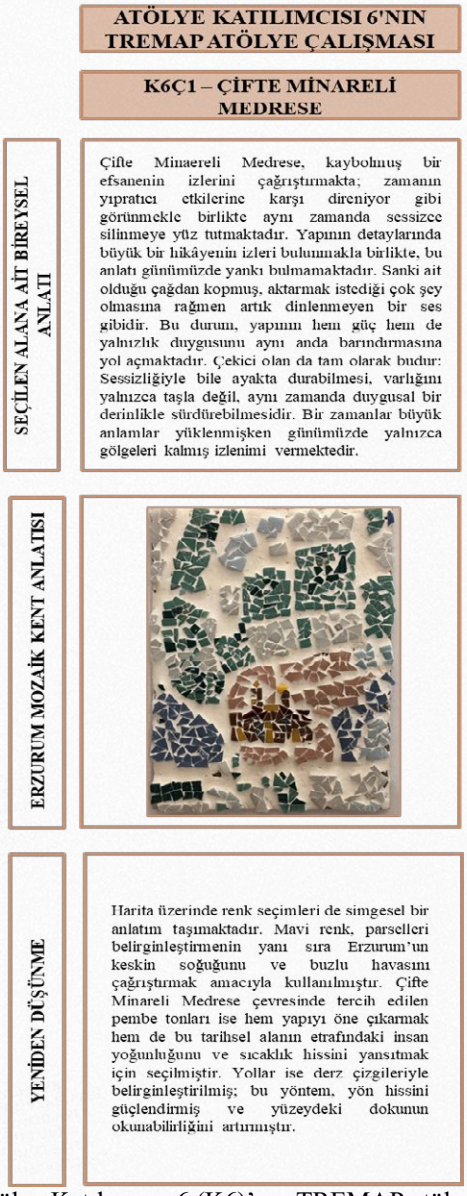
Şekil 7'de üretilen her iki mozaik kent anlatısında öne çıkan duygu maneviyat olmuştur. K4Ç1 mozaik kent anlatısında kahramanlık, inanç, medeniyet ve sanatı içe içe harmanlayan Üç Kümbet'lerin silueti ve yakın çevresinin temsili yer almaktadır. Bu mozaik kent anlatısında kahverengi ve tonlarının baskınlığı, Üç Kümbetler yapısının K4 üzerindeki manevi etkisini yansıtırken, yapının çevresi ve bağlamındaki kullanılan çeşitli renkler ise yapının bağlamındaki işlevsel özelliklere göre belirlenmiştir. Örneğin, kırmızı renk ticari alanları yansıtırken, mavi renk sosyo-kültürel alanları yansıtmaktadır. K4Ç2'nin mozaik kent anlatısında ise Caferiye Camii'nin

silüeti öne çıkmakta, burada da kahverengi ve tonları K4Ç1'de olduğu gibi manevi duygularla ilişkilendirilmektedir.

Şekil 8. Atölye Katılımcısı 5 (K5)'in TREMAP atölye çalışması

Şekil 8'de yer her iki mozaik kent anlatısında da K5, Çifte Minareli Medrese'den ilham almaktadır. Bu mozaik kent anlatılarında, yaşanmışlık ve kalıcılık kavramları mozaik temsile yansıtılmaktadır. K5Ç1 mozaik kent anlatısında, yapı silüetinde kullanılan yeşil renk yaşamı, canlılığı ve varoluşu simgelerken, yapının çevresinde hem sıcak hem de soğuk renklerin birlikte tercih edildiği görülmektedir. Sıcak renkler, kentin ev sahipliği yaptığı medeniyetlere, soğuk renkler ise kentin tarih boyunca yaşadığı savaşlara, acılara ve hüzünlere atıfta bulunmaktadır. K5Ç2'nin mozaik kent anlatısında ise Çifte Minareli Medrese'nin Selçuklu Devleti döneminde inşa edilmesine ithafen, yapı silüetinde kullanılan renkler dönemin devlet bayrağından alınmıştır.

Şekil 9. Atölye Katılımcısı 6 (K6)'nın TREMAP atölye çalışması

K6, mozaik kent anlatısında Çifte Minareli Medrese'yi tercih etmiştir. K6Ç1'in mozaik anlatısında, yapının tarihsel ve kültürel anlamının güçlü olduğu ancak kentte yaşayanlar tarafından göz ardı edildiği duygusu öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, K6 raporunda, yapının sessizlik içinde yalnız bırakıldığını vurgulamaktadır. Mozaik kent anlatısı, Erzurum'un iklim koşullarını yansıtmak üzere soğuk renklerle işlenmiştir; ancak Çifte Minareli Medrese'nin önemini vurgulamak ve temsilde ön plana çıkarmak amacıyla yapı üzerinde sıcak renklerin kullanımı tercih edilmiştir. Böylelikle mekânın hem bağlamsal gerçekliği hem de simgesel önemi eş zamanlı olarak temsil edilmiştir.

Tüm mozaik çalışmaları değerlendirildiğinde, öğrencilerin *trencadís* tekniği aracılığıyla Erzurum'un çok katmanlı yapısını, tarihsel sürekliliğini ve mekânsal çeşitliliğini farklı bakış açılarıyla temsil ettikleri görülmektedir. Üretilen mozaik kent anlatıları, yalnızca kenti parçalara ayrılmış bir yapı olarak göstermemektedir, aynı zamanda parçadan bütüne giden bir yorum ve

kentin çok katmanlı anlatısını bütüncül bir şekilde yansıtan bir temsil sunmaktadır. Sonuç olarak 'Erzurum Mozaik Anlatıları', özgün bir anlatı sunmaktadır. Mozaik kent anlatı temsilleri Erzurum kenti üzerine bir hafıza haritası oluşmaktadır.

Son Söz

Çalışma, Erzurum kentinin kültürel ve mekânsal katmanlarını sanat temelli bir mimari temsil yöntemi olan *trencadís* aracılığıyla yeniden düşünme ve görünür kılma denemesi olarak değerlendirilebilir. TREMAP atölyesi, mimarlık ve şehir planlama öğrencilerinden oluşan katılımcıların Erzurum kentini yalnızca gözlemlemekle kalmayıp, kenti bireysel ve kolektif hafızaları üzerinden yeniden düşünmelerine ve temsil etmelerine imkân tanımıştır. Antoni Gaudí'nin öncülüğünü yaptığı *trencadís* tekniğinin deneysel bir temsil yöntemi olarak benimsenmesi kentin parçalı, çok katmanlı ve çoğu zaman çelişkili yapısını estetik ve kavramsal düzeyde görünür kılmıştır. Atölye sürecinde uygulanan 'Tanı, Keşfet ve Haritala' aşamalarının her biri, kentsel mekânın nasıl mozaik kent anlatılarına dönüştürülebileceğini ortaya koymuştur. Bu süreçte, parçaların rastlantısal birleşiminden oluşan mozaikler, katılımcılar için hem mekânsal hem de kültürel anlamların yeniden üretildiği özgün bir temsil diline dönüşmüştür.

Atölyede üretilen 'Erzurum Mozaik Anlatıları'; kentsel mekânların temsilinin yalnızca coğrafi veya fiziksel bir haritalama süreci olmadığını; aynı zamanda geçmişin, belleğin, kimliğin ve bireysel deneyimlerin sanat aracılığıyla yeniden kurgulanabileceğini ortaya koymuştur. Katılımcıların seçtikleri yapılar ve bu yapılara yükledikleri anlamlar, Erzurum'un çok katmanlı kentsel dokusunun deneyimsel bir haritalama aracılığıyla nasıl çoğul anlatılara dönüşebildiğini gündeme getirmiştir. Böylelikle Erzurum kenti yalnızca tarihsel ve kültürel birikimiyle değil, aynı zamanda bireylerin ürettiği özgün anlatılarla yeniden yorumlanmıştır.

TREMAP atölye çalışması, mimarlık eğitiminde sanat temelli temsil yöntemlerinin önemini vurgulamaktadır. Kent deneyimi ve hafızanın haritalama süreçlerinde alternatif bir temsil alanı yaratan *Trencadís* tekniği, atölye katılımcılarının eleştirel düşünmeyi ve yaratıcı üretimi geliştirerek mekânla etkileşimi artırmıştır. Bu atölye çalışması mimari temsillerin yalnızca betimleyici olmadığını aynı zamanda yaratıcı, sorgulayıcı ve dönüştürücü bir araç olduğunu göstermiştir. Sonuç olarak TREMAP atölye çalışması Erzurum'un mozaik kent anlatıları aracılığıyla kentsel hafıza, kimlik ve temsil tartışmalarına özgün bir katkı sunmuştur.

Teşekkür

"Trencadís'le Haritalamak: Erzurum Mozaik Anlatıları (TREMAP)" isimli atölye çalışması, Prof. Dr. Serap Durmuş Öztürk moderatörlüğünde ve Atatürk Üniversitesi Mimarlık Bölümü ev sahipliğinde düzenlenen 'DİYALOGLAR / DENEYİMLER / YANSIMALAR: 2025 Turizm Başkenti Erzurum İçin Anlatılar' isimli atölye çağrısı kapsamında 22-25 Mayıs 2025 tarihlerinde Erzurum'da gerçekleştirilmiştir.

Moderatör Prof. Dr. Serap Durmuş Öztürk'e ve TREMAP atölye katılımcılarına atölye boyunca gösterdikleri bağlılık ve aktif katılımları için en içten teşekkürlerimizi sunarız. Bu çalışmada yer alan, 'Erzurum Mozaik Anlatıları'nı üreten aşağıdaki öğrencilere teşekkür ederiz: K1: Senanur Mutaf, K2: Melike Kula, K3: Fatıma Gezmişoğulları, K4: İrem Betül Karacan, K5: Esra Çoban, K6: Zehranur Baştürk

Kaynakça

Başaran, Ş. 2025. *Geleneksel Erzurum evlerinin tipolojik analizi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.

Certeau, M. d. (1984). *The Practice of Everyday Life* (S. Rendall, Ed.; S. Rendall, Trans.). University of California Press.

Corner, J. (2011). The Agency of Mapping: Speculation, Critique and Invention. In M. Dodge, R. Kitchin, & C. Perkins (Eds.), *The Map Reader: Theories of Mapping Practice and Cartographic Representation* (pp. 89-101). WILEY. https://doi.org/10.1002/9780470979587.ch12

Doğan, Ş. (2024). *Çok katmanlı Anadolu kentlerinin evrimi ve kent tarihine dair bir rehber önerisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Erarslan, A. (2016). Mimaride Anlam; Yapıdaki "Sembolik Dil" Üzerine Bir Değerlendirme. *Tasarım + Kuram*, *10*(18), 18-35. https://doi.org/10.23835/tasarimkuram.239593

Freixa, M., & Saliné, M. (2021). The Starting Point of the Arabic-Andalusi Influence in Gaudi's Ornamental Ceramic The Pavilions Güell (1884-1887). *Manazir Journal*, *3*, 131-144.

Güldağ, B. (2023). *Mekânın deneyimsel temsili: Venedik Bienali 12. Uluslararası Mimarlık Sergisi örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara.

Gündoğdu, H. (2018). Tarihi Geçmişiyle Erzurum Kalesi. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (3), 177-211.

Gürer, T. K. (2004). *Bir paradigma olarak mimari temsilin incelenmesi* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Kaya Aynalı, A. (2023). *Turizm sektörünün dirençliliğinin artırılmasına yönelik olarak kültür varlıklarının değerlendirilmesi: Erzurum örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.

Lefebvre, H. (1991). The Production of Space (D. Nicholson-Smith, Çev.). Wiley.

Pallasmaa, J. (2011). *Tenin Gözleri* (A. U. Kılıç, Trans.). YEM Yayınları.

Pamuk, B. (2007). İpekyolu Ticareti ve Erzurum. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, *22*(2), 125-143.

Parker, N. (2004). Tasarımın Temsil Ortamındaki Algısı Üzerine. *TOL Mimarlık Kültürü Dergisi*, (4), 69-72.

Robledo, C. M. (2018). Mosaic and Trencadís in the Palau De La Música Catalana. *Emerging Science Journal*, *2*(2), 108-116. http://dx.doi.org/10.28991/esj-2018-01134

Sezen, İ., & Akpınar Külekçi, E. (2020). Kentsel Kimlik Bileşenleri ve Kış Turizmi İlişkisi: Erzurum Kenti Örneği. *Journal of Graduate School of Social Sciences*, *24*(4), 1799-1810.

URL-1. (2025, Eylül 10). *Erzurum 2025 Yılında İki Büyük Organizasyona Ev Sahipliği Yapacak*: http://www.erzurum.gov.tr/erzurum-2025-yilinda-iki-buyuk-organizasyona-ev-sahipligi-yapacak#:~:text=Avrupa%20Spor%20Ba%C5%9Fkentleri%20ve%20%C5%9Eehirler,Erzurum%20Turizm%20Ba%C5%9Fkenti%E2%80%9D%20olarak%20se%C3%A7ildi. adresinden alınmıştır.

URL-2. (2025, Eylül 8). *Trencadís: Origin and connection with Gaudí*: https://barcinodesigns.com/blog-en/trencadis-origin-and-relationship-with-gaudi/ adresinden alınmıştır.

URL-3. (2025, Eylül 10). *Barselona: Park Güell Rehberli Tur*: https://www.getyourguide.com/tr-tr/barselona-l45/barselona-park-guell-rehberli-tur-t217593/?ranking_uuid=3a421858-8918-4422-9cad-39a69a4dba43 adresinden alınmıştır.

Zaman, M., Sevindi, C., & Birinci, S. (2018). Tarihi Yolların Buluştuğu Erzurum Şehrindeki Beşeri Turistik Eserler. *Journal of Graduate School of Social Sciences*, *2*(Özel), 581-601.

BÖLÜM XIII

GÖRÜNENİN ÖTESİ: YEREL İZLER, KARŞI HARİTALAR

Edanur FETTAHOĞLU[1], Asude BALİ[2], Tuğçe KULA[3]

[1]Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İç Mimarlık Bölümü, Trabzon

edanurfettahoglu@ktu.edu.tr

[2]Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Trabzon

asudebali@ktu.edu.tr

[3]Mimar, Y.L. Öğr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Trabzon

kulatugce41@gmail.com

Özet

Bir kenti turistik odak haline getiren yalnızca kadim yapılar, makro tarih anlatıları ve üst stratejilerin muhtelif çıktıları değildir; aksine kentin girdapları, yerli ve yerel olan ile hemhal olabilmeye imkân tanıyan alternatif diyalog mekânlarıdır. Ereğini bu yaklaşıma dayandıran çalışma, kent ile diyalogunu var olanın içinde, oylumunda veya ötesinde kurma hedefi doğrultusunda yürütülmüştür. Bu bağlamda, Erzurum kentinde görünenin ötesinin sorgulandığı bir atölye çalışması kurgulanmıştır. Atölye süreci için üç aşamadan oluşan bir karşı haritalama (counter-mapping) tekniği tasarlanmıştır. Bu teknik vasıtasıyla kent ile çok boyutlu bir diyalog kurmak ve keşfedilmeyi bekleyen yerel izleri görünür kılmak hedeflenmiştir. Katılımcılardan gözlem, ses kayıtları, fotoğraf ve eskiz gibi farklı araçlardan yararlanarak kenti deneyimlemeleri ve eleştirel bakışın hâkim olduğu temsillerin üretimi beklenmiştir. Atölye sonunda üretilen nihai karşı harita, Erzurum'un kent belleğine dair alternatif bir bakış sunmakla birlikte; mekânın nasıl algılandığı, deneyimlendiği ve temsil edildiğine dair eleştirel bir düşünme zemini oluşturmuştur. Katılımcılar, kente dair kişisel gözlemlerini ifade ederken, aynı zamanda mevcut kent temsillerine dair sorgulayıcı bir yaklaşım geliştirmiştir. Üç katmandan oluşan sonuç ürün yalnızca fiziksel bir temsil değil, aynı zamanda bireysel ve kolektif deneyimlerin izlerini taşıyan bir anlatı aracı olarak değerlendirilmiştir. Sonuç olarak bu çalışma Erzurum kentini disiplinler arası bir ortamda ele alarak sorgulanmış ve yeni mikro anlatıların üretilmesine katkı sağlamıştır.

Anahtar Sözcükler: Kentsel Diyalog, Mimarlıkta Eleştiri, Karşı Haritalama, Anlatı, Erzurum.

Giriş

Kentler günümüzde genellikle, turizm odaklı makro stratejiler ve büyük anlatılar aracılığıyla temsil edilmektedir; bu durum kentin çok katmanlı gündelik yaşam dinamiklerini ve çoğulcu gerçekliğini göz ardı etmektedir. Başka bir deyişle, söz konusu tekil ve hegemonik temsiller, kent deneyimini daraltmakta ve standartlaştırmaktadır. Fakat kent, yalnızca bu makro anlatıların ve üst stratejilerin bir bileşkesi değil, aynı zamanda mikro düzeyde yerel ve gündelik pratikleri bünyesinde barındıran çok katmanlı ve yaşayan bir olgudur. De Certeau (1984: 92), "yukarıdayken, aşağıda olmak zordur" ifadesi ile bu üst stratejilerin kentin içinde var olan gündelik akışı perdelediğine, kentte yeni görünmeyenler ürettiğine dair vurgu yapmaktadır. Bu noktada, De Certeau stratejinin karşısına gündelik olan, taktiksel eylemleri koymaktadır ve bu iki

kavram arasındaki ayrımı şu şekilde yapmaktadır: Strateji, güç ve irade sahibi bir öznenin, sınırları belirlenmiş kendi mekânında, dışarıdaki diğer aktörlerle ilişkilerini kontrol ederek egemenliğini kurma ve sürdürme biçimidir; Taktik ise, kendine ait belirli bir mekâna sahip olmayan zayıf aktörlerin, egemenin mekânına sızarak, anlık fırsatları değerlendirerek ve sürekli manevra yaparak güç dengelerini kendi lehine çevirmeye çalıştığı pratikler bütünüdür. Tam da bu noktada De Certeau'nun strateji ve taktik ayrımı, kent mekânının siyasi, ekonomik ve sosyal kontrol mekanizmaları ile bu mekânların sınırlarını aşan direniş pratikleri arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik kavramsal bir çerçeve sunmaktadır. Kentteki gündelik yaşam pratikleri veya taktiksel eylemler, hegemonik yapıların sınırları içinde hareket eden ancak onlara karşı konumlanan çok sesli bir direniş ağı olarak ortaya çıkmaktadır. Kentin görünmeyen veya gösterilmeyen tabakasına sızan bedenler, kentin metnini doğrudan okumadan yeniden yazan, çoğulcu ve çoğunlukla mikro anlatıların birer üreticisidir (De Certeau, 1984).

Mikro anlatıları üreten eleştirel bakış açısı Posthümanizm'de Braidotti'nin (2019) de vurguladığı gibi, iktidara karşı hakikati dile getirme praksisini içermektedir. Donna Haraway'in (2016) 'sorunla birlikte kalmak' önerisi ise tam da bu praksisin yönünü belirlemektedir. Bu praksis, sorunları yalnızca teşhir eden değil, aynı zamanda onlarla birlikte var olan, onları dönüştürmenin ve karmaşık ilişkisel ağlar içinde sürdürülebilir yaşam biçimleri üretmenin yollarını arayan bir amaca hizmet etmektedir. Haraway'in (2016: 1) ifadeleriyle bu prakisisin amacının altını çizmek önemlidir. "Görevimiz yalnızca sorunları ifşa etmek değil; aynı zamanda yıkıcı olaylara etkili yanıtlar geliştirmek, sorunlu alanları yatıştırmak ve yeniden sakin yaşam alanları inşa etmektir." Öte yandan, John Fiske'nin (2010) popüler kültür analizinde ise halkın direniş ve anlam üretme potansiyelini göz ardı eden geleneksel eleştirel yaklaşımlara meydan okuduğu görülmektedir. Fiske kitabında, makro anlatıların içinde bulunan muhtemel çoklu anlam uzamlarını yani makro evrenin mikro odalarını ele almaktadır. Bu doğrultuda popüler kültür metinlerinin eleştirmenler tarafından küçümsenmesine rağmen, metinlerin içinde egemen anlamların sınırlarını zorlayan, alt kültürel pratiklerle ilişkilenen üretken ve dirençli anlam dünyalarının varlığına dair vurguya yer vermektedir. Nitekim direniş, statik bir öz değil; egemen anlamlarla gerilim ve karşıtlık ilişkileri içinde sürekli yeniden üretilebilen, ilişkiselliği temel alan bir süreçtir (Sieverts, 2003).

Tüm bu tartışmalar ışığında atölyenin odağını oluşturan temel tartışma soruları şu şekilde şekillenmiştir: Bir kentin belleği yalnızca onu kuşatan anıtsal yapılarından, imgelerinden ve makro anlatılarından mı oluşmaktadır? Turistik haritalar aynı zamanda anlatısal ve eleştirel birer araç olabilir mi? Kente sızan bedenlerin gündelik praktikleri, görünmeyeni/görünmeyenleri nasıl tartışmaktadır? Bu sorular doğrultusunda atölye çalışması, 2025 yılı kültür ve turizm başkenti olarak seçilen Erzurum kentinde gerçekleştirilmiştir. Kadim bir geçmişe sahip olan Erzurum'u taktiksel olarak deneyimleyen katılımcıların, zamanlar-arası, mekânlar arası ve bedenler-arası muhtelif diyaloglar kurması hedeflenmiştir. Kısaca görünenin ötesini keşfetmeyi arzulayan bu atölye, Erzurum kentinin potansiyellerini, makro temsilleri aşan, yerel olanın izlerini süren bedenlerin, gündelik ve taktiksel eylemleri aracılığıyla açığa çıkarmaktadır. Bu bağlamda atölye, Erzurum kenti için makro turist anlatılarına eklemlenen ya da onları yeniden düzenlemeye çağrı yapan karşı haritaları üretmiştir.

Amaç ve Yöntem

Atölyenin temel amacı, kentin makro anlatılarının ürettiği üstten bakışa karşı, kente alternatif görünürlükler kazandırmak ve kent için yeni anlatı katmanları üretmektir. Bu sayede,

bireysel ve kolektif deneyimden doğan, sorgulamayı teşvik eden güncel diyaloglar açığa çıkmaktadır. Kentlerin haritalarda var oluş ya da yansıtılış temsiline de bir sorgulama boşluğu aralamayı hedefleyen bu atölye, yerel izlerin görünürlüğünü arttırmaya, üstü örtülmeye çalışılan kentsel problemlerin farkında olmaya ve başka düşünebilmeyi mümkün kılmaya dair olan bir açık çağrı niteliğindedir.

Atölyenin yöntemi ise, bir karşı haritalama (counter-mapping) pratiği olarak kurgulanmıştır. Atölye süreci, katılımcıların kente eleştirel bakabilmelerine, görünmeyen kentsel izleri keşfetmelerine ve bu izleri bir temsil diyalogu olarak haritalandırabilmelerine imkân tanıyan üç katmanlı bir üretim modeli üzerinden yapılandırılmıştır. Bu kapsamda izlenen adımlar ve karşı harita katmanları şu şekilde tanımlanmıştır:

1. Katman, Alternatif Kent Rotasının Oluşturulması: Bir saha çalışması olan bu katman, katılımcılardan, hâkim turistik rotanın çeperlerini aşan, yer yer onu manipüle eden, özgün kolektif rotanın oluşturulmasını beklemektedir. Böylelikle üretilen bu biricik, alternatif rota kent ile gündelik diyaloga giren olası sıradanlıkları ortaya çıkartarak yeni 'turistik' izleri mümkün ve 'yerel' izleri görünür kılar.

2. Katman, Kavramsal Karşı Haritalama: Bu katman, oluşturulan alternatif rotada deneyimlenen duyusal karşılaşmaların bir serimi olarak değerlendirilmektedir. Kentli ile kurulan diyaloglar, kente içkin hisler ve kent belleğinden gelen hikâyeler/bilgiler kolektif bir biçimde, mikro anlatılar olarak rotanın üzerine işlenir.

3. Katman, Görsel Karşı Haritalama ve Eleştirel Temsiller: Yöntemin bu üçüncü ve son katmanında ise katılımcılardan, oluşturdukları rota üzerinden bireysel olarak seçtikleri odak noktalarına dair eleştirel bir temsil ürünü üretmeleri beklenmektedir. Bu sayede, kentin yüzleştiği problemlerin başka bir deyişle görünenin ötesinin iz sürümü yapılarak, muhtelif diyaloglar, cevaplar, çözümler ya da yeni sorgulamalar vs. üretilebilir.

Atölye, karşı haritalamayı bir yeniden yorumlama sürecinin aracısı olarak değerlendirmektedir. Her bir katman hem üretim biçimi hem de içeriksel niteliği bakımından sürecin farklı bir yönünü temsil etmekte; katmanların üst üste yerleştirilmesiyle çok boyutlu ve çoğulcu bir karşı harita inşası gerçekleşmektedir. Atölye sonunda elden edilen üretimler yalnızca fiziksel temsiller değil; aynı zamanda deneyimlerin, diyalogların ve anlatısal izlerin izdüşümü olarak düşünülmektedir. Bu çok katmanlı yaklaşım, karşı haritalama pratiklerini gündeme getirerek, turist olma halini sorgulamakta, yerel olana vurgu yapmakta ve bedenin bilgi üretme potansiyelini görünür kılmaktadır.

Karşı Haritalamaya Dair Literatür Değerlendirmesi

Karşı haritalamanın tarihteki temelleri, 1990'larda kartografların mevcut haritaların güç dinamiklerini sorgulayarak eleştirel haritalamaya eğilim göstermesi ile birlikte atılmıştır. Harley (1989), haritaların sanılanın aksine tarafsız metinler olmadığı görüşünü ileri sürmektedir. Harley'e göre (1989), haritalar gerçekliğin tarafsız bir göstergesi değil, neyin içerde neyin dışarda tutulacağı hakkında mekâna ve izleyiciye şiddet uygulayan düzenlenmiş bir bakış açısıdır. Haritaların bir yandan mekâna/yere şiddet uygularken, öte yandan onu doğru ve olduğu gibi yansıtma iddiası retorik bir dilemma barındırmaktadır. Harley'in söylemlerinin amacı mevcut haritalardaki bu retoriğe, boşluklara ve çelişkilere dikkat çekmek ve eleştirel haritalamanın 'yer' i görmek için neden gerekli olduğunu izleyiciye göstermeye çalışmaktır. Çünkü eleştiri 'yer'e dair mevcut bilgi birikiminin temellerini inceler, iktidar ve mevcut bilgiyi tarihsel bir bağlamda

karşılaştırır, mevcut düşünce kategorilerini doğrudan kabul etmez, meydan okur ve hatta bazen onları manipüle eder (Crampton **&** Krygier, 2015). Harley ve Woodward (1987)'ın, eleştirel haritalamadaki teorik çalışmaları, batı geleneksel haritacılığının ötesinde alternatif bir haritalamanın mümkün olduğunu göstermesi bakımından literatür için önemlidir. Bu teorik çalışmalar, pratik eleştirel haritalamanın önünü açmıştır ve karşı haritalama, pratik eleştirel haritalamanın bir ifadesidir (Crampton **&** Krygier, 2015; Alderman, Bottone & Inwood, 2021).

Karşı haritalamanın literatürdeki ilk örneklerinden biri olarak, Peluso'nun 1995 yılında, Endonezya Kalimantan Bölgesi'nde bölgede yaşayan yerli halkın orman üzerindeki haklarını gözler önüne sermek amacıyla yürüttüğü çalışma gösterilebilir. Peluso'nun bu çalışması ile yerel ve merkezi güç otoritelerinin inşa ettiği haritalara karşı alternatif haritaların (karşı haritama) inşa edilebileceği ve bu inşa sürecinin deneyim, kişisel ve kolektif bellek ile olabileceği gösterilmiştir. Çalışma, yerel halkı birincil söz sahibi konumunda tutarak otoriter güçlerin inşa ettiği/etmeye çabaladığı 'tek doğru' kavrayışının kökensiz olduğunu vurgulamaktadır. Bu noktada Peluso'nun yaptığı çalışma, karşı haritalamanın politik bir söylem olma özelliğine dikkat çekmektedir.

Benzer şekilde karşı haritalamayı politik bir söylem olarak ele alan Craib (2000), İspanyol sömürgeciliği dönemi üzerinden haritacılığın sömürgecilik ve imparatorluk inşası sürecinde nasıl merkezi bir rol oynadığını incelemiştir. Çalışma, otoriter güçlerin hem haritayı inşa ettiğini hem de harita tarafından inşa edildiği görüşünü ileri sürmüştür. Bu doğrultuda haritaların yalnızca mekânı ve güç ilişkilerini temsil etmekten ziyade, aynı zamanda onu inşa eden araçlar olduğu düşüncesi desteklenmiştir. Craib (2000), sömürgecilik üzerinden ele aldığı haritacılık kavramının ve haritaların tarihsel gerçekliği yansıtan belgeler değil, kültürel öğeler tarafından şekillendirilmiş ve tartışmaya açılması gereken belgeler olduğuna dair vurgu yapmıştır. Bu çerçevede Craib'e göre (2000), haritayı, haritacının elinden kurtarmak ve onu eleştirel bir gözle, tarihsel ve bağlamsal olarak değerlendirmek gerekmektedir ve bu da ancak karşı haritalama ile mümkündür. Harris ve Hazen (2006), karşı haritalamanın politik potansiyelinden farklı olarak, kentin katmanlarını ve katmanlar arası diyalogları anlamak amacıyla karşı haritalamayı gündeme getirmiştir. Yaptıkları bir çalışma ile eleştirel düşünme pedagojisi kullanarak bir grup öğrenciye kentin farklı katmanlarını daha iyi algılamalarını, eleştirel diyaloğa girmelerini ve dönüştürücü eylem göstermelerini sağlamayı amaçlamışlardır. Bu doğrultuda kenti 'tarihi şehir', 'yaşanılan şehir', 'paylaşılan şehir', 'görünmez şehir', 'şehir içinde şehir' gibi kategorilere ayırmışlardır. Bu kategoriler şehrin otoriter güçler tarafından dayatılan monolog anlamına karşı çıkarak, şehir kavramının birden fazla anlama sahip olabileceği düşüncesini desteklemektedir. Çalışma, karşı haritalamanın sadece 'kent hakkı', 'kapitalizim', 'toplumsal adalet' gibi kavramlar ile değil bu kavramların dışında da kullanılabileceğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

2018 yılında içerisinde çeşitli karşı haritalama örneklerinin yer aldığı ve karşı haritalamaya dair temel kaynak olarak gösterilebilecek "This is Not an Atlas" kitabı yayınlanmıştır. Bu kitap dünyanın dört bir yanından kırktan fazla karşı haritalamayı bir araya getiren bir koleksiyondan oluşmaktadır. Kitap, 'atlas' [8] kelimesinin ortaya çıkış vaadinin ve zaman içerisinde ifade ettiği anlamın çelişkili olduğunu iddia ederek atlas kelimesini kullanmayı en başında reddetmiştir. Bu bağlamda kitabın giriş bölümünde şöyle bir ifadeye yer verilmiştir: "Kitap bir atlas gibi 'doğru(lar)' üzerine inşa edilmemiştir. 'Ama(lar)', 'değil(ler)' ve 'soru işaretleri' üzerine kurulmuştur (Halder & Michel, 2018: 13)." Dolayısıyla 'This is not an Atlas', atlas kelimesinin köken sorgulamasını yapması ve karşı haritalamanın pratikte nasıl yer

[8] 'Atlas' kelimesi, tarihte ilk var olduğu (16. yüzyıl sonlarında) andan itibaren dünyayı olduğu gibi göstermek gibi bir vaatle ortaya çıkmıştır (Halder, S. & Michel, B., 2018: 13).

edindiğini/edinebileceğini gösteren bir referans kitap görevi görmesi bakımından elzemdir. Bu kitapta yer alan 'The naked city', 'Guide Psychogeographique de OWU' gibi kentin yerel izlerini açığa çıkarmak ve kolektif bellekte var olanı haritalarla somutlaştırmak amacıyla yapılmış birçok çalışmaya rastlamak mümkündür. Bu çalışmalar gelecekteki benzer çalışmalara bir rehber görevi üstlenmektedir. Krawczak'a göre (2022), karşı haritalama yeri ve yerin mevcut anlamlarını yapıbozuma uğratmak için bir araç olarak da kullanılabilir. Krawczak, Varşova kentinde yaptığı çalışmada, çağdaş kentin gürültü ve dijital teknolojiye doymuş halini yapıbozuma uğratmak için 'duygusal dinleme' yöntemleri kullanarak kentin çeşitli bölgelerinden farklı gürültüler sayılabilecek sesleri toplamış ve bu sesleri yeniden üretmiştir. Ardından ürettiği bu yeni sesler ile kentin ses küresini bozma girişimlerinde bulunmuştur. Bu durum karşı haritalamanın, var olana karşıt yeni bir anlamın varlığını gözler önüne sermek amacıyla kullanılmasının yerine; var olanın özüne inerek, sorgulayarak, çelişkilerine dikkat ederek onu yeniden üretmekte bir araç olarak kullanabileceğini göstermektedir.

Türkiye'de ise karşı haritalama kavramı özellikle yerel halkın mekânsal bilgilerini ve deneyimlerini hegemonik haritacılığın ötesinde görünür kılmak için kullanılan yöntemlerden biridir. Ancak literatürde, karşı haritalama kavramının açıkça kullanıldığı kaynaklara bakıldığında, Türkiye'de yapılan ilk uygulamalara dair akademik kaynaklar oldukça sınırlıdır. Türkiye'de karşı haritalama kavramını kullanan öncü kişilerden biri olan Dinler (2021), 1950'lerdeki otoriter şehircilik uygulamalarının (örneğin Menderes dönemi yıkımları), toplumun protesto hareketleriyle nasıl değişikliğe uğradığını incelemektedir. Çalışma, karşı haritalama için bir bölgenin kültürel haritalamasının yeterli olmadığını, bölgenin folklor atlaslarına (halk hikâyeleri, masallar, tekerlemeler, şarkılar, geleneksel danslar, ritüeller ve diğer bütün kültürel özellikler) ihtiyaç duyulduğunu söylemektedir.

Haritalama, yalnızca haritalama pratiğine yönelik eleştirel bir yaklaşım getirmenin ötesinde, mekânın çok katmanlı doğasını görünür kılmak, yere ait olan bilgi ve deneyimi temsil edilebilir kılmak ve hâkim anlatılara alternatif anlatı alanları açmak bakımından güçlü bir araç sunmaktadır. Haritalamayı önemli bir potansiyel olarak değerlendiren ve yöntemini bu yaklaşım üzerinden kurgulayan atölyede karşı haritalama, Erzurum kenti bağlamında üç katmanlı eleştirel bir anlatı üretme aracı şeklinde yapılandırılmıştır.

Çalışma Alanı Olarak Erzurum

Erzurum, tarih boyunca çeşitli medeniyetler tarafından yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Anadolu'daki en eski yerleşim yerlerinden biri olan Erzurum, aynı zamanda Doğu Anadolu Bölgesi'nin en büyük kentidir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2025). Erzurum'un çok katmanlı kent dokusu farklı kültür ve medeniyetlerden yerel izler barındırmaktadır. Kentin siluetinde belirleyici bir rol üstlenen Selçuklu Dönemi eserleri ('Üç Kümbetler' ve 'Çifte Minareli Medrese' vb.) ve Osmanlı Dönemi eserleri ('Ulu Camii' ve 'Erzurum Kalesi' vb.) bölgenin kültürel ve tarihsel kimliğinin somut göstergelerinden bazılarıdır. Bu mimari yapılar, mimarinin sadece fiziksel bir varlık olmadığını; toplumun tarihsel deneyimlerini, kolektif hafızasını ve kültürel değerlerini barındırdığını mekânsal olarak ifade etmektedir.

Mimarlık tarihi çalışmaları, bu yapıların yapısal, estetik ve sembolik yönlerini incelerken, karşı haritalama gibi katılımcı yöntemlerin kullanıldığı diğer çalışmalar, yerel halkın ve kullanıcıların kentin mimari mirasına ilişkin algılarını ve deneyimlerini görünür kılarak kent belleğinin çok katmanlı yapısını derinlemesine ortaya koymaktadır. Örneklemek gerekirse eğer, Erzurum Kalesi 5. yüzyılda inşa edilmiştir ve şehrin en eski bölgelerinden birinde

konuşlanmaktadır. Turistik haritalar ve makro tarih anlatılarında genellikle kale görselleri, kalenin ön cephesini gösterecek şekilde kurgulanır; ancak kalenin arka cephesinden çekilen fotoğraflara bakıldığında, gösterilmekten kaçınılan gündelik yaşamın izleri birebir takip edilebilir. Bu nedenle, Erzurum Kalesi'nin gündelik yaşam içerisinde hayat bulma durumu, kalenin duvarlarıyla ilişki kurmuş parazit ve simbiyotik yaşamlar ve yapılar, kale çevresinde trafiğin ve halkın gündelik telaşesinin yarattığı karmaşa sıklıkla göz ardı edilmektedir.

Atölye kapsamında, karşı haritalama ile kentin, gündelik yaşam ve kullanıcı deneyimleri bağlamında kurulan diyalogları gündeme getirilmiştir. Erzurum'un yerel izleri ve kent belleği, karşı haritalama ile yeni bir anlam ve görünürlük kazanmaktadır. Daha önce vurgulandığı üzere karşı haritalama, geleneksel haritaların aksine, yerel aktörlerin deneyimlerini ve belleğini yansıtmaktadır. Dolayısıyla bu pratik, Erzurum'un mimarlık tarihindeki yerel izlerinin görünürlüğünü artırırken, kente dair daha kapsayıcı, katılımcı ve demokratik bir anlayış geliştirilmesine de imkân tanır.

Bulgular

Atölye süreci, katılımcıların Erzurum kenti ile kurduğu ilişkileri yeniden düşünmelerine, görünmeyen kentsel izleri keşfetmelerine ve bunları eleştirel biçimde temsil etmelerine imkân veren üç katmanlı bir karşı haritalama pratiği olarak kurgulanmıştır. Her katman hem üretim biçimi hem de içerik yoğunluğu bakımından sürecin farklı bir boyutunu temsil etmektedir. Yürütülen süreçte, bu üç katmanın üst üste yerleştirilmesi ile bütüncül bir karşı haritanın oluşturulması hedeflenmiştir. Harita katmanları; alternatif kent rotasının oluşturulması ve bu rotanın analiz edilmesi, keşfedilen rotaya ilişkin kavramsal arka planın okunması ve yapılan okumanın eleştirel bir dil ile değerlendirilmesini içermektedir. Bu doğrultuda izlenen adımlar ve elde edilen karşı harita katmanları şu şekildedir:

1. Katman: Alternatif Kent Rotasının Oluşturulması

Atölyenin ilk aşamasında, katılımcılar Erzurum kent merkezinde alışılmış rotaların dışına çıkarak, görünmeyen mekânsal izlerin peşine düşmüşlerdir. Alternatif kent rotasını oluşturma süreci, kent haritası üzerinde mevcut temsillerin ötesine geçmeyi amaçlayan keşif yürüyüşleri ile başlamıştır. Katılımcılar, kent sakinleriyle kurdukları temaslar doğrultusunda geri planda kalan ya da âtıl görünen ancak potansiyel barındıran noktalara ulaşmış; özellikle turistik temsillerde yer bulamayan sokaklar, yapılar ve kamusal alanlar ile etkileşim kurmuşlardır. Kent rotası oluşturulurken, katılımcıların mevcut turistik rotaların ötesini araması başlıca yol gösterici olmuş; kent sakinleri ile kurulan diyaloglar da bu süreci desteklemiştir.

Şekil 1. Saha çalışması

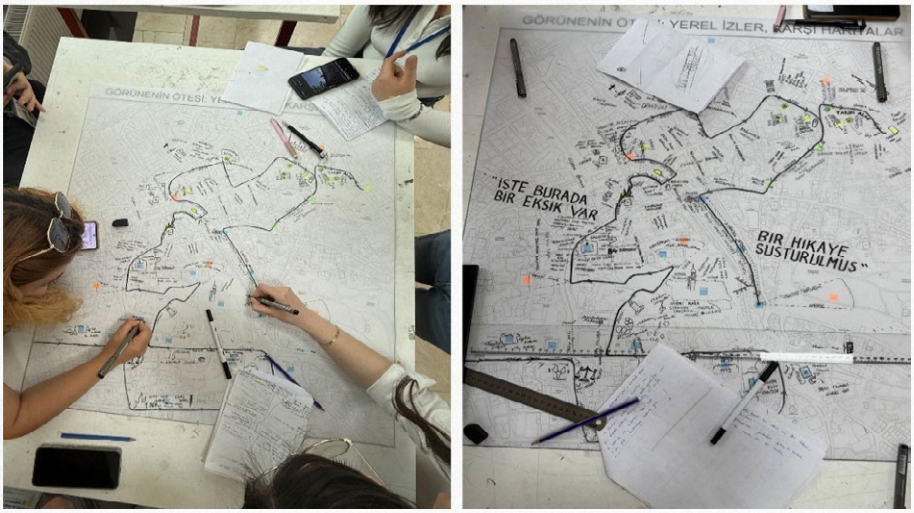
Gözlem ve keşif süreci boyunca ses ve görüntü kayıtları alınmıştır. Katılımcılar, bireysel deneyimleri ve kavramsal çıkarımlarını yazılı notlar ile belgelemişlerdir. İzlenen güzergâh, tekrar kentin önemli ziyaret noktalarına ulaşılmasının ardından sonlandırılmıştır. Ardından, katılımcılar tarafından belirlenen deneyim noktaları ile oluşturulan alternatif rota, mevcut kent haritasından yararlanılarak analiz edilmeye başlanmıştır. Harita üzerinde bir lejant oluşturularak, bu lejant doğrultusunda işaretlemeler yapılmıştır. Örneğin turistik rotalar, tarihi alanlar, âtıl kalmış tarihi yapılar gibi alt kategoriler oluşturulmuştur. İzlenen analiz yöntemi, kentsel rotayı yalnızca fiziksel olarak tanımlamakla kalmamış, aynı zamanda alternatif bir harita katmanı işlevi de görmüştür. Böylece ilk katman, gözleme dayalı, yerinde gözlem ve deneyime odaklanan, kent ile kurulan özgün temasları ortaya çıkaran bir haritalama metodu olarak değerlendirilmiştir.

Şekil 2. Alternatif rota oluşturma süreci

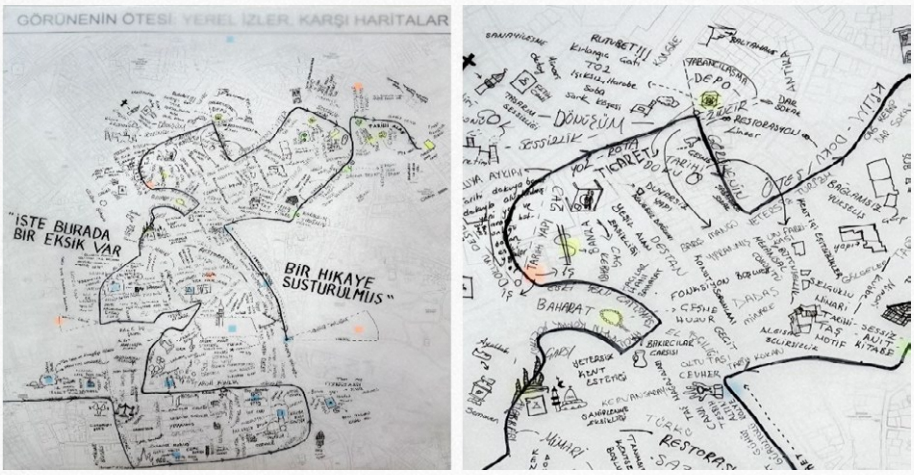
2. Katman: Kavramsal Karşı haritalama

Atölyenin ikinci aşamasında, ilk aşamada elde edilen harita üzerinde kavramsal haritalama yapılmıştır. Katılımcılar, izledikleri rota boyunca ziyaret ettikleri ve deneyimledikleri noktalar ile ilgili tuttuğu notları, sesli anlatımları ve görsel belgeleri kavramsal ilişkiler kurarak yeniden yorumlamışlardır. Bu süreçte, mekânsal izlerin taşıdığı duygusal, tarihsel, sosyokültürel ve eleştirel anlamlar kavramsal etiketler ve mottolar ile ifade edilmiştir.

Şekil 3. Kavramsal karşı haritanın oluşturulması

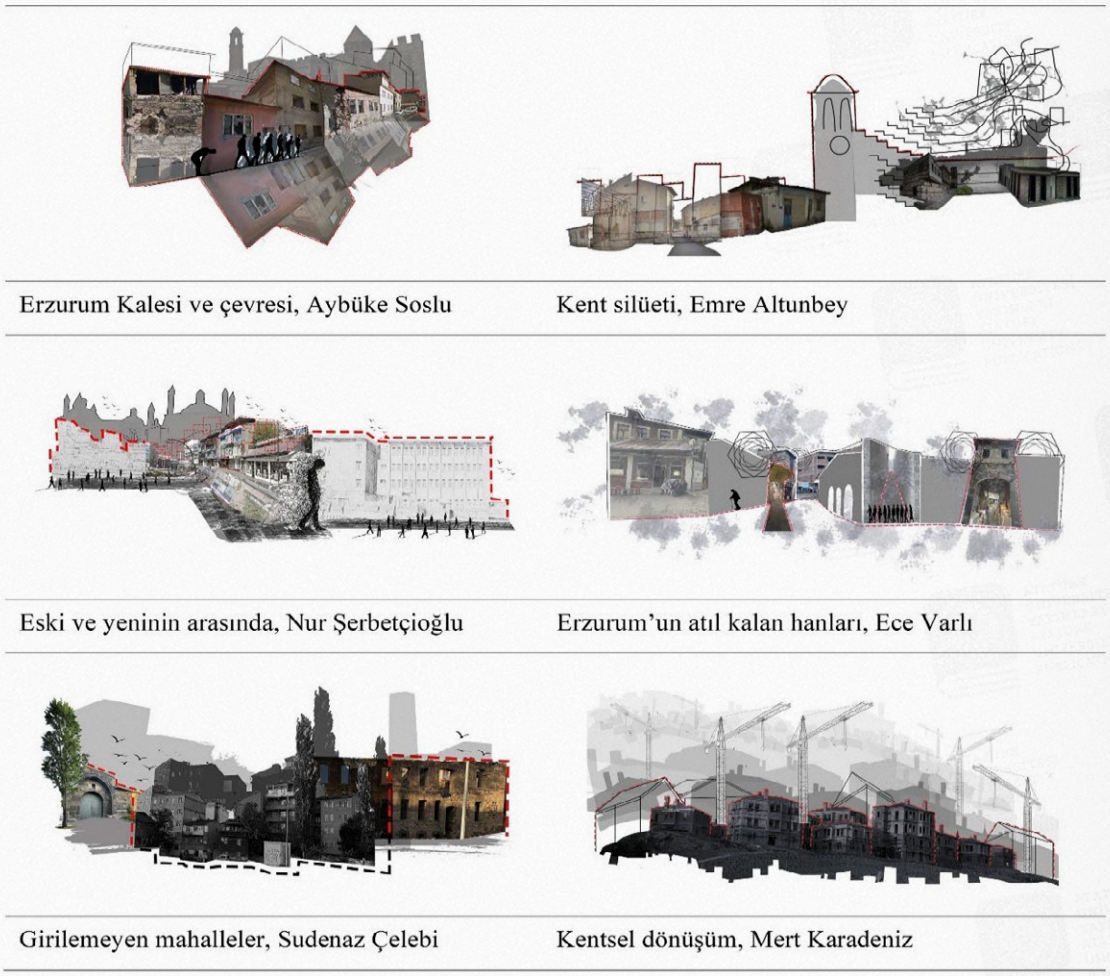
Bu aşamada elde edilen karşı haritada, alternatif kent rotası salt bir geçiş güzergâhı olarak değil, bir anlatı alanı olarak yeniden üretilmiştir. Kavramsal karşı haritanın üretiminde elde edilecek kavramlara ilişkin bir kısıtlama getirilmemiş; böylece yalnızca tanımlayıcı kavramlara değil, katılımcıların mekân ile kurdukları ilişki doğrultusunda ortaya çıkan duyu, duygu ve yorumlara da yer verilmiştir. Bu kavramlar arasında "tanımsız kentsel boşluk", "algısal belirsizlik", "dönüşüm", "sıkışmış", "kimlik erozyonu" gibi hem gözlemlere hem de bu gözlem süreci boyunca yaşanan deneyime yönelik çıkarımlar bulunmaktadır. Böylece, kavramsal karşı haritalama süreci, kente ilişkin deneyimlerin çok katmanlı doğasını sorgulayan eleştirel bir dil geliştirilmesini sağlamıştır.

Şekil 4. Kavramsal karşı harita

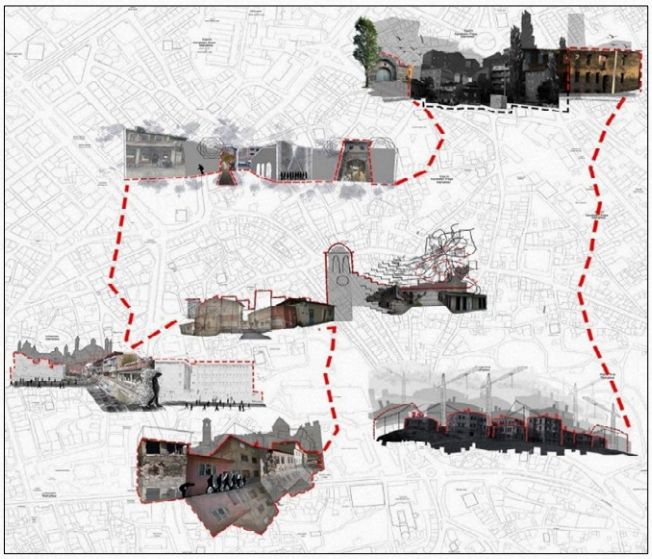
3. Katman: Görsel Karşı haritalama ve Eleştirel Temsiller

Atölyenin üçüncü aşamasında, katılımcılar kavramsal haritalama ile belirledikleri noktalar arasından en çok dikkatlerini çeken, mimari bağlamda yorum ve eleştiri getirmek istedikleri beş noktayı seçerek bu alanlar üzerine görsel karşı haritalar üretmişlerdir. Üretilen görseller, bireysel yorumları temel alan mimari eleştirilere dayanmakta ve illüstratif anlatım teknikleri ile ifade edilmektedir. Katılımcılar, seçtikleri beş nokta arasındaki ilişkiselliği koruyarak belirli bir rota bütünlüğü içinde ilerleyen görsel temsiller üretmiştir.

Şekil 5. Eleştirel temsiller

Oluşturulan görsel temsiller, belirlenen alanlara ve yapılara ilişkin bozulmalar, müdahaleler ve ihmaller gibi katılımcıların dikkatini çeken, vurgulamak istedikleri konulara ilişkin eleştirel yorumlarını içermektedir. Örneğin; atık kalmış tarihi bir yapı grubu, yalnızca bir fiziksel boşluk olarak değil, aynı zamanda kent belleğinde silinmiş bir hafıza izi olarak temsil edilmiştir. Yapı grubuna ilişkin duyusal deneyimler de üretilen görsellere yansıtılmıştır. Bu adımda, ikinci aşamada oluşturulan kavramsal haritadan da yararlanılmıştır. İzlenen süreçte, oluşturulan görsel temsiller harita üzerinde yer aldıkları konumlara yerleştirilmiş ve aralarındaki bağı da yansıtacak biçimde nihai görsel karşı harita üretilmiştir.

Şekil 6. Görsel karşı harita

Sonuç Ürün: Erzurum Kenti için Çok Katmanlı Bir Karşı harita

Atölye sonunda, üç aşamada üretilen katmanları üst üste işlenmesi ile oluşan nihai ürün, çok katmanlı bir karşı harita olarak yapılandırılmıştır. Sonuç ürün, katılımcıların fiziksel olarak takip ettikleri rotayı belgelemenin ötesinde, asıl olarak bu rota boyunca geliştirilen kavramsal, duygusal ve eleştirel bağlamların birlikte var olduğu bir temsil düzlemi sunmaktadır.

Şekil 7. Çok katmanlı karşı harita

Ulaşılan çok katmanlı yapı, katılımcıların kent ile kurduğu ilişkinin süreç içerisinde nasıl şekillendiğini ve ne tür katmanlar barındırdığını görünür kılmaktadır. Her bir katman, ayrı ayrı farklı bir anlatım dili ile oluşturulmuş olmasına karşın, bir araya geldiğinde birbirini tamamlamıştır. Böylelikle sonuç ürün, her bir katmanın tek başına ifade ettiğinden daha kapsayıcı

bir ifade diline evrilmiştir. Ziyaret edilen noktalar; taşıdıkları hafıza, ses, duygu ve eleştiri öğeleriyle de temsil edilmiştir. Sonuç ürün, bu bağlamda alternatif anlatı üretmek, katılımı güçlendirmek, eleştirel düşünceyi teşvik etmek gibi karşı haritalama tekniğinin temel işlevlerini somutlaştıran bir çıktı olarak değerlendirilebilir. Karşı haritalama süreci, yerin çok katmanlı doğasını kavramaya, sorgulamaya ve yeniden anlamlandırmaya yönelik bir anlatı düzlemi hâline gelmiştir.

Sonuç

Erzurum kent belleğinin arka planda kalan mimari katmanlarını sorgulamayı ve bunları eleştirel bir temsil düzlemine taşımayı hedefleyen çalışmada, yürütülen atölye çalışması ile kentin görünen yüzünün gölgesinde kalan, gündelik yaşamda silikleşen ya da göz ardı edilen mekânsal izler üzerinden yeni diyaloglar geliştirilmiştir. Kullanılan karşı haritalama tekniği, bu bağlamda kenti anlamak için bir temsil aracı olarak kullanılmış, kavramsal ve görsel çeşitli kentsel okumaların sorgulayıcı bir üslup ile yürütülmesinin önünü açmıştır.

Süreç boyunca izlenen karşı haritalama tekniği ile üç aşamalı bir yöntem geliştirilmiş ve çalışma bu doğrultuda sürdürülmüştür. İlk aşamada, katılımcılar kentin bilinen güzergâhlarının dışına çıkarak, alternatif bir rota oluşturmuşlardır. Yürüyüşler, gözlemler, kent sakinleri ile kurulan diyaloglar ve toplanan veriler (fotoğraf, ses kaydı, eskiz, notlar) aracılığıyla kent, farklı bir deneyim katmanında okunmuştur. İkinci aşamada, elde edilen veriler kavramsal karşı haritalama yöntemiyle yeniden yorumlanmış; mekânların taşıdığı duygusal, tarihsel ve sosyokültürel anlamlar kavramsal etiketler ve mottolar ile görünür hâle getirilmiştir. Üçüncü aşamada ise, seçilen mekânlara yönelik görsel karşı haritalar üretilmiş ve bireysel yorumlar eleştirel bir dil ile temsil edilmiştir. Son aşamada, tüm katmanların bir araya getirilmesi ile oluşturulan nihai karşı harita, kentin fiziksel dokusunu alternatif bir güzergâh doğrultusunda yeniden tanımlarken aynı zamanda katılımcıların deneyim, duygu ve eleştirilerini de içeren çok boyutlu bir anlatı düzlemi sunmuştur.

Atölye süreci ve elde edilen bulgular değerlendirildiğinde, karşı haritalama tekniğinin kenti anlama ve yeniden yorumlama sürecinde etkili bir yöntem olduğunu söylemek mümkündür. Karşı haritalama, görünmeyen kentsel izleri ortaya çıkararak kent belleğine alternatif bir katkı sunmaktadır. Bununla birlikte, kentin katılımcı odaklı yaklaşım ile ele alınması, mekânın bireysel ve kolektif deneyimlerle yeniden tanımlanmasına imkân tanımakta ve böylece kentsel eleştiriyi çoğul bir zemine taşımaktadır. Tüm bu katkılar, karşı haritalamanın yalnızca alternatif rotalar üretmek için kullanılan bir araç değil; aynı zamanda kentin çok boyutlu doğasını kavramaya, sorgulamaya ve yeniden anlamlandırmaya imkân tanıyan güçlü bir kuramsal yaklaşım olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışma özelinde geliştirilen çok katmanlı okuma ise kentin görsel, kavramsal ve fiziksel katmanların öncelikle ayrı ayrı değerlendirilmesine; ardından yapılan okumaların bir bütün olarak sunulmasına imkân vermiştir. Bu yaklaşım, kentin farklı duyusal katmanlarının görünür hale getirilmesi ile çok katmanlı bir okumanın yapılmasını sağlamıştır.

Araştırma çıktıları Erzurum kentine dair çeşitli değerlendirmeler yapılmasına imkân tanımaktadır. Yapılan okuma ve eleştiriler, kentin turistik ve tarihi temsillerin ötesinde çok katmanlı bir bellek taşıdığını, ancak bunun çoğu zaman kentin arka planında kaldığını ve unutulmaya yüz tuttuğunu ortaya koymuştur. Katılımcıların ürettikleri karşı haritalar, kentin gündelik yaşamında göz ardı edilen mekânların potansiyelini görünür kılmış; âtıl kalan yapıların, sokakların ve gündelik izlerin kent belleğinde güçlü karşılıklar taşıdığını göstermiştir. Bu durum, Erzurum'un yalnızca tarihsel miras üzerinden değil, aynı zamanda güncel yaşam pratikleri,

mekânsal boşlukları ve yerel deneyimleri aracılığıyla da okunabileceğini ortaya koymakta; kente dair daha kapsayıcı, çoğul ve eleştirel bir bakış açısının geliştirilmesinin değerine dikkat çekmektedir.

Kaynakça

Braidotti, R. (2019). *Posthuman knowledge*. Polity Press.

Craib, R. B. (2000). Cartography and power in the conquest and creation of New Spain. *Latin American Research Review*, *35*, 7–36.

Alderman, D. H., Bottone, E. & Inwood, J. F. J., (2021). The mapping behind the movement: On recovering the critical cartographies of the African American Freedom Struggle. GeoForum, 120, 67-78.https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2021.01.022 Crampton, J. W. & Krygier, J. (2015). An introduction to critical cartography. ACME: An International Journal for Critical Geographies, 4(1), 11–33. https://doi.org/10.14288/acme.v4i1.723

De Certeau, M. (1984). *The practice of everyday life* (S. Rendall, Trans.). University of California Press.

Dinler, M. (2021). Counter-mapping through digital tools as an approach to urban history: Investigating the spatial condition of activism. *Sustainability*, *13*(16). https://doi.org/10.3390/su13168890

Fiske, J. (2010). *Understanding popular culture* (2nd ed.). Routledge.

Halder, S. & Michel, B. (2018). This is not an atlas. *This is not an atlas: A global collection of counter-cartographies.* Transcript Verlag.

Haraway, D. J. (2016). *Staying with the trouble: Making kin in the Chthulucene*. Duke University Press.

Harley, J. B. (1989). Deconstructing the map. *Cartographica: The International Journal for Geographic Information and Geovisualization*, *26*(2), 1–20.

Harley, J. B., & Woodward, D. (Eds.). (1987). Cartography in prehistoric, ancient, and medieval Europe and the Mediterranean. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Harris, L. M., & Hazen, H. D. (2005). Power of maps: (Counter) mapping for conservation. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, *4*(1), 99–130.

Krawczak, M. (2022). Counter mapping with sounds in the practices of postdigital pedagogy. *Postdigital Science and Education*, *5*, 386–407. https://doi.org/10.1007/s42438-022-00308-0

Peluso, N. L. (1995). Whose woods are these? Counter-mapping forest territories in Kalimantan, Indonesia. In *The spatializing of power: Resource control and mapping practices* (pp. 383–406).

Ring, T., Schellinger, P., & Watson, N. (Eds.). (2013). *Uluslararası tarihi yerler sözlüğü* (Vol. 3, p. 225). Taylor & Francis.

Sieverts, T. (2003). *Cities without cities: An interpretation of the Zwischenstadt.* Spon Press.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2025). Genel Bilgiler [Web sayfası]. Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. Erişim tarihi 24 Ağustos 2025, https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-56044/genel-bilgiler.html

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

ATÖLYE GÖRÜNTÜLERİ

ATÖLYE AFİŞİ

AÇILIŞ TÖRENİ

AÇILIŞ KONUŞMALARI VE SEMİNERLER

ATÖLYE ÇALIŞMALARI

ATÖLYE ÇALIŞMALARI

ATÖLYE ÇALIŞMALARI

ATÖLYE ÇALIŞMALARI

ATÖLYE ÇALIŞMALARI

ATÖLYE SUNUMLARI

ATÖLYE SUNUMLARI

ATÖLYE SUNUMLARI

SERTİFİKA TÖRENİ

SERTİFİKA TÖRENİ

SERTİFİKA TÖRENİ

SERTİFİKA TÖRENİ

SERTİFİKA TÖRENİ

SERTİFİKA TÖRENİ

SERTİFİKA TÖRENİ

SERTİFİKA TÖRENİ

SERTİFİKA TÖRENİ

	AD-SOYAD	BÖLÜM BİLGİSİ
1	Esma Selçuk	Mimarlık
2	Aslı Asılbay	Mimarlık
3	Kerem Mert Avcı	Mimarlık
4	Gamze Gürbüz	Mimarlık
5	Münevver Dilruba Koç	Mimarlık
6	Alper Kaya	Mimarlık
7	Oğuzhan Tunç	Mimarlık
8	Aybüke Soslu	Mimarlık
9	Emre Altunbey	Mimarlık
10	Nur Şerbetcioğlu	Mimarlık
11	Eylül Ergül	Mimarlık
12	Burak Bingöl	Mimarlık
13	Gülistan Sena Koçak	Mimarlık
14	Uğur Aksoy	Mimarlık
15	Serap Aykut	Mimarlık/ Şehir ve Bölge Planlama
16	Zeynep Sude Özkaya	Mimarlık
17	Ahsen Sude İpek	Mimarlık
18	Nurgül Özkan	Mimarlık
19	Nisa Sönmez	Mimarlık
20	Zahra İsmayılova	Mimarlık
21	Nazlıcan Özmen	Mimarlık
22	Mert Uğan	Mimarlık
23	Hüseyin Can Polat	Mimarlık
24	Senanur Mutaf	Mimarlık
25	Zehranur Baştürk	Mimarlık
26	Esra Çoban	Mimarlık
27	Melike Kula	Mimarlık
28	Fatıma Gezmişoğulları	Mimarlık
29	Ahmet Mete	Mimarlık
30	Mohamad Yahıa Tarabıshı	Mimarlık
31	Reem Asaad	İç Mimarlık
32	Denye Azizi	İç Mimarlık
33	Cansu Uzuner	İç Mimarlık
34	Layan Nassar	İç Mimarlık
35	Rahaf Abdulaal	İç Mimarlık
36	Zilan Demir	İç Mimarlık
37	Rumeysa Kaya	İç Mimarlık

KATILIMCILAR: ÖĞRENCİ LİSTESİ

	AD-SOYAD	BÖLÜM BİLGİSİ
38	Kader Pulgat	İç Mimarlık
39	Zeynep Cingöz	İç Mimarlık
40	Zeynep Şirin Kayaalp	İç Mimarlık
41	Sılanur Soğuksu	İç Mimarlık
42	İlknur Ardahan	İç Mimarlık
43	Asuman Küçük	İç Mimarlık/Mimarlık
44	Elif Soylu	İç Mimarlık
45	Nur Çevik	İç Mimarlık
46	Mohadeseh Kheyrınık	İç Mimarlık
47	Osman Demir	Şehir ve Bölge Planlama
48	Enes Gülal	Şehir ve Bölge Planlama
49	Hacer Keleş	Şehir ve Bölge Planlama
50	Zeliha Güney	Şehir ve Bölge Planlama
51	Yasin Kaya	Şehir ve Bölge Planlama
52	Zehra Akay	Şehir ve Bölge Planlama
53	Ece Varlı	Şehir ve Bölge Planlama
54	Mert Karadeniz	Şehir ve Bölge Planlama
55	Muhammet Tunahan Güner	Şehir ve Bölge Planlama
56	Ferhat Aydın	Şehir ve Bölge Planlama
57	Mustafa Can Karabina	Şehir ve Bölge Planlama
58	İrem Betül Karacan	Şehir ve Bölge Planlama
59	Merve Nar	Şehir ve Bölge Planlama
60	Mahinur Köseoğlu	Şehir ve Bölge Planlama
61	Tülin Tüncer	Şehir ve Bölge Planlama
62	Bedirhan Turgut	Şehir ve Bölge Planlama
63	Farah Alnajjar	Şehir ve Bölge Planlama
64	Ebru Bitlisli	Peyzaj Mimarlığı
65	Nazmiye Evrengül	Peyzaj Mimarlığı
66	Başak Güney	Peyzaj Mimarlığı
67	Sıla Naz Savaşcı	Peyzaj Mimarlığı
68	Selen Yağmur Kahraman	Peyzaj Mimarlığı
69	Nevin Kalkan	Peyzaj Mimarlığı
70	Sudenaz Çelebi	Peyzaj Mimarlığı
71	Hayrunnisa Tanas	Peyzaj Mimarlığı
72	Hatice Deliduman	Peyzaj Mimarlığı
73	Hazal Işık	Peyzaj Mimarlığı
74	Hayrunisa Gündekal	Peyzaj Mimarlığı
75	Didar Gökçe Aydın	Peyzaj Mimarlığı
76	Melike Akçelik	Peyzaj Mimarlığı
77	Büşra Dere	Peyzaj Mimarlığı

KATILIMCILAR: ÖĞRENCİ LİSTESİ

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS